

Zbigniew Chodyła

Zarys najstarszych dziejów osad oleęderskich w Puszczy Pyzdrskiej 1746 – 1793

Zbigniew Chodyła

**Zarys
najstarszych
dziejów
osad
olęderskich
w Puszczy
Pyzdrskiej
1746–1793**

Pyzdry 2015

Bliskie nieznane

Spis treści

Bliskie nieznane <i>Przemysław Kowalski</i>	3
Przedmowa <i>Krzysztof Nosal</i>	6
Wstęp	7
1. Rozmieszczenie, chronologia, przyczyny, warunki i organizacja lokacji osad olęderskich w Puszczy Pyzdrskiej oraz ich nazewnictwo	19
2. Obszar, rozplanowanie przestrzenne osad olęderskich, ich wielkość i rodzaje pod względem liczby i struktury dymów oraz organizacji społeczno- i funkcjonalno-gospodarczej	78
3. Zaludnienie wsi olęderskich w Puszczy Pyzdrskiej i jego struktura demograficzna, społeczno-zawodowa, wyznaniowa, etniczna oraz pochodzenie osadników	94
4. Stan prawny i organizacja administracyjno-sądowa osad olęderskich w Puszczy Pyzdrskiej	114
5. Życie gospodarcze i społeczne osad olęderskich w Puszczy Pyzdrskiej w latach 1746-1793	121
6. Kultura materialna i duchowa oraz życie codzienne mieszkańców osad olęderskich w Puszczy Pyzdrskiej w latach 1746-1793	130
Zakończenie	138
Słowniczek staropolskich pojęć	147
Spis ilustracji	150

Puszcza Pyzdrska to duży kompleks leśny zawdzięczający swoją nazwę faktowi, że blisko 1/6 jego obszaru stanowiła w latach 1387-1793 własność miasta Pyzdry. Naturalne granice tej krainy geograficznej tworzą od zachodu, północy i wschodu rzeki: Proсна, Warta i Powa. Granicę południową Puszczy Pyzdrskiej wyznacza zasięg zwartych lasów ciągnących się na północ od miejscowości Brudzew, Stawiszyn i Ceków Kolonia. Na skutek wielowiekowej kolonizacji rolnej polegającej na wycinaniu lasów obszar puszczy uległ znacznemu zmniejszeniu. Do naszych czasów zachował się jednak zwarty kompleks leśny o powierzchni 16,5 tys. ha oraz położone blisko trzy inne kompleksy leśne o powierzchni od 1,1 do 1,4 tys. ha. Dodatkowo w ich sąsiedztwie znajduje się ponad 300 mniejszych lasów.

Rozdrobnienie obszarów leśnych zawdzięczamy głównie osadnikom olęderskim, którzy w XVIII, ale i w XIX wieku wykarczowali ok. 50% powierzchni puszczy tworząc tylko w latach 1746-1793, a więc w ciągu niespełna półwiecza – 58 osad z własnymi kościołami, szkołami i cmentarzami. Nie byli to koloniści osadzani w czasach zaboru pruskiego przez władze okupacyjne Prus. Osadnicy olęderscy przybywali na zaproszenie polskich właścicieli ziemskich u schyłku istnienia I Rzeczypospolitej migrując do Polski za chlebem. Przeważający udział w tym ruchu mieli osadnicy wyznań ewangelickich (głównie luterńskiego) narodowości niemieckiej i niekiedy polskiej, w ponad 1/3 uczestniczyli w nim jednak również katolicy i Polacy. Oprócz osad z ludnością jednolitą wyznaniowo i etniczną występowały też osady z ludnością pod tymi względami mieszaną.

Po zakończeniu II wojny światowej, gdy wysiedlono potomków olędrów ewangelicko-niemieckich, wiele tych wsi się wyludniło. Na obszarze do niedawna intensywnie zagospodarowywanym poprzez karczunek i melioracje pod potrzeby rolnictwa nastąpiła naturalna sukcesja roślinna, a porzucone łąki zamieniły się w bagna. Lokalnie zaczęto używać dla puszczy określenia „Wielkopolskie Bieszczady”, które w skrócie wyjaśnia specyfikę obszaru.

Na północy Puszcza Pyzdrska sąsiaduje z obszarem równie ekstensywnie zagospodarowanym, czyli Doliną Warty Środkowej, chronionej w ramach Nadwarciańskiego Parku Krajobrazowego, w tym dwóch obszarów należących do sieci NATURA 2000. Obie krainy geograficzne tworzą razem obszar posiadający wy-

rażną spójność geograficzną, przyrodniczą i kulturową wyróżniającą go od bardziej zurbanizowanych obszarów przyległych. Spójność geograficzno-kulturową tworzą wyraźne, ukształtowane przez przyrodę, granice oraz olęderski krajobraz, na który składają się mozaika lasów, pól i łąk z rozrzuconymi pośród nich samotnymi, wkomponowanymi w krajobraz zagrodami. Spójność przyrodnicza całego obszaru wynika z dużej lesistości oraz ze znacznej ilości użytkowanych ekstensywnie pól i łąk. Jest tam wiele bagiennych uroczysk, wysokich śródleśnych wydm, ale i wiejskich zakątków pełnych kolorów, ciepła i ciszy. Dolina Warty podczas częstych powodzi zamienia się w ogromne rozlewisko będące ostoją ptactwa wodno-błotnego o randze europejskiej. Spójność kulturową wyróżniającą cały obszar od terenów przyległych tworzy przede wszystkim bogate dziedzictwo olęderskiej architektury. Do naszych czasów zachowało się wiele zamieszkałych tradycyjnych zagród spotykanych gdzie indziej tylko w skansenach. Szczególnym wyróżnikiem są „domy z żelaza”, czyli wybudowane z darniowej rudy żelaza. Na terenie puszczy występuje największa ilość w Polsce budynków wybudowanych z tego ciekawego budulca. Przeprowadzone w roku 2009 badania architektoniczne pozwoliły wyodrębnić wspólne cechy tutejszego budownictwa. Stanowi to podstawę do stopniowego definiowania własnego stylu architektonicznego, który w sposób trwały i pozytywny wyróżni tę krainę w Polsce i na świecie. Izolacja obszaru puszczy względem obszarów przyległych sprzyjała zachowaniu dawnych zawodów i zwyczajów gospodarowania. Dawne rzemiosło reprezentuje jedyna w Wielkopolsce pracownia garncarska w Czarnym Brodzie. Do dzisiaj też kontynuowane są dawne sposoby hodowli i towarzyszące im zwyczaje jak np. wolny wypas zagórskich gęsi i niezmienione od 1864 r. wspólnoty łąkowe w Dolinie Warty.

Spójność obszaru, a zarazem jego odmiennność od obszarów sąsiednich, dostrzegli lokalni społecznicy skupieni głównie w Towarzystwie Kulturalnym „Echo Pyzdr”. W 2009 roku nastąpiło przywrócenie zapomnianej już nazwy „Puszcza Pyzdrska”. Dzięki zdobytym w konkursach dla organizacji pozarządowych grantom rozpoczęto pierwsze w historii badania nad dziedzictwem kulturowym obszaru (architektura, wzornictwo), który dotychczas wydawał się nieciekawym. Ich wyniki były bardzo owocne i po części publicznie prezentowane, m. in. w Muzeum Etnograficznym w Poznaniu na wystawie pt. „Puszcza Pyzdrska. Olędrzy i ich domy z żelaza”. Przeprowadzono warsztaty z dawnych technik budowlanych, opracowano materiały dydaktyczne dla nauczycieli i przeszkolono nauczycieli z ich wykorzystania podczas lekcji, opracowano i wydano pierwszą mapę turystyczną Puszczy oraz publikację: „Puszcza Pyzdrska – olęderskie dziedzictwo”. W roku 2013 opracowano i wydano pierwszy przewodnik turystyczny po Puszczy Pyzdrskiej, który wraz z mapą otrzymał wyróżnienie podczas targów turystycznych Tour Salon w Poznaniu. Oddano do użytku pokazową odkrywkę darniowej rudy żelaza w Wierzbachach oraz rozpoczęto proces budowania przystanków – muzeów. W roku 2014 zrealizowany został pierwszy film dokumentalny o mieszkańcach Puszczy Pyzdrskiej pt.: „Ludzie z żelaznych domów”. Inicjatorzy wskrzeszenia pojęcia: „Puszcza Pyzdrska” zdali sobie sprawę z ogromu tematu, który uruchomili. Okazało się, że puszcza obejmuje w sposób w miarę zwarty obszar 15, a w szerszym

rozumieniu nawet 17 gmin położonych w 6 powiatach, które dotychczas praktycznie nie współpracowały ze sobą. By podjąć temu wyzwaniu już w 2012 powołano Lokalną Organizację Turystyczną „Puszcza Pyzdrska”, koalicję wszystkich lokalnych sił i autorytetów zainteresowanych budowaniem tożsamości i potencjału turystycznego tego wielkiego obszaru. W reaktywację Puszczy Pyzdrskiej aktywnie włączył się także Zespół Parków Krajobrazowych Województwa Wielkopolskiego. Obie instytucje realizują wspólnie od 2014 roku koncepcję budowy Ekomuzeum Doliny Warty i Puszczy Pyzdrskiej. Celem utworzenia Ekomuzeum jest ochrona walorów przyrodniczych, kulturowych i krajobrazowych Nadwarciańskiego Parku Krajobrazowego i Puszczy Pyzdrskiej traktowanych jako jeden region oraz udostępnienie tych walorów mieszkańcom i zwiedzającym. Ekomuzeum to muzeum bez etatów, murów i gablot. Obejmuje sieć rozproszonych w terenie obiektów, które tworzą kolekcję pokazującą atrakcje regionu. W skład Ekomuzeum wchodzi zarówno zabytki, wartościowe obiekty przyrodnicze, tradycyjne zagrody, pracownie rzemieślnicze oraz elementy infrastruktury turystycznej. Pod nazwą Ekomuzeum rozumie się czynną a nie bierną formę ratowania całości dziedzictwa przyrodniczego, kulturowego i krajobrazowego, jako trzech nierozłącznych elementów.

W działania edukacyjne prowadzone wśród mieszkańców Ekomuzeum wpisuje się doskonale publikacja „Zarys najstarszych dziejów osad olęderskich w Puszczy Pyzdrskiej (1746-1793)” dra Zbigniewa Chodyły. Jest to pierwsza publikacja o historii powstania i zasadach funkcjonowania 58 wsi olęderskich z obszaru Puszczy Pyzdrskiej, oparta głównie na nieznanych dotychczas materiałach archiwalnych. Takie i inne działania edukacyjne zmierzają będą do utrwalenia wśród mieszkańców puszczy poczucia dumy z zamieszkiwania w niezwyklej krainie geograficznej, co skutkować będzie wzrostem odpowiedzialności za stan miejscowego dziedzictwa. Docelowo powstanie atrakcyjny produkt turystyczny skupiony na wybitnych atrakcjach przyrodniczych (nieuregulowana rzeka Warta, rzadkie gatunki ptaków, naturalny krajobraz, tradycyjna gospodarka rolna) i kulturowych (dawne osady, stanowiska archeologiczne, miejsca „widma”, własny styl architektoniczny, folklor, miejsca bitew, cmentarze, regionalne sklepy i kuchnia) występujących na spójnym geograficznie obszarze. Wszystkie te atrakcje muszą być doskonale opisane i oznaczone w terenie oraz atrakcyjnie promowane. Jednak nie warto czekać aż koncepcja Ekomuzeum zostanie w pełni zrealizowana. Już dziś zapraszam do zanurzenia się w Puszczy Pyzdrskiej. Podążając rowerem tropem olędrów odkryjemy świat pełen tajemnic, do niedawna skazany na zapomnienie. Natkniemy się na porzucone pola i zagrody lub tylko ślady po nich, np.: stare grusze, kasztany lub krzewy bzu. W miejscach odosobnionych natkniemy się na tajemnicze ewangeliczne cmentarze. Płynąc kajakiem Wartą lub Prosną możemy podziwiać piękno tych rzek i bogactwo flory i fauny im towarzyszących.

Prezes Lokalnej Organizacji Turystycznej
„Puszcza Pyzdrska”

Szanowni Państwo !

Zwielką przyjemnością oddajemy w Państwa ręce publikację dotyczącą najstarszych dziejów osad olęderskich w Puszczy Pyzdrowskiej. Teren puszczy przebiegający przez Gminy Powiatu Kaliskiego: Blizanów, Stawiszyn, Mycielin oraz Ceków Kolonia przepleciony jest nitkami polnych dróg i kanałów, wdmami porośniętymi przez lasy i polanami wyciętymi niegdyś przez pierwszych osadników. Jesteśmy przekonani, że piękno tej ziemi i gościnność jej mieszkańców zapadną w pamięci każdego, kto postanowi nas odwiedzić.

Dbając o dziedzictwo naszych przodków, podejmujemy również szereg działań związanych z rozwojem i przyszłością powiatu. Ziemia Kaliska jest rejonem otwartym na nowe przedsięwzięcia gospodarcze i współpracę z potencjalnymi inwestorami. Wszystko to, w połączeniu z licznymi walorami w sferze kultury i turystyki, powoduje że nasz powiat jest gotowy do dalszego rozwoju, obejmującego różne dziedziny życia.

Serdecznie zapraszamy wszystkich do lektury oraz odwiedzin powiatu kaliskiego. Mamy nadzieję, że po pierwszej wizycie, będziecie Państwo chcieli powracać do nas wielokrotnie.

Starosta Kaliski
Krzysztof Nosal

Wstęp

Jednym z najważniejszych typów wiejskiego czynszowego osadnictwa na ziemiach polskich w latach 1547-1864 r. było osadnictwo olęderskie, które wzięło swoją nazwę od jego pionierów – Holendrów, zwanych w języku staropolskim olędrami, olendrami lub holędrami. O jego istocie decydowały jednak nie przynależność etniczna osadników, charakter gruntów (podmokłe albo suche) czy sposób ich zajmowania (melioracja lub karczunek), ale prawo holenderskie/olęderskie, przyniesione przez Holendrów i stosowane przez ich kontynuatorów, głównie Niemców i Polaków, a także realizowana w jego ramach funkcja gospodarza, polegająca przeważnie na zajmowaniu terenów trudnych do zagospodarowania, uprawie ziemi w jednym kawałku i dużym znaczeniu hodowli zwierząt. Zgodnie z zasadami tego prawa olędrzy, holędrzy, nazywani tak nawet wtedy, kiedy nie reprezentowali już narodowości holenderskiej, byli ludźmi osobiście wolnymi i dzierżyli ziemię na warunkach emfiteuzy – najpierw wieloletniej długoterminowej, a później (zwłaszcza w Wielkopolsce) wieczystej dzierżawy, wieczystego prawa czynszowego za tzw. okupne, z możliwością przekazywania gospodarstwa swym spadkobiercom lub jego sprzedaży za powiadomieniem właściciela ziemi. Po upływie czasu wolnizny, przeznaczonej na zagospodarowanie, świadczyli na rzecz pana feudalnego jedynie czynsze (w pieniądzu oraz naturze) i w bardzo ograniczonym wymiarze (choć nie zawsze) – robociznę. Posiadali ograniczoną wolność gruntową, odpowiadali solidarnie całą gminą za terminowe dopełnienie zobowiązań wobec pana, mieli wybieralny samorząd gminny, który m. in. pilnował wywiązywania się z tych zobowiązań i zachowywali ograniczoną wolność sądową, podlegając własnemu sądowi wiejskiemu, a tylko częściowo (w sprawach kryminalnych i w trybie odwoławczym) sądownictwu pańskiemu. Uiszczali ponadto opłaty na rzecz Kościoła katolickiego i podatki dla państwa, posiadali z reguły wolność handlu oraz cieszyli się swobodą wyznaniową i prawem zakładania własnych szkół, najczęściej będących zarazem domami modlitwy. Z tych zasad zwłaszcza zbiorowa solidarność gminy olęderskiej względem pana, gwarantująca mu pewne i stałe dochody (zwłaszcza z czynszów pieniężnych), wynikające z niej równouprawnienie i wzajemna, sąsiedzka pomoc osadników wewnątrz gminy oraz odpowiednia organizacja i funkcje samorządu wiejskiego (gminnego)

stanowiły o odrębności prawnej i większej atrakcyjności osadnictwa olęderskiego w stosunku do innych form kolonizacji na prawie niemieckim, takich jak np. osadnictwo sołtysie, w ramach którego osadnicy otrzymywali nadziały (gospodarstwa) w wieczyste użytkowanie ale nie, jak olędrzy na podstawie umów lokacyjnych zawieranych z całą gminą, lecz za indywidualnymi przywilejami¹.

Według dotychczasowych badań w latach 1547-1864 na obszarze I Rzeczypospolitej i po 1795 na ziemiach jej trzech zaborów założono w sumie co najmniej ok. 1700 osad olęderskich, z czego przynajmniej 350 z wyłącznym lub częściowym udziałem etnicznych Holendrów, wyznania mennonickiego i ich potomków, częściowo już zluteryzowanych. Minimum ok. 925 tych osad powstało w Wielkopolsce właściwej, w okresie staropolskim składającej się dwóch województw – poznańskiego i kaliskiego, a od 1768 – po utworzeniu z części tego drugiego trzeciego województwa – gnieźnieńskiego, trzech takich jednostek administracyjnych². Tylko w latach 1597-1793, tj. od roku założenia najstarszej osady³ do czasu włączenia już całej Wielkopolski właściwej w granice Prus w ramach II rozbioru Polski, na obszarze 8 z 10 jej powiatów (poznańskiego, kościańskiego, kaliskiego, konińskiego, nakielskiego, pyzdrskiego, gnieźnieńskiego i kcyńskiego) utworzono 758 osad olęderskich w szerszym rozumieniu, z czego co najmniej 711 (z 8 efemerydami) niewątpliwych, 22 typu przejściowego i 25 o niejasno udokumentowanym w źródłach charakterze prawno-ustrojowym⁴. Osady te, nazywane też w skrócie (tak jak ich mieszkańcy-gospodarze z rodzinami) olędrami, zakładano

1 Szczegółowo o istocie i rozwoju osadnictwa olęderskiego w Polsce, które przy uwzględnieniu lennego obszaru Prus Książęcych rozpoczęło się właściwie już w 1527 r., i w Wielkopolsce informują opracowania: W. Rusińskiego, *Osady tzw. olędrów w dawnym woj. poznańskim*, Poznań 1939-Kraków 1947 oraz Z. Chodyła, *Zarys dziejów osadnictwa olęderskiego w Polsce 1547-1864*, [W:] *Olędry-przestrzeń obok nas. Katalog wystawy w Muzeum Etnograficznym – Oddziale Muzeum Narodowego w Poznaniu*, listopad-grudzień 2006. Wydawnictwo Muzeum Narodowego w Poznaniu, Poznań 2006, s. 32-71; tegoż, *Zarys dziejów osadnictwa olęderskiego w Polsce (1547-1795)* i tegoż, *Osadnictwo olęderskie w Wielkopolsce (1597-1793)*, gdzie cytowana jest obszerna polska i obca literatura przedmiotu; dwa ostatnie w przygotowaniu do druku.

2 *Dzieje Wielkopolski*. T. I: Do 1793 r., pod red. J. Topolskiego, Poznań 1969, s. 35-37; Z. Chodyła, *Utworzenie i początki funkcjonowania województwa gnieźnieńskiego (1768-1774-1776)*, [w:] „Gniezno. Studia i materiały historyczne”, II, Warszawa-Poznań 1987, s. 5-68.

3 Z. Chodyła, *Ługi Ujskie – najstarsza osada olęderska w Wielkopolsce (1597-1772)*, „Rocznik Nadnotecki”. T. XXX, 1999, s. 25-58.

4 Osady niewątpliwie miały pewny charakter prawno-ustrojowy, znajdujący potwierdzenie w źródłach, a zwłaszcza w ich przywilejach lokacyjnych wystawianych dla całych gmin. Osady przejściowe o nie do końca pewnym ustroju prawnym mogły ewoluować w kierunku osad niewątpliwie olęderskich albo sołtysich względnie emfiteutycznych. Natomiast osady o niejasno określonym w źródłach statusie prawnym miały samorząd wybieralny albo sołtysa z nominacji pańskiej, ale nie zawsze całkowicie zachowaną równorzędność i solidarność w stosunku do pana, a ponadto ze względu na nieraz niewielką liczbę dymów – gospodarstw (2-3) i mieszkańców nasuwają wątpliwości, czy mógł w nich zorganizować się i funkcjonować samorząd olęderski. Ponieważ jednak: 1) przed i w latach 1789-1793 r. oraz później określano je bardzo konsekwentnie jako olędry i wykazywały one inne drugorzędne cechy osad olęderskich, 2) zapewne przeważnie były związane administracyjnie i sądowo z większymi osadami olęderskimi lub tworzyły gminy dwu – lub wielowioskowe i 3) do końca XVIII w. i pierwszej ćwierci XIX w. uległy rozbudowie, a ich prawny status chyba na ogół się ustalił i najczęściej zyskały odrębną organizację administracyjno-sądową, uznajemy je za takowe.

w różnych typach feudalnej własności ziemskiej: królewskiej, miejskiej, kościelnej (diecezjalnej i zakonnej), a zwłaszcza w zdecydowanie przeważającej szlacheckiej. Były one zamieszkiwane w regionie wielkopolskim przez ludność napływową – holenderską wyznania mennonickiego i jej potomków (w ok. 0,8%), w zdecydowanej większości (ok. 54%) przez napływową ludność ewangelicką, głównie luterzańską i stosunkowo nieliczną ewangelicko-reformowaną, głównie etnicznie niemiecką, chociaż w pewnej części i polską), a w dużym odsetku (ok. 38 %) przez ludność katolicką, polską, a częściowo także mieszaną wyznaniowo i etnicznie, to jest ewangelicko-katolicką i niemiecko-polską (w ok. 7, 2%)⁵.

Obszarem Wielkopolski, na którym w XVIII w. osadnictwo olęderskie rozwijało się także dość dynamicznie była Puszcza Pyzdrska (lub Pyzderska), stanowiąca od wczesnego średniowiecza aż po dzień dzisiejszy jeden z jeszcze dość dużych kompleksów lasów, zachowujący w poważnym stopniu cechy krajobrazu naturalnego. Była i jest ona zasadniczo położona od zachodu, wschodu i północy między odcinkami rzek: Warty i jej dopływów – Proсны i Powy, a od południa sięga linii biegnącej mniej więcej przez miejscowości: Brudzewek, Brudzew, Lipe, Jarantów, Stawiszyn, Ceków Kolonię, Zbiersk, Mycielin, Stropieszyn, Kosmów, Ceków Kolonia, Przespolew Kościelny, Poroże, Smaszew, Gadów, Nowy Świat, Lisiec Nowy, Kowalewek, częściowo pokrywającej się z biegiem małych strumieni uchodzących do Proсны, Czarnej Strugi i Powy – dopływów Warty.

Ten obszar leśny, z którego dziś wyodrębniono pewien fragment, jako Nadwarciański Park Krajobrazowy (obejmujący w południowej części fragment Puszczy Pyzdrskiej, ale także i teren położony na północ od Warty) liczył według stanu z połowy XVIII w. ok. 44 000 ha, czyli 440 km². Z nich ponad 7 tys. ha należało do miasta Pyzdry. W Puszczy Pyzdrskiej najsilniej zalesione były działki wodne, grunty piaszczyste i utwory wydmowe. W drzewostanie przeważała sosna z pewnym udziałem brzozy, a na gruntach wilgotnych dąb i olsza. Wzdłuż zachodniego skraju puszczy biegła równolegle do Proсны droga z Kalisza przez Pyzdry do Poznania i Gniezna, a wschodni jej skraj obsługiwał szlak łączący Kalisz i Kruszwicę przez Konin. Środek leśnego obszaru przecinał prowadzący wzdłuż Czarnej Strugi trakt Stawiszyn-Lądek, z którego przede wszystkim dokonywano penetracji gospodarczej poprzez osadnictwo idące w głąb Puszczy Pyzdrskiej i powodujące stopniowe zmniejszanie jej powierzchni. Osadnictwo to przebiegało zasadniczo w kilku fazach, w: średniowieczu (XII/XIII – XV w.), czasach nowożytnych (1501-1793), nowszych (1794/1796-1918 r.), najnowszych (do 1945) i współczesnych aż po dzień dzisiejszy, a w ich ramach w kilku okresach. Jego rozwój lub zahamowanie były związane z koniunkturami i dekoniunkturami życia społeczno-gospodarczego, pogłębianymi przez wydarzenia polityczne, wojny (zwłaszcza „potop” szwedzki (1655-1659/60), Wielka Wojna Północna (1700-1721), I i II wojny światowe) oraz klęski elementarne, w tym przede wszystkim: epidemie. Na zmniejszanie sieci osadniczej oddziaływał też stosowany wówczas powszechnie ekstensywny system uprawy ziemi w postaci trójpolówki zbiorowej, powodujący jej wyjaławianie i powstawanie tzw. pustek osadniczych, czyli zjawisko zaniku osad wskutek ich

5 Por. Z. Chodyła, prace cyt. w przyp. 1.

wyludnienia i porostania przez lasy. Spadek liczby osad był przełamany stopniowo na szerszą już skalę dopiero od lat 20. tych XVIII w. poprzez lokacje osad czynszowych, od drugiej połowy lat 40. tych tegoż stulecia zakładanych zwłaszcza na prawie olęderskim. W ich następstwie dokonywał się bezwzględny i względny wzrost liczby miejscowości przez zakładanie wsi i osiedli zupełnie nowych na tzw. surowym korzeniu oraz odbudowę starych, ale na innych warunkach prawnych i przeważnie z nowymi mieszkańcami.

Śledząc rozwój najstarszego osadnictwa, w tym i olęderskiego, w Puszczy Puzdrskiej w oparciu o źródła staropolskie należy pamiętać, że jej obszar w ramach dawnych podziałów administracyjnych leżał wprawdzie w granicach jednego województwa kaliskiego, ale i trzech powiatów tegoż, a mianowicie: puzdrskiego, konińskiego i kaliskiego. Dziś obszar Puszczy Puzdrskiej, znajduje się w granicach jednego województwa wielkopolskiego, sześciu powiatów: kaliskiego, konińskiego, pleszewskiego, słupeckiego, tureckiego i wrzesińskiego i piętnastu gmin: Blizanów, Ceków-Kolonia, Chocz, Gizalki, Grodziec, Łądek, Malanów, Mycielin, Puzdry, Rychwał, Rzgów, Stare Miasto, Stawiszyn, Tuliszków i Zagórów⁶.

Wśród osad wiejskich powstałych w tym kompleksie leśnym w czasach nowożytnych, a zwłaszcza w drugiej połowie XVIII w. zdecydowanie, w liczbie 58., przeważały osady olęderskie, których najstarszym dziejom poświęcone jest to opracowanie. Osady te powstały w latach 1746-1793, a dziś odpowiada im 67 wsi lub ich części, o przeważnie zmienionych nazwach, ujętych poniżej w Tab. 1 według kolejności alfabetycznej, w ramach położenia w trzech staropolskich powiatach i określonych parafiach (położonych w granicach różnych archidiakonatów i dekanatów archidiecezji gnieźnieńskiej i poznańskiej⁷), z podaniem ich dzisiejszych nazw oraz przynależności powiatowej i gminnej.

Tab. 1. Wykaz osad olęderskich lokowanych w latach 1746-1793 w Puszczy Puzdrskiej

Lp.	Nazwy: powiatów, osad, parafii, gmin – historyczne i współczesne					
	Pyzdrowski	Dzisiejsze powiaty i gminy	Koniński	Dzisiejsze powiaty i gminy	Kaliski	Dzisiejsze powiaty i gminy
	Parafie		Parafie		Parafie	
1	2	3	4	5	6	7
1.	Ciążeńskie albo Zarzeczne Olędry Ciążeń	Ciążeńskie Holendry słupecki Łądek	Białobłockie albo Królikowskie Olędry Królików	Białobłoty pleszewski Gizalki	Cekowskie Nowe Olędry albo Prażuchy Kosmów	Nowe Prażuchy kaliski Ceków Kolonia

6 Por. *Puszcza Puzdrska. Mapa turystyczna. Tourist Map. Touristenkarte*. Skala 1:55 000. Wyd. I, 2011 r. Do Puszczy Puzdrskiej przylegają obszary gmin Golina, Kawęczyn, Lisków posiadające na swoim terenie wsie o rodowodzie olęderskim, założone w okresie staropolskim lub późniejszym, po 1793 r.

7 Por. S. Litak, *Struktura terytorialna Kościoła łacińskiego w Polsce w 1772 r.* Materiały do Atlasu Chrześcijaństwa w Polsce. T. IV, Lublin 1980, s. 131-134, 140-142, 244.

2.	Lisewskie Olędry Szymanowice	Olsz wrzesiński Pyzdry	Borowieckie Nowe Olędry Grodziec i Królików	Nowy Borowiec koniński Grodziec	Cekowskie Stare Olędry Kosmów	Stare Prażuchy kaliski Ceków – Kolonia
3.	Pyzdrowskie Olędry Pyzdry Pyzdry	Baraniec, Glinianki, Dolne i Górne Grądy, Królewin, Kruszyny, Tłoczyna, Trzcianki, Zapowiednia wrzesiński Pyzdry	Borowieckie Stare Olędry Grodziec i Królików	Stary Borowiec koniński Grodziec	(Ciemięrowa, Tomickie/Szymanowickie) Stare Olędry Szymanowice	Ciemięrowa Kolonia wrzesiński Pyzdry
4.	Wrąbczynek Zagórów	Wrąbczynek wrzesiński Pyzdry	Bukowa albo Łomowskie Olędry Zagórów	Bukowe os. i kol. słupecki Zagórów	Dębniałki/Bolimowskie lub Brudzewskie Olędry Brudzew	Dębniałki kaliski Blizanów
5.	Wrąbczynkowskie Olędry Zagórów	Wrąbczynkowskie Holendry wrzesiński Pyzdry	Gadowskie Nowe Olędry Dzierzbina	Gadowskie Holendry turecki Tuliszków	Dzierzbińskie-Zamęty Olędry Dzierzbina	Zamęty kaliski Mycielin
			Gadowskie Stare Olędry Dzierzbina		Dzierzbińskie-Zdanowiec Olędry Dzierzbina	Danowiec kaliski Mycielin
7.	–	–	Gliny Olędry Dzierzbina	Gliny koniński Rychwał	Jarantowskie Olędry Lipe	Jarantów Kol. kaliski Blizanów
8.	–	–	Grądy Stare Olędry Grodziec i Królików	Stare Grądy koniński Grodziec	Kazimierskie Nowe Olędry Chocz	Nowa Kaźmierka pleszewski Chocz
9.	–	–	Grądy Nowe Olędry Grodziec i Królików	Nowe Grądy koniński Grodziec	Kazimierskie albo Niniewskie Stare Olędry Chocz	Stara Kaźmierka pleszewski Chocz
10.	–	–	Grójeckie względnie Grodzieckie Olędry Grodziec	Grodziec lub Janowo? koniński Grodziec	Kosmowskie albo Szadkowskie Olędry Kosmów	Szadykierz, Kosmów Kolonia, kaliski Ceków Kolonia
11.	–	–	Imielno Zagórów	Imielno słupecki Zagórów	Kuszyńskie albo Jaszczurów Olędry Kościelec	Jaszczury kaliski Mycielin

12.	-	-	Jaroszewice/ Jaroszewic- kie Olędry Grodzic	Kolonia Jaroszewice Grodzieckie koniński Rychwał	Mycielińskie Nowe Olędry Kościelec	Kazala Nowa kaliski Mycielin
13.	-	-	Konary Olędry Grodzic	Konary koniński Grodzic	Mycielińskie Stare Olędry Kościelec	Kazala Stara kaliski Mycielin
14.	-	-	Kowalewskie Olędry Sławsk	Kowalewek koniński Rzgów	Oborskie Nowe Olędry Rzegocin	Kolonia Obory pleszewski Gizalki
15.	-	-	Lisieckie Olędry Lisiec (Wielki)	Lisiec Nowy koniński Stare Miasto	Oborskie Stare Olędry Rzegocin	Wronów pleszewski Gizalki
16.	-	-	Lubieńskie albo Biała Olędry Dzierzbina	Lubiny koniński Rychwał	Piskory albo Lipeckie Olędry Lipe	Piskory kaliski Blizanów
17.	-	-	Luśnie albo Łukomskie Olędry Zagórów	Łukom słupecki Zagórów	Plewińskie Nowe Olędry Kosmów	Nowa Plew- nia kaliski Ceków – Kolonia
18.	-	-	Łazy Olędry Trąbczyn	Łazy słupecki Zagórów	Plewińskie (Stare) albo Kuźnickie Olędry Kosmów	Kuźnica kaliski Ceków – Kolonia
19.	-	-	Myszaków z Olędrami Zagórów	Myszakówek słupecki Zagórów	Poroże Małe Przespolew Kościelny	Poroże Nowe turecki Malanów
20.	-	-	Orlińskie Duże Olędry Królików	Orlina Duża pleszewski Gizalki	Przespolewskie albo część Przespolewa Pańskiego i Poroże Wielkie Olędry Przespolew Kościelny	Poroże Stare turecki Malanów Przespolew Pański (część), kaliski Ceków – Kolonia
21.	-	-	Orlińskie Małe Olędry Królików	Orlina Mała pleszewski Gizalki	Stropieszyn- skie albo Radzany i Gostynie Olędry Kościelec	Radzany (część Kolo- nii Gostynie) kaliski Ceków Ko- lonia
22.	-	-	Siąszyc- kie albo Złotkowskie Olędry Grochowy	Siąszyce Nowe Drugie koniński Rychwał	Stropieszyn- skie Olędry Kościelec	Kolonia Gostynie kaliski Ceków Ko- lonia

23.	-	-	Smuszewskie Olędry Dzierzbina	Olendry Smaszewskie turecki Tulizzków	Świdle Nowa Kolonia Przespolew Kościelny	Świdle kaliski Ceków Ko- lonia
24.	-	-	Stara Huta- -Grojeckie Olędry Grodzic	Huta Stara albo Stara Huta koniński Grodzic	Wierzchy albo Tomickie Nowe Olędry Szymanowice	Wierzchy pleszewski Gizalki
25.	-	-	Stara Huta albo Zagó- rowskie Ol. Zagórów	Huta słupecki Zagórów	Zbierskie Olędry Zbiersk	Zbiersk Kolonia kaliski Stawiszyn
26.	-	-	Trąbczyńskie Luźne Nowe Ol. Trąbczyn	Łazińsk Drugi słupecki Zagórów	-	-
27.	-	-	Trąbczyńskie Luźne Stare Olędry Trąbczyn	Łazińsk Pierwszy i Drugi słupecki Zagórów	-	-
28.	-	-	Wielołęka Grodzic	Wielołęka koniński Grodzic	-	-

Jak wynika z Tab. 1 z ogólnej liczby 58 osad olęderskich powstałych w 3 staropolskich powiatach województwa kaliskiego, w 21 parafiach (leżących w przypadku 4 na pograniczu dwóch powiatów): 5 założono w powiecie pyzdrowskim w 4 parafiach, 28 w powiecie konińskim w 8 parafiach, zaś 25 w powiecie kaliskim w 10 parafiach. Dziś wsie te w liczbie 67 osiedli wiejskich lub ich części leżą w województwie wielkopolskim, w 6 powiatach i 15 gminach, a mianowicie w: kaliskim (Blizanów – 3, Ceków Kolonia – 9, Mycielina – 5, Stawiszyn – 1), konińskim (Grodzic – 8, Rychwał – 4, Rzgów – 1, Stare Miasto – 1), pleszewskim (Chocz – 4, Gizalki – 7), słupeckim (Łądek – 1, Zagórów – 8), tureckim (Malanów – 2, Tulizzków – 2) i wrzesińskim (Pyzdry – 13)⁸.

Poniżej przedstawiamy w zarysie tylko początki dziejów tych wsi olęderskich od czasu lokacji najstarszych w 1746 r. i później następnych, aż po rok 1793, kiedy to w wyniku II rozbioru Polski znalazły się one tak, jak i cała Wielkopolska, pod pruskim zaborem, w Prowincji zwanej Prusy Południowe, w której osadnictwo olęderskie także w Puszczy Pyzdrowskiej było kontynuowane, ale w innych warunkach politycznych, a także i po części gospodarczych⁹. Ze względu na ograniczoną objętość opracowania referujemy kolejno, możliwie jak najzwięźle, następujące zagadnienia: 1) rozmieszczenie, chronologię, przyczyny, warunki i organizację lokacji oraz nazewnictwo osad olęderskich powstałych w latach 1746-1793 w Puszczy

⁸ Zob. Z. Chodyła, *Osadnictwo olęderskie w Wielkopolsce (1597–1793)*, Aneksy I/3, 4 i 5.

⁹ Osady olęderskie powstałe po 1793 r., a przed 1864 r. rejestrują omówione dalej mapy: pruskie Prus Południowych z lat 1796-1795 i 1801-1803 (tzw. duży i mały Gilly) i polskie Królestwa Polskiego w opracowaniu Kwatermistrzostwa Generalnego jego wojska, sprzed 1830 r. oraz z 1859 r., autorstwa gen. W. Chrzanowskiego.

czy Pызdrskiej, 2) ich obszar, rozplanowanie przestrzenne, wielkość i rodzaje pod względem liczby dymów (gospodarstw) i organizacji społeczno – i funkcjonalno-gospodarczych, 3) zaludnienie tych osiedli, ich liczebność i strukturę demograficzną, społeczno-zawodową, wyznaniową i etniczną oraz pochodzenie mieszkańców, 4) stan prawny i organizację administracyjno-sądową osad, 5) ich życie gospodarcze i społeczne oraz 6) kulturę materialną i duchową oraz życie codzienne mieszkańców tych osiedli. Przedstawiamy je jednak z nierówną dokładnością, odpowiednio do stanu zachowania i treści źródeł.

Literatura przedmiotu dotycząca interesujących nas osad olęderskich jest skromna. Większość osad olęderskich lokowanych w powiatach pызdrskim i kaliskim rejestruje w swym opracowaniu o zmianach krajobrazu i rozwoju osadnictwa w Wielkopolsce od XIV do XIX w. K. J. Hładylowicz, który jednak z założenia pomija powiat koniński¹⁰. Część z takich osad założonych w powiecie konińskim w XVIII w. w dobrach szlacheckich charakteryzuje w swym artykule B. Szczepański¹¹. Wyniki badań Szczepańskiego dla osadnictwa olęderskiego w dobrach szlacheckich oraz J. Wąsickiego dla osadnictwa państwowego z okresu Prus Południowych (1793-1806)¹² ujęła na mapie i w komentarzu do niej geograf Stanisława Zajchowska¹³. Osady olęderskie położone w południowej części Puszczy Pызdrskiej, w granicach powiatu kaliskiego, uwzględnił w swym artykule o strukturze osadniczej i zaludnieniu tegoż powiatu W. Rusiński¹⁴. W szerszym kontekście uwarunkowań środowiska naturalnego rozwój osadnictwa w Puszczy Pызdrskiej, w tym także i olęderskiego (koncentrując się jednak głównie na Pызdrskich Ol., stanowiących własność miasta Pызdry) przedstawił w swym przyczynku I. Tłoczek¹⁵. Bardzo skrótowo dzieje osadnictwa w Puszczy Pызdrskiej od średniowiecza do 1945 r. (w tym także i olęderskiego), zasadniczo jednak przede wszystkim w XVIII w., ukazał w jednym ze szkiców zawartych w popularnym, folderowym opracowaniu zatytułowanym „Puszcza Pызdrska. Olęderskie dziedzictwo” Z. Cho-

10 K. J. Hładylowicz, *Zmiany krajobrazu i rozwój osadnictwa w Wielkopolsce od XIV do XIX wieku*, Łwów 1932, s. 151-153 i 227-228.

11 B. Szczepański, *Osadnictwo olęderskie w dobrach szlacheckich powiatu konińskiego w XVIII wieku*, „Rocznik Wielkopolski Wschodnie”, t. 1, Poznań 1973, s. 43-61. Grupie osad w dobrach królewskich w powiecie konińskim, także olęderskich (ale tylko w starostwie kolskim, pomijając Lisieckie Ol. w starostwie konińskim), poświęca trochę uwagi J. Borowiak, *Stan posiadania gospodarstw chłopskich w królewskich powiatu konińskiego na schyłku XVIII w.*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, t. XVIII, 1956, Poznań 1957, s. 239-285 (olędry s. 242-243, 259-261).

12 J. Wąsicki, *Kolonizacja niemiecka w okresie Prus Południowych 1793 – 1806*, „Przegląd Zachodni”, R.IX, 1953, Nr 9/10, s. 137-197.

13 S. Zajchowska S., *Osadnictwo „olęderskie” i fryderycjańskie w Wielkopolsce. Mapa pomocnicza 14*, [w:] *Atlas języka i kultury ludowej Wielkopolski*. Oprac. zespół. pod red. Z. Sobierajskiego i J. Burszty, t. V, cz. 2, Wrocław 1989, s. 17-22.

14 W. Rusiński, *Struktura osadnictwa i zaludnienie powiatu kaliskiego w 1789 r.*, „Rocznik Kaliski”, T. 3, Poznań 1970, s. 53-116.

15 I. F. Tłoczek, *Osadnictwo rolnicze w dolinach rzek nizinnych*, „Zeszyty Naukowe Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego – Akademii Rolniczej w Warszawie”. Seria historyczna, z. 15, Wwa 1978, s. 9-18 (gdzie autor, wnosząc z Rys. 1 (mapka): Osadnictwo holenderskie z XVIII i XIX w. w lasach miasta Pызdry, poszerza obszar tego kompleksu leśnego i odpowiednio wspomnianego osadnictwa w kierunku południowym oraz na zachód od Konina).

dyła. Opracowanie to, bardzo bogato ilustrowane, w innych szkicach autorstwa W. Kowalskiej przedstawia aktualny stan środowiska naturalnego w Puszczy Pызdrskiej, rodzaje i stan zachowania budownictwa i innych elementów krajobrazu kulturowego (po) olęderskich wsi z tego obszaru (kościół ewangelicki i cmentarze), zabytki archeologiczne, rolnictwo, sady i ogrody, rzemieślników i artystów ludowych, tradycje kulinarne, targi, festyny i odpusty, nazwy miejsc, lokalnych działaczy i liderów oraz wskazówki pomocne w upowszechnianiu znajomości historii lokalnej i zachowaniu pamięci o niej wśród współczesnych mieszkańców regionu¹⁶. Pewne wiadomości o niektórych z osad olęderskich z obszaru Puszczy Pызdrskiej ze schyłkowego okresu XVIII w. i ich dalszych losach w XIX w. podał K. P. Woźniak w swej książce dotyczącej rozwoju osadnictwa niemieckiego między Prosną a Pilicą i Wisłą w okresie od ósmej dekady XVIII w. do 1866 roku¹⁷. Uczynił on to głównie za przyczynkarską i w ograniczonym stopniu opartą o źródła rękopiśmienne literaturą niemiecką, z której do najważniejszych należy zaliczyć, wykorzystane tu także i przez nas opracowania W. Maasa, a zwłaszcza A. Breyera¹⁸.

Dla charakterystyki zagadnień związanych z kulturą materialną, duchową i życiem codziennym mieszkańców osad olęderskich pomocne okazały się cytowane dalej opracowania etnograficzne i synteza historii kultury materialnej.

Wiadomości o najstarszych osadach lokowanych w Puszczy Pызdrskiej pozwoliły w pewnym zakresie wzbogacić wydawnictwa źródłowe: wykazów osad miejskich i wiejskich, z określeniem ich lokalizacji według administracyjnych podziałów kościelnych oraz właścicieli tychże w latach 1783-1784, opracowane przez ks. Franciszka Czaykowskiego kanonika kapituły łowickiej¹⁹, inwentarzy i wizji dóbr szlacheckich powiatu kaliskiego²⁰ oraz między innymi konińskiego²¹ z 2. po-

16 Z. Chodyła, W. Kowalska, *Puszcza Pызdrska. Olęderskie dziedzictwo*, Pызdry 2010 (wyd. 1), s. 7-11 (tekst: *Osadnictwo w Puszczy Pызderskiej od średniowiecza do 1945 r.*, autora tego opracowania).

17 K. P. Woźniak, *Niemieckie osadnictwo wiejskie między Prosną a Pilicą i Wisłą od lat 70. XVIII wieku do 1866 roku. Proces i jego interpretacje*, Łódź 2013 (ss. według indeksu miejscowości).

18 W. Maas, *Mittelpolnische Hauländereien*, „Deutsche Wissenschaftliche Zeitschrift für Polen”(…), Posen (dalej cyt.: DWZP) 36(1939), s. 39-62; A. Breyer, *Deutsche Bauernkultur in Mittelpolen vor 150 Jahren*, „Deutsche Monatshefte in Polen”, Poznań (dalej: DMhP), Jg.5 (15) Mai/Juni 1939, H. 11/12, s. 475-486 (dalej cyt.: Breyer 1); tenże, *Deutsche Gaue in Mittelpolen*, DMhP, Jg. 1 (11), April 1935, H.10, s. 393-434 (dalej cyt.: Breyer 2); tenże, *Die deutschen ländlichen Siedlungen im mittelpolnischen Warthebruchs*, DWZP, 1938, H. 34, s. 22-70 (dalej cyt.: Breyer 3); tenże, *Ostdeutschland als Mutterland der deutschen Siedlungen in Mittelpolen*, DMhP, Jg. 2 (12), Juli/August 1935, H.1/2, s. 48-57 (dalej cyt.: Breyer 4).

19 „*Regestr diecezjów*” Franciszka Czaykowskiego, czyli właściciele ziemscy w Koronie w 1783-1784. Do druku podał S. Górzynski. Wstęp i opracowanie przypisów K. Chłapowski, S. Górzynski, Warszawa 2009 [wyd. 2].

20 *Inwentarze dóbr szlacheckich powiatu kaliskiego*, T. II: Z lat 1751-1775, wyd. W. Rusiński, Wrocław 1959; *Inwentarze dóbr szlacheckich dawnego powiatu kaliskiego z lat 1776-1792*. Część: I: Inwentarze z lat 1776-1779; Cz. II: Inwentarze z lat 1780-1784; Cz. III: Inwentarze z lat 1785-1792. Zebrał i opracował W. Rusiński. „Rocznik Kaliski”. T. XIV, s. 99-264; T. XV, s. 129-274 i T. XVI, s. 85-241; dalej cyt.: Rus. Inw. 1 i Rus. Inw. 2 Cz. I, II, III).

21 *Materiały do dziejów chłopca wielkopolskiego w drugiej połowie XVIII wieku*. Z ksiąg grodzkich wyboru dokonał i wydał J. Deresiewicz, T.III: Województwo kaliskie, Wrocław 1957. (PAN IH. Materiały do dziejów wsi polskiej. Pod red. S. Arnolda. Seria III. Inwentarze dóbr ziemskich); dalej

łowy XVIII w., a ponadto ksiąg Referendarii Koronnej (centralnego sądu apelacyjnego dla chłopów z wsi w dobrach królewskich) z lat 1768-1794²².

W związku z takim stanem wiedzy o najstarszych dziejach osadnictwa olęderskiego w Puszczy Pyzdrowskiej podstawę źródłową tego artykułu stanowią zasadniczo źródła archiwalne (w większości spisane w języku polskim, ale w znacznej części także i (lub) tylko w niemieckim, oraz w języku łacińskim w postaci: 1) przywilejów (a faktycznie umów) osadniczych informujących zwłaszcza o czasie, przyczynach i warunkach lokacji, ustroju prawnym, społeczno-gospodarczym, organizacji wewnętrznej osad i świadczeniach ich mieszkańców dla dworu, Kościoła i państwa, 2) inwentarzy i wizji, 3) ksiąg gminnych (sołtysich) i wilkierza, 4) innych, różnych akt (świeckich, jak i kościelnych, a z tych ostatnich metryk parafii Szymanowice z 2 połowy XVIII w. i wizytacji dekanatu konińskiego z lat 1790-1791), przywoływanych dalej w przypisach, a których z uwagi na brak miejsca nie omawiamy tu bliżej. Najważniejsze z nich zachowały się w zespole ksiąg grodzkich, zwłaszcza pyzdrowskich, konińskich i kaliskich²³, ale także w cennym zbiorze oryginałów i odpisów podobnych dokumentów i akt zwanym *Spuścizną Alberta Breyera*²⁴, przechowywanych w Archiwum Państwowym w Poznaniu (dalej cytowanym jako APP). Dla charakterystyki podobnych, ale i innych zagadnień związanych zwłaszcza z liczebnością i strukturą gospodarstw, zaludnieniem i życiem społeczno-gospodarczym osad olęderskich, podstawowe znaczenie mają: lustracje królewszczyzn z 1789 r. 25 tabele dymów, podymnego i ludności oraz podatek ofiary 10 i 20 groszy z lat 1789-1790 oraz tzw. zsyпки zbożowej 1791²⁶. Ze względu jednak na luki występujące w tych źródłach pełne ustalenia dotyczące określonych kwestii są możliwe tylko w odniesieniu do części z tych osad.

Wykorzystano też *Geograficzno-statystyczne opisanie parafiiów Królestwa Polskiego w roku 179* [sic !] przez K. Pertheesa geografa króla Stanisława Augusta,

cyt.: Der., *Materiały do dziejów chłopów*. T. III.

22 *Księgi Referendarii Koronnej z drugiej połowy XVIII wieku*, T. I(1768-1780) i II(1781-1794), wyd. A. Keckowa i W. Pałucki. (Materiały do dziejów wsi polskiej, seria II), Warszawa 1955 i 1957; dalej cyt.: KsRK. T. I i 2.

23 Charakterystykę tych ksiąg podaje J. Bielecka, *Inwentarze archiwów ksiąg grodzkich i ziemskich Wielkopolski XIV-XVIII wieku. Województwo poznańskie, kaliskie, gnieźnieńskie, inowrocławskie*, Poznań 1965.

24 *Spuścizna A. Breyera* (1889-1939), nauczyciela niemieckich szkół w przedwojennej Polsce, badaczka dziejów osadnictwa niemieckiego (wiejskiego w XVI-XX w. i miejskiego, przemysłowego w XIX i XX w.) oraz życia mniejszości niemieckiej w środkowej Polsce (Wielkopolska właściwa, wschodnia Wielkopolska, Kujawy, Mazowsze), autora wielu naukowych i popularno-naukowych, przeważnie pryncypialnych publikacji z tego zakresu, opartych na źródłach pisanych, dosyć rzetelnych, liczy 515 jednostek archiwalnych. Cytujemy ją dalej skrótowo, jako SAB.

25 Lustracje królewszczyzn z 1765 i 1789 r. są przechowywane w oryginale w Oddziale Archiwum Skarbowego w Archiwum Głównym Akt Dawnych (dalej AGAD) w Warszawie, a w częściach w kopiach oblatowane w księgach grodzkich kaliskich, konińskich i pyzdrowskich, znajdujących się APP.

26 Wykaz większości z tabel podatkowych i lustracji, przechowywanych w osobnym zbiorze w APP wykazuje J. Bielecka, *Inwentarze archiwów ksiąg grodzkich i ziemskich Wielkopolski XIV-XVIII wieku...*, s. 502-506. Dla powiatu konińskiego zachowały się one tylko bardzo fragmentarycznie, zarówno w tym zbiorze, jak i w księgach grodzkich oraz innych.

t. V-VI: Archidiecezja Gnieźnieńska²⁷ oraz pruskie urzędowe drukowane i rękopiśmienne opracowania opisowo-statystyczne dla lat 1775-1776, 1793 i 1795 oraz 1796: A. F. Büschinga (drukowane) oraz Augusta Sadebecka o pseudonimie Sirissa, zachowane w brulionowym rękopisie w APP i wydane następnie drukiem i Generalnej Dyrekcji Prus Południowych, pisane, przechowywane w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie²⁸.

Dla wyjaśnienia zagadnień rozmieszczenia osad olęderskich i po części ich rozplanowania przestrzennego przydatne okazały się źródła kartograficzne. Z polskich: mapa „szczegulna” [szczegółowa] województwa kaliskiego Karola de Pertheesa, nadwornego kartografa króla Stanisława Augusta Poniatowskiego z lat 1791 i ok. 1801 w skali 1:225000²⁹, *Karta topograficzna Królestwa Polskiego* z lat 1822-1843 w skali 1:126000, w opracowaniu Kwatermistrzostwa Generalnego Wojska Polskiego, wydanej w 1834 [recte 1843 r.] i *Karta dawnej Polski...* z roku 1859 w skali 1:300000 gen.W. Chrzanowskiego³⁰. Z pruskich: dwie mapy Prus Południowych, wykonane w latach 1796-1805 i 1802-1803 pod kierunkiem Brodowskiego, Gilly'ego i Langnera, jedna w skali 1:57 600, zwana „dużym” Gillym, a druga w redukcji 1:150 000 określana jako „mały” albo „drukowany” Gilly³¹.

W charakterystyce niektórych zagadnień związanych z kulturą materialną i życiem codziennym ludności osad olęderskich lokowanych w Puszczy Pyzdrowskiej w okresie staropolskim wykorzystano także opisy nielicznie zachowanych w kilku wsiach chałup i budynków gospodarczych, zabytków różnych składników wyposażenia wnętrz domów mieszkalnych, narzędzi i innych zabytków, pochodzących

27 AGAD Warszawa. Mikrofilm oryg. rkpsu I 5975 w zbiorach Biblioteki Ukrainkiej Akademii Nauk w Kijowie. Opracowanie to powstało dla potrzeb map szczegółowych województw poznańskiego i kaliskiego wykonanych przez Karola de Pertheesa.

28 A. F. Büsching, *Verzeichnis aller...Orter in Polen*. [W:] „Magazin für die neue Historie und Geographie”, Bd 22, Halle 1788, s. 35-414 [wykaz dymów z lat 1775-1776]; APP. Sirisa [A. Sadebeck], *Materialien zur historisch, statistik und topographisch Beschreibung von Südproussen(...)* 1793-1798, sygn.: 2, 3; Sirisa (A. Sadebeck), *Historisch-statistisch-topographische-Beschreibung von Südproussen und Neu-Ostpreussen oder Königlich-Preussischen Besitz-nehmungen von Polen in den Jahren 1793 und 1795 entworfen*, Leipzig 1798; AGAD, General Directorium Südproussen, sygn. 1745: Rejestr dymów i ludności z 1796 r.

29 *Mapa szczegulna Województwa Kaliskiego zrzadzona... Karola de Perthes* [b.d.[1791?] i ok. 1801 r]. Fotokopie ze zbiorów Pracowni Słownika Historyczno-Geograficznego Wielkopolski w średniowieczu. Oddziale Instytutu Historii PAN w Poznaniu.

30 *Topograficzna Karta Królestwa Polskiego* (Mapa Kwatermistrzostwa Generalnego Wojska Polskiego), [Warszawa], oprac. przed 1830 r., wyd. w 1843 r. z datą 1839, ark. kolumny I i II, sekcje III i IV; *Karta dawnej Polski z przyległymi okolicami krajów sąsiednich według najnowszych materiałów na 1:300 000*, Paryż 1859, ze zbiorów kartograficznych Biblioteki Głównej UAM w Poznaniu, sygn. 104.869 V. Zob. także: *Kartografia Królestwa Polskiego 1815-1915*; materiały 18. Ogólnopolskiej Konferencji Historyków Kartografii, red. J. Ostrowski, Warszawa, 21-22 listopada 1997. Biblioteka Narodowa Warszawa, PAN, 2000; B. Olszewicz, *Polska kartografia wojskowa. (Zarys historyczny)*, Warszawa 1921, s. 177-188.

31 [Königliche Grosse Topographische Vermessungs Karte] oprac. David Gilly, Cron, Langner, 1:5000, Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz, Berlin Zachodni, sygn. Kart N 14431. [U Rus.: MGD – Mapa Prus Południowych z lat 1796-1805 w podziałce 1:57 600 (duży Gilly)]; *Special Karte von Südproussen (...)* aus der Königlichen Grossen Topographischen Vermessungs Karte unter Mitwirkung des Directors Langer reducirt und herausgegeben von Geheimen Bau-Rath Gilly (...).

wprawdzie z XIX i XX w., ale niewątpliwie opartych na starszych osiemnastowiecznych wzorach oraz dotyczącą ich muzealną dokumentację fotograficzną. Uczyniono to jednak pośrednio za maszynopisem pracy magisterskiej Mirosławy Jasińskiej, dotyczącej osad olęderskich w dobrach królewskich powiatu pyzdrskiego w 2 poł. XVIII w. i artykułem S. Błaszczyka, przedstawiającym kulturę ludową powiatu kaliskiego oraz w świetle badań terenowych za studiami architektów I. F. Tłoczka, Piotra Szwieca oraz Radosława Barka³².

Źródła pisane (w oryginałach i odpisach) dotyczące zwłaszcza lokacji osad olęderskich, ich wewnętrznej organizacji pod względem administracyjnym i sądowym zawierające fragmenty źródeł kartograficznych ukazujących rozmieszczenie olędrów oraz podobizny ich fundatorów są reprodukowane w tekście opracowania, z odpowiednim ich objaśnieniem tamże oraz w spisie ilustracji.

W zakończeniu tego opracowania, poza wnioskami wynikającymi z charakterystyki wymienionych problemów, ukazujemy w dużym skrócie, zarysowo, głównie za literaturą (a zwłaszcza wspomnianymi wyżej opracowaniami A. Breyera, źródłami kartograficznymi i planami zagospodarowania gmin), niektóre najważniejsze fakty z dalszych dziejów osadnictwa wiejskiego (w tym i olęderskiego) w Puszczy Pyzdrskiej, w okresie od 1794 r. aż po lata współczesne. Zakres rzeczowy i czasowy problematyki, obszerny zasób i inny charakter oraz rozproszenie źródeł w wielu różnych archiwach sprawiają bowiem, że problematyka dziejów tego osadnictwa w latach 1794-1864 r., a także i późniejszych losów osad olęderskich, wymaga osobnego opracowania.

Opracowanie pod względem konstrukcyjnym składa się z wstępu, sześciu osobnych rozdziałów przedstawiających wyżej wymienione zagadnienia w sposób zasadniczo naukowy i zaopatrzonych w przypisy – bibliograficzne, a niekiedy i rzeczowe, o ciągłej numeracji, zakończenia oraz ze *Słowniczka pojęć staropolskich* pojawiających się często w tekście pracy, a dziś niezrozumiałych i wymagających objaśnienia oraz spisu ilustracji.

32 M. Jasińska, *Osadnictwo olęderskie w dobrach królewskich powiatu pyzdrskiego w 2 połowie XVIII wieku*. Praca magisterska napisana w Zakładzie Historii Nowożytnej do końca XVIII w. UAM, pod kierunkiem prof. J. Topolskiego, Poznań 1992); St. Błaszczyk., *Kultura ludowa ziemi kaliskiej*. [W:] *Osiemnaście wieków Kalisza*, T. 2, Poznań 1961, s.386-459; I. F. Tłoczek, *Chałupy polskie*, Wwa 1958; P. Szwiec, praca zbiorowa, *Katalog architektury regionalnej dla obszaru Puszczy Pyzdrskiej*, Pyzdry 2009; R. Berek, praca zbiorowa, *Puszcza Pyzdrska – wzornik zabudowy*, Pyzdry 2011; ostatnie dwa opracowania na stronie internetowej: www.puszczapyzdrska.com

Rozmieszczenie, chronologia, przyczyny, warunki i organizacja lokacji osad olęderskich w Puszczy Pyzdrskiej oraz ich nazewnictwo

Jak już wyżej stwierdzono na obszarze Puszczy Pyzdrskiej, w granicach 21 parafii i 3 dawnych powiatów – pyzdrskiego, konińskiego i kaliskiego, w województwie kaliskim, w kilku typach feudalnej własności ziemskiej, założono w latach 1746-1793, a więc w ciągu bez mała pół wieku, 58 osad olęderskich. Całą sieć tych osad przedstawia współcześnie wydana mapa: *Puszcza Pyzdrska* (1:55 000) dostępna w księgarniach turystycznych. W czasach bliższych okresowi ich lokacji ukazują ją z różnym stopniem dokładności wraz z osadami olęderskim powstałymi po 1793 r. i na tle całego obrazu osadnictwa scharakteryzowane już wcześniej mapy polskie i pruskie. Fragmenty trzech z nich: *Mapy szczególnej województwa kaliskiego* Karola de Perthèesa, Prus Południowych Dawida Gille'go i *Karty topograficznej Królestwa Polskiego* opracowanej przez Kwatermistrzostwo Generalne Wojska Polskiego z siecią osad olęderskich w różnych częściach Puszczy Pyzdrskiej są reprodukowane poniżej (Il. 1-3)³³.

Poniżej w odniesieniu do owych 58 osad staropolskich omawiane są szczegółowo i ogólniej (odpowiednio do zakresu informacji źródłowych): rozmieszczenie (w ramach staropolskich podziałów terytorialno-administracyjnych państwowych i kościelnych oraz typów feudalnej własności ziemskiej), chronologia, przyczyny, warunki (przyrodniczy i gospodarczy charakter terenu) i organizacja (prawna, społeczna, i techniczna ich lokacji, z podaniem imion, nazwisk i statusu

33 Por. przyp. 29-30; [Königliche Grosse Topographische Vermessungs Karte] oprac. David Gilly, Cron, Langner, 1:5000, Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz, Berlin Zachodni, sygn. Kart N 14431. [U Rus.:MGd – Mapa Prus Południowych z lat 1796-1805 w podziale 1:57.600 (duży Gilly)]; *Special Karte von Südproussen (...) aus der Königlichen Grossen Topographischen Vermessungs Karte unter Mitwirkung des Directors Langer reducirt und herausgegeben von Geheimen Bau-Rath Gily (...), 1802 i 1803*, Simon Schrop und Comp. Berlin [1:150 000] (mały Gilly). Na mapie Gilly'ego (w mniejszej skali, drukowanej) występują osady nieznane ze źródeł pisanych lub niesłusznie określone jako „holendry” czynszowe osady leśne, nie mające olęderskiego charakteru prawno-gospodarczego, powstałe w obu przypadkach dopiero po II rozbiórce; zob. też: K. Buczek, *Prace kartografów pruskich w Polsce za czasów Stanisława Augusta na tle współczesnej kartografii*, PKAHP PAU, III, 1935, s. 176-177; tenże, *Dzieje kartografii polskiej od XV do XVIII w.*, Ossolineum, Wrocław-Warszawa-Kraków 1963; B. Medyńska-Gulij, D. Lorek, *Pruskie mapy topograficzne Wielkopolski do 1803 roku*, Badania Fizjograficzne nad Polską Zachodnią. Seria A-Geografia Fizyczna, T. 59 (2008), s. 29-42. A-Geografia Fizyczna, T. 59 (2008), s. 29-42.

1. Osady ołęderskie w Puszczy Pyzdrowskiej, lokowane w latach 1746-1792, na fragmencie *Mapy szczególnej*!! Województwa Kaliskiego Karola de Perthésa [b.d.[1791?]] i ok. 1801 r. w skali 1:225 000.

2. Osady olęderskie w Puszczy Pызdrskiej, lokowane w latach 1746-1792, na fragmencie mapy *Special Karte von Südpreussen (...)* Dawida Gillego z 1802 i 1803 w skali 1:150 000.

3. Osady ołędzkie w Puszczy Pyzdrowskiej, lokowane w latach 1746-1792, na fragmencie *Topograficznej Karty Królestwa Polskiego* (Mapy Kwatermistrzostwa Generalnego Wojska Polskiego), [Warszawa], oprac. przed 1830 r., wyd. w 1843 r. z datą 1839, kolumna I sekcja II.

majątkowego fundatorów, czyli założycieli, czasem osadźców i osadników z określeniem ich społecznej pozycji, wyznania i narodowości, rodzajów dokumentów fundacyjnych, sposobów i kosztów zakładania osiedli oraz nazewnictwa osad).

Najstarszymi osadami olęderskimi w Puszczy Pyzdrowskiej, założonymi w 1746 r. w powiecie konińskim, w parafii i dobrach Trąbczyn, były Trąbczyńskie Stare Ol. i Luśnie Ol. Fundowali je na połowie lasu Ostrowiec, połowie lasu albo raczej błota Stawisko i na lasach Miąsykat, Dziadulin i Luśnie, ciągnących się od Stawiska ku Czarnemu Brodowi małżonkowie Paweł i Katarzyna z Rozdrażewskich Prusimscy, ówczesni właściciele tych dóbr swym nie zachowanym przywilejem. Wiadomo o tym z dekretu sądu komisarskiego granicznego z 1776 r. w sprawie ustalenia granic między dobrami Trąbczyn i Łukom. Według niego część dóbr Trąbczyn razem z wsiami olęderskimi w 1771 r. niesłusznie zasądzona przez sąd graniczny komisarski i tradowana, czyli urzędowo przekazana Stanisławowi Chełmskiemu, dziedzicowi dóbr Łukomia albo Łomowa, powinna zostać przywrócona (wraz z bezprawnie czerpanymi z nich dochodami za 4 lata) bratankowi i spadkobiercy założyciela – Antoniemu Prusimskiemu, dziedzicowi Trąbczyna Małego albo Nowej Wsi, staroście niszczewickiemu [nazywanemu tak od wsi Niszczewice, ośrodka niegrodowego starostwa w pow. i woj. inowrocławskim]. Na podstawie podanych w tym źródle informacji dotyczących nazwisk, szkoły luterkańskiej i cmentarza, można stwierdzić, że lokowani w tych olędрах osadnicy byli niemieckimi chłopami wyznania luterkańskiego, ewangelicko-augsburskiego³⁴ (Il. 4). W związku z osadzeniem na gruntach leśnych i błotnych, wymagających karczunku i melioracji, otrzymali oni zapewne 7-8 lat wolnizny na przysposobienie gruntów do uprawy i wzniesienie budynków. W późniejszej o osiem lat wizji [opisie] dóbr Trąbczyn z 1754 r. podano, że w osadach tych mieszkało 15 olędrów. Z nich 12 olędrów oraz karczma znajdowało się w lesie Lusina, czyli w Luśniach Ol.³⁵, traktowanych jako większa część szerzej rozumianych Trąbczyńskich Starych Ol., ale później nazywanych także Łukomskimi Ol. Według wspomnianego aktu tradycji (sądowego przekazania) części dóbr Trąbczyn z 1771 r. Stanisławowi Chełmskiemu dziedzicowi dóbr Łukomia i Łomowa przez Antoniego Prusimskie-

34 APP, Księgi sądów i urzędów grodzkich. Konin. Gr. 145 (r. 1776), k. 654-715(a zwłaszcza 692-693). Zob. też: Konin Gr. 114(l. 1765-1767), k. 297-297(wiz. pól i granic dóbr Trąbczyn); Konin. Gr. 153 (r. 1782), k. 1404-1404 v(dekret sądu komisarskiego w sprawie między Antonim Prusimskim starostą niszczewickim i Stanisławem Chełmskim skarbnikiem wschowskim, odbytego 17 X 1782 r. w domu olędra Marcina Hunta w Trąpczyńskich Ol., nakazujący włączenie gospodarstwa tegoż olędra do dóbr Trąbczyn Prusimskiego). O przywieju lokacyjnym z 1746 r. wspomina też pozew dla Karoliny Fridenberg z Kolonii Starołazińskiej przed Trybunał Cywilny w Kaliszu z 7(19) X 1860 celem złożenia zeznań w sporze między właścicielem dóbr Trąbczyn hr. Władysławem Miączyńskim a kolonistami z Kolonii Staro – i Nowołazińskiej, APP, SAB 783.

35 W wizji dóbr Trąbczyn z wsiami Osiny, Łazy, Nowa Wieś, Olędry i Huta z 1754 r., dokonanej na żądanie Katarzyny Prusimskiej, zawarte są informacje: „Wieś Nowa – – Olędrów 15, szesnasta huba próżna, jedni się pobudowali dobrze, drugi (!) tylko budy w ziemi mają”; [w borach trąbczyńskich] „Zaś mimo Łazów i Osin między Hutą, gdzie najpiękniejsze drzewo było, i tam powycinane same też wybirki stoją. Także i dęby w lasach stojące dotychczas same też wybirki stoją tylko, gdyż olędry pozabirali hubami, gdzie piękniejsze drzewo było, wydzielonymi z dawna każdemu z nich”), APP, Konin. Gr. 136 (r. 1754), k. 122v, oblata(dalej: obl.)12 VII 1754; też w Der., *Materiały do dziejów chłopca*, t. III, s. 12-13.

...z do błot y Stawow krotko i ostro a w całym tym
traktach jako też y w tym miejscu stały dy lwa
Chotomski Dukt i lwa przez to Stawowko prawna
Dukt uiszed ichowiska nie maja do tego ze sędzi
na koto tego Stawowko za lufom omiały ka
-e błota nie mine koto se zowca koto se
y tych do kaptynia jako plane jnterogya
wytufoia ugiowca y Lukom jnterogya
y uiszed koto, a przetym ze lwa Chotomski ma
poniedy tego Stawowko ka Lukom uiszed
Stawowko wsielki y Dukt na tychci kaptyni
błotach z Dukt Stawowko Dukt kaptyni kaptyni
w kotu wyrobiony y jako iest z kaptyni kaptyni
y kaptyni wyrobiony, tak iest kaptyni y kaptyni
Duktowem zowca y y kaptyni obor przed młynem pod
jnterogya ma uiszed koto, na koto to Stawowko
młyn y jnterogya uiszed na Dworci Stawowko Dukt
ga wysoka y kaptyni, y ten Stawowko iest wy
mystny nowo na błotach tak se zowca nowy kaptyni
y kaptyni Stawowko y jnterogya oraz przez kaptyni
jnterogya y uiszed koto wody wysokim zakasem
tegoż Stawowko koto se kaptyni y Dukt
iż uiszed koto, pod pretectom koto tego Stawowko
Lukom do Dukt Dukt ma Dukt uiszed koto kaptyni
Dukt iest koto Dukt uiszed koto Chotomskiego zowca se
iż uiszed koto do pomieszczenia Stawowko y tak na
nim najpierw tam z kaptyni a potem Duktowem
ad instar pogrodek iest koto uiszed koto
Stawowko jnterogya uiszed koto aby ma uiszed
na młyn koto bezpotrzebnie nie sika zowca, a po
y dla tak iż uiszed koto koto se Duktowem zowca
iż uiszed koto kaptyni uiszed koto kaptyni
koto kaptyni uiszed koto y pro kaptyni uiszed koto
oraz Dekret koto kaptyni koto se Duktowem
koto y inie koto koto koto koto koto

4. (1) Fragmenty dekretu sądu komisarskiego granicznego z 1776 r. informującego o lokacji Trąbczyńskich St. Ol. i Luśni Ol. przez Pawła i Katarzynę z Rozdrażewskich Prusimskich w 1746 r. APP, Konin Gr. 145, k. 681.

692.
okazuje się iż były między tą, Dziadziatą i Sufnel po
właściwość tego Stawiska. że czasem brodomi ciągnąc
się znowe. do Prapczyna należały i w używaniu były
znowe jako były w latach Prapczynskie tak na tych
latach Holendrow, Stary Uro. Prapczynskiego i znowe za
Czeka Uro. Chetynskiego, jako Swadica, prawda im w
roku 1710 siedm set czterdziestym Różnym nada-
nie ukazało a ten latami antycypior Uro. Chetyn
czego nie bronili i nie tamowało, czego by był nie
zamówił gdyby był widział że były i jego al-
bo by był przynajmniej manifest gubawy lub uszły
ona od czasu znowe Uro. Chetynski to także
sprawy nie potajemnie a przynajmniej okazywa się cesarce
z tychże fakturzy, iż Kopiec zaraz słytko stawu
nad drogą Zagorofka, ten kółka przedstawi
Kow do tegoż Stawiska, do Stawu Uro. Chetynskiego
i drugi był Kopiec Sycorny drugi znaczny który tu
dnie widzieć i pamiętać, a ten jako onant w tym
w roku 1710 siedmsetym Duru czterym Różnym
rozorany i znowe znowe przez Dłuda Uro. Chetyn
skiego był tu okazywał a nadto inne kopce po nad
drogą i z kółka będące, ulko dla zagubienia
granic dawnych okazywał tu być przez dawnej
szego Dziadziatę Sukonia popsuła i porozwucane
ktomu patent i znowe z tychże fakturzy, że kawał
Polka za tym Stawem i znowe na put Stary polewy
Stoniu Duktu Uro. Prapczynskiego i drogi Zagor-
ofskiej wie kółka leżącego na którym teraz to
Sny doszły na male Stary znowe do Prapczyna bro-
miono i traktowano, dla czego to polka iak znać po
sposobach Sanych znowe znowe, ktomu i znowe
okazywał z tychże fakturzy i z datum entow z Kopiec
Stary w Duktie opisywany nad Duktom z prawej stro-
ny drogi kółka leżącego drugi okazywał znowe i koro-
ne, koto siebie mający także i inne dwa ponia.

4. (2) Fragmety dekretu sądu komisarskiego granicznego z 1776 r. informującego o lokacji Trąbczyńskich St. Ol. i Luśni Ol. przez Pawła i Katarzynę z Rozdrażewskich Prusimskich w 1746 r. APP, Konin Gr. 145, k. 692.

go starostę niszczewickiego, dziedzica i posiadacza dóbr Trąbczyn i innych, w osadzie ufundowanej niezbyt dawnym czasem w borze lub lesie zwanym Luśnie, było 12 olędrow z owczarzem (10 o niemieckich i 2 polskich nazwiskach)³⁶.

Po 1754, a przed 1767 r. powstały zapewne Trąbczyńskie Nowe Ol. Zdaje się to pośrednio wynikać z treści dwóch wizji: pół i granic dóbr Trąbczyn, obu z 1767 r. Według wizji pół woda płynąca ze Stawiska zalała gospodarstwa olędrow w lesiech trąpczyńskich osiadłych z rolami ku uprawieniu wymierzonymi i łąkami..., z winy ludzi ze wsi Łukom, działających z polecenia swego dziedzica, a według wizji granic zalanie łąk 4 olędrow trąbczyńskich tak dalece, że nie można ich kosić, nastąpiło wskutek zatamowania płynącej wody w stawie przez usypanie grobli³⁷. W 1791 r. w Trąbczyńskich St. i Nw. Ol., mieszkali katolicy i luteranie, a liczyły one wówczas 31 dymów (gospodarstw) „samorolnych”³⁸, czyli rolniczych.

Przed 1750 i w 1772 r. w powiecie kaliskim, w parafii Przespolew Kościelny, w dobrach szlacheckich Przespolew Pański, powstały Przespolewskie Ol., obejmujące część Przespolewa Pańskiego i Poroże Wielkie. Przybliżoną datę lokacji ich najstarszej części pozwala określić informacja o czynszach „olędrow” w akcie tradycji z 1750 r. Leonowi Bieleckiemu, posesorowi, czyli posiadaczowi części dóbr Przespolew³⁹. Założycielem, czy też raczej współzałożycielem drugiej części Przespolewskich Ol. – osady Poroża Wielkiego Ol., lokowanej w 1772 r., był Marcin Stanisław Zaremba, generał adiutant Jego Królewskiej Mości, dziedzic majątności Przespolew. Na podstawie wystawionego przez niego w tym roku przywileju lokacyjnego dla „pracowitych olędrow” Marcina Schmarschela i Fryderyka Jakobcka, Marcina Lehmana i innych w osadzie osiadło co najmniej kilku osadników niemieckich, luteranów. Zostali oni lokowani na gruncie zadrzewionym, czyli najpewniej w lesie, gdyż na zagospodarowanie i zabudowę otrzymali 7 lat wolnizny⁴⁰. W dekrete sądu komisarskiego z 1779 r. dotyczącego tradycji części dóbr Przespolew celem spłaty długu przez właściciela Tadeusza Zarembę wierzycielowi Tomaszowi Moraczewskiemu wymienieni są 3 olędry zamieszkali na Porożu (z nich dwaj zapewne identyczni z wyżej wymienionymi w przywileju z 1772 r.), świadczący m. in. czynsz, a o innych jest mowa, że nie dają czynszu gdyż jeszcze wolnością przy kontraktach do czasu zostając zaszczycają się, oprócz karczmarza na rzecz Jego Mości Pana Wolskiego [zapewne jeszcze innego wierzyciela] zatradowanego [urzędowo przekazanego]. Ci wszyscy, tak w Przespolewie, jako i na tymże Porożu, olędry z chałupami, budynkami i ich rolami, c[zy]nszami i chubami oddają się⁴¹. Inwentarz części Przespolewskich

36 Akt tradycji dóbr z inwentarzem olędrow w lesie Lusina (w 2 egz.), z 4 XI 1771, APP, Konin Gr. 142 (l. 1770-1773), k.105a-105a' i 105b-105d (obl. 1 XII 1771); też w Kalisz. Gr. 414(r. 1771), k. 402-402 v. i 403. Zob. też Konin. Gr. 115(l. 1768-1774), k. 185v-186v, 226(wizja zniszczenia karczmy w Luśniach z 1772 r.), 245.

37 APP, Konin. Gr. 114, k. 297-297 v (obl. 22 IV 1767); tamże, k. 334-344 v (obl. 6 VIII 1767).

38 Archiwum Diecezjalne we Włocławku. Archiwum Arcybiskupów Gnieźnieńskich. Wiz. 85: Akta wizytacji dekanatu konińskiego 1790-1791(dalej: ADWł., Wiz.85), k. 23 i n.; Pzdry. Gr. 115(r. 1791), k. 543 („Hollendry Luźne Stare i Nowe z Hutą”).

39 APP, Poznań. Gr. 1046(r. 1750), k. 94-94v i 134.

40 APP, SAB 745(przywilej lokacyjny Poroża W. Ol. z 28 IV 1772; odpis w jęz. niemieckim).

41 Rus. Inw. 2, Cz. I, s. 222(dekret sądu komisarskiego z 10 III 1779 r.); też w APP, Kalisz Gr. 433(r. 1779), k. 199v i 202-202v.

Ol. z 1785 r., spisany przy ich przekazywaniu w posiadanie Józefowi Wielowiejskiemu przez Ignacego Zarembę, jako opiekuna małoletnich Zarembów, wymienia 22 olędrów o nazwiskach niemieckich, z których 7 pozostało od 3-6 lat wolnizny⁴². W 1789 r. wykazano w Porożu Wielkim Ol. 25 dymów, a 1790 r. w Przespolewskich Ol. ogółem 37 dymów, czyli gospodarstw, tj. o 12 więcej niż w 1789 r.; ich liczba wzrosła wskutek dalszych dosiedleń osadników⁴³.

Po 1754, a na pewno przed 1789 r. lub do 1793 r., powstały Łazy (Olędry) w powiecie konińskim, w parafii i dobrach szlacheckich Trąbczyn, założone zapewne przez wspomnianych już wyżej: Katarzynę z Rozdrażewskich Prusimską, wdowę, albo Antoniego Prusimskiego starostę niszczewickiego⁴⁴. W źródłach z okresu staropolskiego (jak np. w wizji dóbr Trąbczyn z 1754 r.) są one notowane bez dodatku Olędry, z którym pojawiają się dopiero w pruskim rejestrze domów i ludności z 1796 r., wymieniającym je jednak z taką samą liczbą domów/dymów, z którą notowała je tabela dymów „samorolnych”, czyli rolniczych z 1791 r. W 1791 r. zamieszkiwali w nich katolicy w ogólnej liczbie 48 osób⁴⁵. Zdaje się, że jako osada olęderska, powstały one przez przeniesienie ich dotychczasowych pańszczyźnianych mieszkańców na prawo olęderskie.

5. Michał Drogosław Skórzewski, podkomorzy poznański, starosta-tenentariusz pyzdri, fundator Lisewskich Ol. po 1765 r. J. Łojko, *Civitas Pyzdry. Dzieje miasta do roku 1793*, Pyzdry 2007.

Po 1765, a przed 1793 r., w starostwie i powiecie pyzdrym, w parafii Szymanowice (z jej ośrodkiem położonym w powiecie kaliskim) została założona przez Michała Drogosław Skórzewskiego, ówczesnego starostę pyzdryskiego w latach 1751-1789 (Il. 5) osada Lisewskie Ol. (Olsz). Jej powstanie można pośrednio wiązać z oczyszczaniem pańszczyźnianej dotychczas wsi Lisewo, dokonany po 1751 r. przez tegoż starostę. Po przeniesieniu na czynsz za okupem pańszczyźnianej wsi Lisewo zdecydował się on na założenie,

na północny zachód od Lisewa, nowej osady Lisewskie Ol., zwanej też Olsz lub Olszowiec. Informacja z dwóch lustracji starostwa pyzdryskiego – z 1765 r. o okupnej wsi Lisewo na czynszach oraz z 1789 r. o gospodarzach-rolnikach i czynszownikach-chałupnikach w Lisewie i o czterech *puszcowianach kontraktowych* przy wsi Lisewo⁴⁶, nawet przy braku wyraźnego określenia mieszkańców tej drugiej osady jako olędrów, nie podważa tezy o jej olęderskim charakterze prawnym. Pewne wątpliwości pod tym względem może budzić tylko pozostawienie jej mieszkańców na indywidualnych kontraktach (umowach). Wydaje się jednak, że było ono przejściowe i doczekali się oni zbiorowego (choć nieznanego nam) przywileju lokacyjnego, skoro i w późniejszych źródłach w nazwie tej wsi stosowano konsekwentnie dodatek Olędry. W aktach metrykalnych parafii Szymanowice spotyka się w latach 1775-1780 zapisy dotyczące mieszkańców „Lisewskich Olędrów *alias* [inaczej] Olszowiec”, etnicznie i wyznaniowo chyba mieszanych⁴⁷. Osada ta występuje też jako *Holendry Lisewskie* na mapie K. Perthèesa. Nie była natomiast osadą olęderską (przynajmniej staropolską) wieś zwana dziś Kolonia Lisewo. Została ona założona z udziałem osadników niemieckich i luterańskich w ramach tzw. kolonizacji fryderycjańskiej w okresie tzw. Prus Południowych, w ich departamencie poznańskim, w państwowej domenie Pyzdry, jako kolonia przy folwarku Lisewo, która w 1804 r. liczyła 20 rodzin, 99 osób, z obszarem 23 łanów i 13 mórg⁴⁸.

Przed 1755-1756 r. zostały założone Ciemierowa/Tomickie/Szymanowickie Stare Olędry zlokalizowane w powiecie kaliskim i parafii Szymanowice, notowane na mapie Gillego. Ich założycielem, był zapewne Ignacy Samek Glisz[czyński, starosta pasierbowski, nazywany tak od wsi Pasierby, ośrodka *starostwa* niegrodowego, w pow. gostyńskim, w woj. rawskim, dziedzic dóbr Tomice. Na podstawie brzmienia nazwisk olędrów zapisanych w tych latach w metrykach chrztu dzieci w parafii Szymanowice⁴⁹ można wnioskować, że w osadzie tej mieszkali katolicy, Niemcy i Polacy, chociaż niewykluczone, że może w części i ewangelicyluteranie, których także nieraz przymuszano do przyjmowania tego sakramentu z rąk kapłanów katolickich.

42 Inw. z 11 IV 1785 r., [w:] Rus. Inw. 2. Cz. III, s. 93 (toż w: Kalisz. Gr. 458(r. 1785), k. 512 v. i 587) oraz s.110 (toż w: Kalisz. Gr. 468(r. 1787), k. 118 v (Kontrakt dzierżawny dóbr Przespolew między F. Mokrzyckim, posiadaczem a T. Kobyłańskim, dzierżawcą, z 24 VI 1786, gdzie wiadomość o robociznie żniwnej olędrów). Zob. też Kalisz. Gr. 455 (r. 1784), k. 641v, 642-642v.

43 APP, Zbiór tabel podatkowych i lustracji. Tab. 22. Kalisz (Tabela szczegółowa dymów i ludności pow. kaliskiego), k. 130 v.: „...Holendry Nowa Kolunia w nazwisku Poroże Wielkie – 25 dm.”; w tym „chałup gront wyrudowany mający[ch] i z niego czynsz opłacają” 13, „Budów z wolności nie wyszłych i czynszów nie opłacających oprócz jednego jeszcze bez zabudowania” 12 (z tych 7 bud obsiadłych w 1789 r., które zaczęły rudunek w 1789 r., a czynsz po 36 złp. będą płacić w 1796 r., 2 budy obsiadłe, które zaczęły rudunek w 1787 r. a czynsz po 36 złp. będą płacić w 1794 r. i 3 budy obsiadłe, które rozpoczęły rudunek w 1788 r., a czynsz po 36 złp. będą płacić w 1793 r.) oraz w 1 dm., w którym mieszka „szulmaister [nauczyciel] wyszły z wolności...”, który żadnego nie płaci czynszu; Tab. 25. Kalisz. Tabela ofiary 10(20) gr z Tabelą ogólną dymów i ludności pow. kaliskiego (dalej Tof. z Todl): Nowe Kolonie. Poroże Wielkie” – 37 dm.(k. 62).

44 Por. przyp. 35; APP. Tab. 21. Kalisz (Tabela podymnego z woj. kaliskiego z raty świętojańskiej 1789 r.), k. 20: 3 dymy; Pyzdry. Gr. 115 (Tabela zsyпки zbożowej z dymów samorolnych powiatów woj. kaliskiego z 1791 r.), k. 543: „Łazy” – 5 dymów (k. 543); AGAD. General Directorium Südpreussen I/1745(Tab. domów i ludności), s. 401: „Łazy H.” – 5 domów.

45 ADWł., Wiz. 85, k. 23 i n.

Przed 1755-1756 r. zostały założone Ciemierowa/Tomickie/Szymanowickie Stare Olędry zlokalizowane w powiecie kaliskim i parafii Szymanowice, notowane na mapie Gillego. Ich założycielem, był zapewne Ignacy Samek Glisz[czyński, starosta pasierbowski, nazywany tak od wsi Pasierby, ośrodka *starostwa* niegrodowego, w pow. gostyńskim, w woj. rawskim, dziedzic dóbr Tomice. Na podstawie brzmienia nazwisk olędrów zapisanych w tych latach w metrykach chrztu dzieci w parafii Szymanowice⁴⁹ można wnioskować, że w osadzie tej mieszkali katolicy, Niemcy i Polacy, chociaż niewykluczone, że może w części i ewangelicyluteranie, których także nieraz przymuszano do przyjmowania tego sakramentu z rąk kapłanów katolickich.

W 1761 r. w powiecie kaliskim, w parafii Zbiersk, w dobrach szlacheckich tej nazwy, były lokowane Zbierskie Olędry. Ich założycielem był Stanisław Dzik Kożuchowski, sędzia ziemski wieluński. Według wydanego przez niego w Zbiersku 16 grudnia 1761 roku przywileju lokacyjnego emfiteutyczno-wieczystego, koloniści zostali osadzeni w lesie, otrzymując na karczunek i zagospodarowanie 8 lat

na północny zachód od Lisewa, nowej osady Lisewskie Ol., zwanej też Olsz lub Olszowiec. Informacja z dwóch lustracji starostwa pyzdryskiego – z 1765 r. o okupnej wsi Lisewo na czynszach oraz z 1789 r. o gospodarzach-rolnikach i czynszownikach-chałupnikach w Lisewie i o czterech *puszcowianach kontraktowych* przy wsi Lisewo⁴⁶, nawet przy braku wyraźnego określenia mieszkańców tej drugiej osady jako olędrów, nie podważa tezy o jej olęderskim charakterze prawnym. Pewne wątpliwości pod tym względem może budzić tylko pozostawienie jej mieszkańców na indywidualnych kontraktach (umowach). Wydaje się jednak, że było ono przejściowe i doczekali się oni zbiorowego (choć nieznanego nam) przywileju lokacyjnego, skoro i w późniejszych źródłach w nazwie tej wsi stosowano konsekwentnie dodatek Olędry. W aktach metrykalnych parafii Szymanowice spotyka się w latach 1775-1780 zapisy dotyczące mieszkańców „Lisewskich Olędrów *alias* [inaczej] Olszowiec”, etnicznie i wyznaniowo chyba mieszanych⁴⁷. Osada ta występuje też jako *Holendry Lisewskie* na mapie K. Perthèesa. Nie była natomiast osadą olęderską (przynajmniej staropolską) wieś zwana dziś Kolonia Lisewo. Została ona założona z udziałem osadników niemieckich i luterańskich w ramach tzw. kolonizacji fryderycjańskiej w okresie tzw. Prus Południowych, w ich departamencie poznańskim, w państwowej domenie Pyzdry, jako kolonia przy folwarku Lisewo, która w 1804 r. liczyła 20 rodzin, 99 osób, z obszarem 23 łanów i 13 mórg⁴⁸.

46 AGAD. Dz. XVIII, sygn.105 (Lustracja starostwa pyzdryskiego z 1765 r.), s. 167 (Lisowo w starostwie pyzdrym „wieś okupna na czynszach”); sygn. 106 (Lustracja starostwa pyzdryskiego z 1789 r.), k. 14.

47 ADWł., Akta metrykalne parafii Szymanowice 1762-1797 (podaję za M. Jasińska, *dz. cyt.*).

48 J. Wąsicki, *Kolonizacja niemiecka w okresie Prus Południowych 1793 – 1806*, s. 165.

49 ADWł., Księgi metrykalne par. Szymanowice z lat 1756-1758 r., s. 163, 166, 182, 183, 185, 186, 298 (metryki chrztu). Zob. też pokwitowania odebranych czynszów od olędrów we wsi Tomice z lat 1769-1783, 1789), APP, Pyzdry. Gr. 107(r. 1784) k. 1215-1216; u Czaykowskiego, s. 117: Hollendry i Wierzchy w par. Szymanowice w dek. pleszewskim; MGdruk: Szymanowicer Hol. Na Topograficznej Karcie Królestwa Polskiego, kol. I, sek. 2: Holendry Stare Ciemierowa. Mimo, że Ciemierów wcześniej należał do pow. pyzdryskiego to w źródłach z końca XVIII w. (APP, Zbiór tabel podatkowych i lustracji. Tab. 21 i 25 (Tof. z Todl). Kalisz) wykazywany jest w pow. kaliskim, podobnie jak i położone nad nim Stare Ol.

wolnizny (liczone od 11 XI 1761 r.). Osiedlonych zostało 14 osadników (7 o niemieckich i 7 o polskich nazwiskach), ewangelików (na co wskazują pozwolenie na utrzymywanie bakałarza, czyli nauczyciela czytającego im Ewangelię i wyznaczenie placu na cmentarz grzebalny). Pod oblatą (urzędowym odpisem) tekstu przywileju lokacyjnego wymienieni zostali olędrzy w podanej wyżej liczbie, osiadli w latach 1761-1778, w części ci sami, ale także i inni niż pierwsi z 1761 r., zapewne m. in. wskutek sprzedaży-kupna gospodarstw. Przywilej ten stanowił, że *Od zaczęcia i obrania chuby swojej każdy obywatel kartę brać ma dla pamięci wolnych lat i udać się do pana swego, aby były imiona i przezwiska ich wpisane*⁵⁰ (II. 6). Na podstawie tych dwóch przesłanek można wnioskować, że proces lokacji całej tej wsi trwał aż 17 lat. Inwentarz dóbr Zbiersk, znajdujących się wtedy w posesji Leona Gąsiorowskiego, szambelana (podkomorzego) królewskiego, spisany w 1771 r. przez dzierżawców małżonków Jakuba i Franciszkę Przespolewskich, wymienia w tej osadzie 6 olędrów (w tym sołtysa) i ich świadczenia i 3 olędrów jeszcze ich nieuiszczających⁵¹. Inwentarz dóbr Zbiersk, sporządzony w 1775 r. stwierdzał m. in. występowanie w Zbierskich Ol. nadal 14 gospodarzy⁵².

Przed lub w 1767 r., w powiecie konińskim, w parafii Grodziec, w szlacheckich dobrach Królików, została założona jako osada olęderska Wielołęka. W proteście zaniesionym w 1767 r. do Trybunału Koronnego w Bydgoszczy przez Piotra Kurcewskiego, dziedzica dóbr Kuchary Borowe, przeciwko Józefowi Wężykowi, miecznikowi i sędziemu ziemi wieluńskiej, dziedzicowi dóbr Grójec (Grodziec) i Królikowo, wymieniona jest już bowiem deserta [pustka] *Lęka teraz nazywana Wielołęka z Olędrami*⁵³. Wieś ta była lokowana najpierw zbiorowym przywilejem lokacyjnym wydanym przez Józefa Wężyka, kasztelana konarskiego i sieradzkiego, wystawionym na zamku grodzieckim w dniu 6 września 1770 r. Z kopii tego przywileju w języku niemieckim wynika, że osadnicy już wcześniej otrzymali osobne, indywidualne przywileje lokacyjne, od czasu wydania których miał im być liczony okres siedmioletniej wolnizny, przeznaczony na karczunek i zagospodarowanie się na zarosłej lasem opuszczonej wsi⁵⁴. Według drugiego zbiorowego przywileju emfiteutyczno-wieczystego wydanego w zamku grodzieckim 6 listopada 1770 r. przez tegoż Józefa Wężyka, będącego faktycznie umową między fundatorem osa-

50 APP, Kalisz. Gr. 448, k. 254-255v. (obl. 21 VII 1783). Na ewangelicko-reformowane wyznaczenie osadników może, ale nie musi wskazywać list Adama Oppeln Bronikowskiego dziedzica dóbr Żychlin do Jakuba Przespolewskiego posesora dóbr Zbiersk z 10 VII 1776 r. w sprawie przeszkodzenia przez tego ostatniego olędrom zbierskim w uczestniczeniu w nabożeństwach w zborze ewangelicko-reformowanym w Żychlinie, pomimo ustaw z 1768 i 1775 gwarantujących innowiercom swobodę publicznego kultu religijnego, APP, Kalisz. Gr. 424 (r. 1776), k. 165-165 v.

51 Inwentarz dóbr Zbiersk spisany 3 VII 1771 r., APP, Kalisz. Gr. 414 (r. 1771), k. 173v-174 (tenże w: Rus., Inw. 1, t. II, s. 558).

52 Inwentarz dóbr Zbiersk z 30 VI 1775 r., spisany przez Stefana Zielonackiego podsędką ziemskiego kaliskiego, przy wprowadzeniu na powrót w dobra L. Gąsiorowskiego po zajęzdzie dokonany przez małżonków J. i F. Przespolewskich, [w:] Rus., Inw. 2, T. II, s. 709; Der., *Materiały do dziejów chłopca*, t. III, s. 54; zob. też: „Regestr pretensji z posiadzielstwa dóbr Zbierska od roku 1771 aż do r. 1784 wynikających”, APP, Kalisz. Gr. 469(r. 1787), k. 158-159, 180, 190, 199-200, 208, 211.

53 APP, Konin. Gr. 115 (l. 1768-1774), k. 56v(obl. 15 VII 1768); zob. też tamże, k.165v-166v i 216v, 221(wzmiankowana Wielołęka Ol.)

54 APP, SAB 789 (kopia współczesna w języku niemieckim).

6. (1-2) Fragmenty przywileju lokacyjnego, emfiteutyczno-wieczystego dla Zbierskich Ol. z 11 XI 1761 r., wystawiony przez Stanisława Dzik Kozuchowskiego sędziego ziemskiego wieluńskiego, dziedzica dóbr Zbiersk. APP Kal. Gr. 448, k. 254-255v (obl. 25 VII 1783).

pozwalam y wstawa jako przy potężnym Siarce Dymie
 Dnia w Zbiorsku Dnia Siemnastego Grudnia Roku Pana
 1761te Stanisław Dzik z Kozuchowa Kłodzki
 Jania Ziemski Wieluński manna z pnia Locus Sigilli Jan
 in rebus iura apptoi Andryj Horst reha trymana Mat
 ha reha Trymana Prędat Bogusław Cherman Kupi
 in Krol reha trymana Krysstof Sull reha trymana
 Jona reha Trymana Marcin Sull reha trymana 1762te
 Dwudziestego Osmego. O Tobny Christian Kusta reha trymana
 1763te Dnia Czwartego Junij Pawel Hawnan nadat
 1774to Dnia 15te Listopada Krysstof Donig na Mały
 Gony Chubic Kłony czynszuic za niego Roku 1774te Dnia
 Listopada Martin reha ac 1764to Die Decima Pa
 Junij reha Trymana Martin Weyo ac 1764to Die Dec
 Septima Junij reha Trymana Jozef Wundtrach 1764to
 Decima Septima Junij reha trymana Pienowzy Marcin Ho
 pił z Bogusława Chermana zaczął czynszowac Roku 17
 Dnia Jozef Ramyszeli kupił z Matysa Jony widły
 hu zaczął czynszowac Trzecia Chertowa Wdowa Czernawic
 1769te Czwarty Krysstof Ryska na Miąsne Matys
 Lic z tegoz Roku Czynnienie Siaty Matys Jona na
 Kusa czynszuic z Roku 1769te Kosty Marcin Sulle

6. (3) Fragmenty przywileju lokacyjnego, emfiteutyczno-wieczystego dla Zbierskich Ol. z 11 XI 1761 r., wystawiony przez Stanisława Dzik Kozuchowskiego sędziego ziemskiego wieluńskiego, dziedzica dóbr Zbiorsk. APP Kal. Gr. 448, k. 254-255v (obl. 25 VII 1783).

dy a olędrami, w Wielołęce osiedli *prawem wolnego okupu* wolni osobiście chłopcy w liczbie 9 (w tym 8 o niemieckich nazwiskach, a 1 o nazwisku polskim), luteranie (o czym świadczy przydział połowy huby dla szkolnego [nauczyciela] i informacja o ugodzie z proboszczem grodziskim w sprawie opłat od ślubów i pogrzebów). Osada ta powstała bowiem *na gruntach pustej wsi Wielołęka...teraz lasami i borami zarosłej*. Umowę lokacyjną zawarli z fundatorem w imieniu olędrow Jan Czarneski i Jan Kimel⁵⁵ (Il. 7). Z inwentarza majątności grodzieckiej, królikowskiej i innej z 1779 r. wynika, że w Wielołęckich Ol. mieszkało 15 gospodarzy (w tym 14 wymienionych z imion i nazwisk o brzmieniu niemieckim, 1 karczmarz i 1 nieokre-

55 APP, SAB 789 (wypis wierzitelny z akt Trybunału Cywilnego Guberni Kaliskiej z 19 IX/1 X 1841 r., w jęz. polskim; odpis w maszynopisie); wzmianka w: Breyer 2, s. 412 (z mylnym r. 1772).

1) Wypis Wierzitelny

Józef z Osin Wężyk Kasztelan Sieradzki
 Konarski Dóbr Grodzka Królikowa z
 z Prawyłgociami i innych Pan Dzie-
 dziczny.

A iż racoy które potomności zostawiad zwykliadmy z Czasem płynącym
 uprzed, i w niepamięci ludzkiej żadnego Znaku Swego jestestwa nie
 zostawiad zwykły dla Jego Pisma, które przeszłych Czasów obras a dai-
 siejszych przykład stawia nam przed oczy Społeczności ludzkiej utywa
 prawyłkowani jesteśmy, z którego powodu pokorne prośby Uczoiwych
 Jana Czarneskiego i Jana Kimla Izmien wespół Obywateli swoich osya-
 niłoych Kam przełożone za sprawiedliwe poczytawszy, Nachyleni jested-
 wy, abyśmy onych pod Protekcją Naszą i zastęp uciekających się z ich
 wespółobywatelami i Potomstwem w Hollenderyi naszej na Gruntach Pustej
 Wsi Wielołęka do Dóbr Grodzieckich należącej, a teraz Lasami i Borami
 zarosłej Prawem Kolnego Okupu saszczyliłi. Prasto wazem Obec do kogo
 nalezed będzie a saszczejniej Sukcessorom i następcom Krwi Naszej
 Dóbr sziankowanych Dziedzicom wiadomo czynimy, iż Uczoiwym Janowi Czarn-
 neskiemu, Sebastianowi Kostowi, Walentemu Gintrowi, Bogusławowi Sstru-
 sie, Wojciechowi z Augustowi z Halcerowi, Arnoldowi Janowi Kimel,
 Krysstofowi Frysz Bogusławowi Kondrek, Krysstofowi Klejzer
 Prawo wolnego Okupu Hollenderyi Naszej nadaliadmy, jako niżej wyrażony-
 mi Kondycjami Tym Prawyłgociem naszem nadajemy. A najprad Tychże
 Hollendrów Naszych na własnym Gruncie naszym Dziedzicznym Wielołęka
 szwanym lokujemy którym Bory i Lasy też Zagęszczone na Huby wymiersono
 wiecznie i Ich Sukcessorom w Possessyę oddajemy, Zysk wszelki z Ich
 wyrudowania i wykorzystania onym Nasym i Ich Potomstwem nuprzzerwani
 Służyć ma Od wszelkiej Kontrybuoyi, Obłętenia Nieprzyjaciela Ojesynny
 Kwater Pogłównego i Dziesięciny Zastęp Nasz Pański Im przyraskamy.
 Od wszelkiego Zacięgu, Stróky Mocnej i Dziennej wolnych czynimy
 i owsem Drsewa tak Budulou jako i na Opaz na Puszcach naszych wręb
 dopuścimy, Pastwiska dla Ich Inwentarzy pozwalamy. A iż Osiedliadka

7. (1) Fragmenty przywileju lokacyjnego dla Wielołęki, jako osady olęderskiej, wystawiony z 6 XI 1770 przez Jana Wężyka kasztelana konarskiego sieradzkiego, w języku polskim, wypis wierzitelny z akt Trybunału Cywilnego Guberni Kaliskiej z 19 IX/1 X 1841 r., odpis w maszynopisie. APP, SAB. 789.

swoje własnym Czoła potem stać sobie mają, Przesło od wszelkich Danin do wyjścia lat niedużo od Daty nitej wyrokonej, podług ich osobnych kontraktów wolnych czyniły, a po skończonym Czasie wolności z każdej huły huły wazera prądów trzydzięcioi, a wadkuł Nto pięćdziesiąt umiarkowanej i budowa do niej przyległego do rosnia na Lsień Świętego Marcina Biskupa po Złotyeh Polakich Trzydzięcioi Odm monet, w Królestwie idęcy, Kapłanów dwa albo Osi Jednej Osmi Alerteli Lew Rychwalakiej miary do Zamku Grodzieckiego Nam i następcom Naszym in via Lomiani, wyliczeń i oddawań każdy z nich będzie powinien. I iniva na rzukę dzień jeden na rokasz Dworaki robić będą obowiązani. hadto kiedy sobię Froninacy Trunków naszych Dworakich wprowadzamy Hubę Jedną Całą a której jedna do Karczmy, a druga połowa do szkoły przyłączone być ma. Od wszelkiej Daniny Czynszu i Powinności Tak jednak acy od nas lub Następców Naszych Szkolny Prezentowany być uwalniamy. Trunki są wszelkie na Swe Schadzki, Sluby, Wesela, Zwoiny, Krzoiny, Pogrzeby a Padskiego Mieloucha i Gorzaln równie jak na wyznik być mają. Wazzenie jednak Cienkusz dla familii swojej, aby tylko przedewane nie było wolne im się kontawuje, i do tego Łowienie Ryb, Konserwacya Pasók, Tuzzenie Cięprzy na ich Hubach tamować się niebędzie. A gdyby wyciągnę komu z posesansy swej podobato się Takowy Hollender za umowioną Cenę Opowiedziawszy się Dworowi sw. Hubę z Budowiem nie umniejszają Funduszu przedać może, a kupującemu równie jako innym Prawo toż służyć ma. Żeby zaś wieczną między Hollendrami, i Mielobnym Liędsem Plebanem Grodzieckim umorzyć niechęć, tedy za wyraźną Onegoż Umową, Aa Hollendrzy Jura Stolarz tym Sposobem płacić mają, od pogrzebu Starego i Osiedłego Człeka Złotyeh Polakich Sześć, a Młodoletniego Złotyeh Trzy, od Chrstu Tynfa jeden, od Slubu Tynfów Pięć którym Cmentarsz na Pochowanie Umarłych bronieć nie będzie. Prócz których powinności i Danin tu wrażonych i Opisanych do większych Obowiązków ani przez Nas, ani Naszych Następców nigdy a nigdy pociągani nie będą i owasz za Następców Naszych Słowem Naszym Pańskim im przyrzekamy. Który to przywilej dla tym większej Wagi i Wiary Ręką Naszą podpisany i Pieczęcią Herbowną Stwierdzony Lięgami Grodzkimi Konińskimi Umocował Zechemy.

Działo się w Zamku Grodzieckim Roku Pańskiego Tysiące Siedemset Siedemdziesiątego Dnia Szóstego Listopada

/:podpisano/ Józef z Ocin Węzyk

K E S mp

7. (2) Fragmenty przywileju lokacyjnego dla Wielolęki, jako osady olęderskiej, wystawiony z 6 XI 1770 przez Jana Wężyka kasztelana konarskiego sieradzkiego, w języku polskim, wypis wierzysłny z akt Trybunału Cywilnego Guberni Kaliskiej z 19 IX/1 X 1841 r., odpis w maszynopisie. APP, SAB. 789.

ślony z nazwiska szkolny, czyli nauczyciel), częściowo rudujących [karczujących] się na zróżnicowanych obszarowo nadziałach⁵⁶. Wieś tę niejako refundował i powiększył jego zięć Franciszek hr. Stadnicki, starosta ostrzeszowski, dziedzic dóbr Grójca (Grodźca), Królikowa i Biskupic, swym przywilejem emfiteutycznowieczystym, wydanym w Biskupicach 3 lutego 1791 r. Uczynił to... *celem powiększenia ludności i pomnożenia intrat [dochodów] z lasów nieużytecznych, powodując się prośbom [!] wolnych przychodniów częścią już osiadłym i osiąć jeszcze mającym...*, którzy *gruntgielta [okupne] już opłacili*. Czas wolnizny wynosił prawdopodobnie 7 lub przynajmniej 5 lat. W przywileju tym fundator wyznaczył też dla wsi darmo pół huły na szkołę i nałożył na osadników mieszanych wyznaniowo – katolików i dysydentów (ewangelików) obowiązek opłat od chrztów, ślubów i pogrzebów na rzecz proboszcza kościoła parafialnego w Grodźcu; chrzty i śluby w tej świątyni powinni odbywać także dysydenci⁵⁷.

W 1768 r. w powiecie kaliskim, w dobrach królewskich, w dzierżawie Ceków, w parafii Kosmów, powstały Cekowskie Stare Ol. Ich założycielem był Jan Bezan, rotmistrz Przedniej Straży Koronnej Jego Królewskiej Mości i Rzeczypospolitej, a przywilej lokacyjny wystawiony przez niego w Cekowie 18 kwietnia 1768 r. potwierdził 26 stycznia 1774 r. następny ich dzierżawca Franciszek Byszewski. W osadzie zostało lokowanych 9 *uczciwych olenderskiego stanu ludzi* (2 o polskich i 7 o niemieckich nazwiskach), luteranów i katolików. Osiedli oni „w zaroślach dóbr Cekowa”, czyli w lesie wymagającym rudunku (karczunku), na który oraz na zagospodarowanie się otrzymali 7 lat wolnizny. Zostali oni także zobowiązani do świadczenia dziesięciny dla proboszcza kościoła parafialnego w Kosmowie. Osadnicy oświadczyli, że są gotowi zapłacić za „kontrakt”, czyli zbiorowy przywilej, po talarze bitym, płacąc w tym celu już wcześniej *czerwony złoty jeden*, czyli dukata⁵⁸. Według inwentarza dóbr Ceków z 1774 było tu wówczas 5 olędrów gospodarzy nowo sprowadzonych, osiadłych za kontraktem, to jest scharakteryzowanym wyżej przywilejem lokacyjnym. „*Ci postawili sobie budy, przy których więcej wiązać się chce według wymierzenia hubów [łanów, włók], tylko że im Jego Mość Pan [Antoni] Kawecki dziedzic [sąsiedniego] Kuszyna zabrania, twierdząc że jest jego własny grunt; gdzie im są przez śp. Jego Mość Pana Jana Bezana dóbr wsi Cekowa posesora wydzielone grunty i dlatego nie chcą się przy tych wiązać*”⁵⁹.

W latach 1770-1772 w powiecie konińskim, w parafiach Królików i po części Grodziec i Królików, w szlacheckich dobrach grodziecko – królikowskich, zostało lokowanych jeszcze sześć osad olęderskich.

56 Inwentarz spisany na żądanie Pawła Drogosław Skórzewskiego wojskiego kaliskiego 15 V 1779, APP, Kalisz. Gr. 433 (r. 1779), k. 462-462v. (tenże, w: Der., *Materiały do dziejów chłopca*, t. III, s. 27).

57 APP, Kalisz. Gr. 482 (r. 1791), k. 81-81v. i 87-87 v.; o powiększeniu tej wsi świadczy wzrost liczby jej dymów z 13 w ogóle w 1789 do 24 dymów „samorolnych” w 1791 r., APP, Pyzdry. Gr. 115 (r. 1791), k. 540.

58 APP, Kalisz. Gr. 435 (r. 1780), k. 153 v.-154 (obl. 19 VI 1780).

59 Inwentarz dóbr Ceków, spisany w Cekowie 20 I 1774 r. przy ich przekazaniu w dzierżawę Arnoldowi Byszewskiemu pułkownikowi Przedniej Straży wojska koronnego, podpisany przez Franciszka Byszewskiego, [w:] *Królewsczyzny kaliskie w drugiej połowie XVIII w.* Oprac. i wstępem zaopatrzył W. Rusiński, „Rocznik Kaliski”. T. XVII, Poznań 1984, s. 171.

Należały do nich najpierw Konary albo Konarskie Olędry, które w dobrach grodzieckich założył ich właściciel, wspomniany już Józef Wężyk, swym przywilejem właściwie wspólnym, a w każdym razie identycznym w treści dla nich i Wieloleki Ol., wydanym 6 września 1770 r. Osiedli w niej olędrzy luteranie, na co wskazuje zawarta w tym przywileju informacja o ugodzie z proboszczem grodziskim w sprawie opłat od ślubów i pogrzebów⁶⁰ (Il. 8). Fundację tej osady potwierdził formalnie i rozszerzył swym przywilejem, wspólnym dla nich i Borowieckich Ol., wydanym języku polskim w zamku grójeckim (grodzieckim) 25 sierpnia 1785 r. Franciszek hr. Stadnicki. Osadę założono w borach grójeckich, stanowiących część Puszczy Pызdrskiej. Osadnikom przyznano 7 lat wolnizny ...*już teraz osiadłym, a te [bory grojeckie] ...nadając każdemu od wciągnięcia i opłacenia gruntgieltu...*. Według tego przywileju osadnicy byli ewangelikami i katolikami⁶¹. Tę ostatnią informację można jednak odnieść tylko do Borowieckich Ol., gdyż w Konarach, jak to wynika z informacji pochodzących z innego, dalej cytowanego współczesnego źródła, mieszkali tylko luteranie.

Zapewne w 1770 r., w dobrach grodziecko – królikowskich zostały lokowane nieznanym przywilejem wydanym także przez Józefa Wężyka Grójeckie względnie Grodzieckie Olędry (dziś część Grodzca lub być może Janowo?). Osadnicy zostali osadzeni w lesie. Wynika to bowiem z treści wizji dóbr Grodzca i Królikowa z przyległościami z 1771 r., przeprowadzonej na żądanie Heleny z Jordanów, wdowy po Józefie Wężyku, pani oprawnej (tj. posiadającej zapis dożywocia na tej majątności), w której zostały one określone, jako: *Holendry Grudzieckie nowo osadzeni na chubach dziesięciu, którzy dopiero ruderują [karczują je] na budowanie sobie*⁶².

Prawdopodobnie w tym samym 1770 r. powstały w dobrach królikowskich Białobłockie (Białe, Białogłowy al. Królikowskie) Olędry, lokowane nieznanym przywilejem wydanym przez dziedzica tych dóbr, wymienionego już wyżej Józefa Wężyka⁶³. Ich istnienie w 1775 r. potwierdza akt kupna-sprzedaży gruntu, datowany na 10 marca 1775 r. i podpisany przez sołtysa i ławników tej gminy⁶⁴. Zostały one relokowane i poszerzone przywilejem z 17 października 1787 r., wydanym przez jego zięcia i spadkobiercę, także już wzmiankowanego Franciszka hr. Stadnickiego. Uczynił on to *celem pomnożenia intrat [dochodów] z powiększonej ludności, powodując się prośbą wolnych przychodniów osiąć na borach królikowskich żądających...[i na] prośbę olędrow już teraz osiadłych i wolnych przychodniów osiąć na borach królikowskich żądających. Nadał im prawo wieczyste służyć mające*

60 APP, SAB 696 (przywilej lokacyjny emfiteutyczno-wieczysty dla Konarskich Ol., wystawiony w Grójcu 6 IX 1772, kopia w języku niemieckim). W 1762 r. obszar, na którym lokowane były Konary Ol. był określany, jako „Konary deserta”, Der., *Materiały do dziejów chłopca*, t. III, s. 27; wzm., Breyer 2, s. 412 (z mylnym r. 1772).

61 Kalisz. Gr.476 (r. 1789), k. 421-422v. (obl. 27 VIII 1789).

62 APP, Konin. Gr. 142 (l. 1770-1773), k. 71-78v. (Grodzieckie Ol. w wizji dóbr Grodzca z 24 VII 1771 r.); zob. też: SAB 668: Grodziec – Urkunden Materiały do spraw sądowych kolonistów niemieckich w Grodzcu, z 24 VII 1771; 1777-1789, 1778, 1795, 1799 i 1852] i SAB 670: Materiały dotyczące osadnictwa niemieckiego w Grodzcu, pow. koniński i okolicy-notatki rękopiśmienne i maszynopisy – 1922 [1935].

63 Wzmianka w Breyer 2, s. 412 (z mylnym r. 1772).

64 APP, SAB 626.

Zündelgüter von Konary 1772 J. Wężyk Kasztelan von Sieradz
Copia Josef von Orin Wężyk Kasztelan von Sieradz
i Konarski fobfaw von den Güttern Orsin mit
Krölikowen mit allen andern zu gewisigen gulgung
faithen. Daß dinsten das vor unsern Kroytten
leip oder fobn woblriben Lofat mit die Zeit der
Wanflickung walye Lant auf daß Manffen gndig
weß und kein Zupfen vor jurem gndig
nicht blaitat gndig ist, dasmit die Kroytten
woniger Zupfen wiffen wollen bey fobfaw wiffigkeit
mit Lant in Mithelt vor Angen zuffallen, mit
mit fobliges gndig bewirbaf zu Marfen find
wir dinst walye falye ganz intratfürwiff biten
die fobliges follaubde von Hielokt, zu glay mit
ifren Nachbaren, Marfen wir wiffigkeit
gung zur Wanflickung, wir find gndig, daß wir
in unsern Proteccion auf die woblriben
kontax zu glay mit ifren Nachbaren, mit ifren
fobn in unserm Lant zu Grunde Konarsien
walye balagen ist in die Güttern auf Grojec, jatz
aber vor waffen mit ftrawf mit walye zu geb
inur gndigkeit auf froy, mit zum froy
anfaltat wir, dinst walye kind mit wiffen
walye Bpeldig zu wiffen ist, woywiff die fob
ben mit Kroytten auf die gblitte Lant
von dinst abruantem Güttern als fobn, fob
wir zu wiffen N N wir geben wir froy
wiffigkeit zum froy unsern follaubde mit
wiffigkeit Kondicion froy dinst unsern
willegium geben wir wir folgt, 1mo dinst

8. Fragment przywileju lokacyjnego w języku niemieckim Józefa Wężyka, kasztelana konarskiego sieradzkiego dla Konar/Konarskich Ol. z 6 IX 1770 r. APP, SAB 696.

APP.

innym Gromadom Hollenderskim u siebie
 zabronionych pod karą Arbitralnym na wytygo-
 wan to w tymże wstępie wyrazem Punkta i
 Opisy stowięż się do Praw Zwyczajnych hol-
 derskich cała posiadłi Borowieckich holenders-
 iak naruroczystwiej dotrymać przyrzeka. i jest obo-
 wiżana Zuchwale tak spłaciwiazę się temu
 Prawu nie tylko od Sotetyrow sądzeni będą, ale
 i dwoy mieć moc będzie odwołania każdego wstę-
 głości od posiadania Gromad tym Prawem
 ich Zabronionych którego także i za wraz z
 Pukupionami memi są dotrymać im i ich
 Pukupionom iak naruroczystwiej zapisać ato
 podług Praw holenderskich którą to moją wolą pod
 pism ręki mojej przy wycisnieniu zwykłym
 redowitę pieczęci utwierdzam. Działo się w Zam-
 ku Grodzkim dnia 25 Mca Sierpnia Roku
 1785. Franciszek Hrabia Stadnicki Sta-
 rosta Ostroszowski manus propria. Origi-
 sine ab Officio publico est receptum.

9. Fragment wspólnego drugiego przywileju lokacyjnego, emfiteutyczno-wieczystego dla założonych w latach 1770-1772 Konarskich Ol. i Borowieckich St. i Nw. Ol. w pow. konińskim, wystawiony 25 VIII 1785 r., przez Franciszka hr. Stadnickiego, starostę ostrzeszowskiego, dziedzica dóbr Grójca (Grodźca), Królikowa i Biskupic. APP. Kalisz Gr. 476 (r. 1789), k. 421-422v.

gromadzie całej Holłędrow Białobłockich już teraz osiadłym, a to nadając każdemu od wciągnięcia i opłacenia gruntziela... Osadnicy zajęli wówczas bory królikowskie, które powinni wykarczować w ciągu 7 lat wolnizny. W przywileju tym fundator nałożył też na olędrow mieszanych wyznaniowo – katolików i dysydentów (ewangelików) obowiązek uiszczania opłat od chrztów, ślubów i pogrzebów na rzecz proboszcza kościoła parafialnego w Królikowie⁶⁵ (Il. 9). Liczba osadników,

65 APP, SAB 626 (nr 8, ekstrakt, czyli wyciąg oblaty przywileju z 29 VI 1788 z księgi grodzkiej kaliskiej); Breyer 2, s. 412.

54 1787

Biskupic

Actum in Castro Calispianensi
 si Die Vigesima Septima
 Mensis Junii Anno Domini
 Millesimo Septingentesimo Octo-
 gesimo Octavo

Platum est offogrom, ad Autorem et Acti-
 hisie in Origi suo relinquere Jus seu Privilegia
 Hollandis in Ponię Królikow situatis p. Hrabim
 Mium Francisum de Stadnicki Comitem in Ro-
 znowo Stadnicki Capneum Castrens Ostroszow
 Pim Conens Królikowa Dnium Hereditariuz
 Collatum manu sua ppria Subserum ac. P.
 gillo Gentilitio in Rubra Perg. eafpo com-
 munito tenoris videlicet Sequentis Fran-
 ciszek Hrabia Arabia na Rongwie Stadnicki
 Starosta Ostroszowski, Ordem swiętego Kamistawa
 Kawaler, Dobr. krolikowa y innych Dniedzie. Wsiem
 w obec ykardemu komu otym wiedziec będzie na
 lezato wiadomo czynię, iż Celem podrozemnia fu-
 trat z powiększonej ludności powodując się przy-
 wolnych przychodów osiągnąć na borach Króliko-
 wskich, iżdaiguch, nadaw Prawo wieczyste sta-
 zyc maigie Gromadzie całej Holłędrow Dniato-
 wlochich już teraz osiadłym ato nadając karę
 muodr wciągnięcia y opłacenia Gruntziela
 na lat siedm wolności pod niżej wypisane
 mi kondycjami. Pimo Kardy Hollender na sw
 im wydziale wybudował się najdalej wciągu
 lat czterech do konale powinion, zachowując
 wlym całej Gromady uregulowanie aby pod

10. (1) Fragmenty przywileju lokacyjnego emfiteutyczno-wieczystego dla gromady Białobłockich Olędrow „już teraz osiadłych” z 17 X 1787 i 1792 Franciszka hr. Stadnickiego, SAB 626 (nr 8, ekstr. obl. z 29 VI 1788 z ks. gr. kal.). APP, SAB 626.

Linia domy ieh y i budyntki wystawione by ty - b
arady kady i mch na swoim Wydziale w cig
gu lat wolnosci i a i upadwai i gwinien
Terle kady Chuba w ymiorona b d a e mee
w sobie morgow i rzydziesi i rtem z wypran
nym miary koronney a l u t Chub y dla
Obuch Gornad Orlin i hicy y i Bialoblockiny
na z kothy wyznacrosi i gracy i uarab
Powyzstoy Wolnosci z kady y Chub y i p
szu i kochnege optuai b d a e na i bity Mar
cin z d i b d i e d m d i e s i g t y z e s i i t h o f f i a d
d i e s i g t z e s i i z u i n t o z a b u w a w i e t e l i e t e
ry z d i b d o s m i t h o f f o s m z a d u r e e s i
z d i b d d u a z a d u a k a p t o n y z d i e n
y g u z e s i z a f a y k o p e f e d n e g r o s y d u a
z i e s i a c z t o r y w y p t a c a c i n s u m m a z d i b d
D w a n a s i e l u b i n n a t u r a o d d a w a i t a k
n a i b i t y M a r c i n p o w i n n i b e d a z e s t
P o s t u g w y m e n i a b i o r a n a s i e b e o b o w i a z
z e k d o k t o r e y k o l w i e k w s i t o g o k l u e r
d o k o w u b u a u r z e d y p n e z w o l n e l a t a
D m i C z t o r y l u b z d D w a d o z m i w a p o u
s z t e y w o l n o s c i D m i C z t o r y l u b z d D u a
z k o s a D z i e n i e d e n l u b z d f e d e n d o g r a b i
n a D m i D u a l u b z d f e d e n d o s z t a m u
l u b G r o n i e D z i e n f e d e n l u b z d D u a G r o s y
k a t n a s i e a z a d r u g i D z i e n s i a g c a t h i k a
d r a t u r y z r a b a i d k e w a p o w i n n i D r o g o o M i l
s z e s i i e r u m y p o c o D i w o r r o z k a r e p a r a k o n
m i o d b y p o w i n n i l u b z d z e s i o d m e y d u a

10. (2) Fragmenty przywileju lokacyjnego emfiteutyczno-wieczystego dla gromady Białoblockich Olędrow „już teraz osiadłych” z 17 X 1787 i 1792 Franciszka hr. Stadnickiego, SAB 626 (nr 8, ekstr. obl. z 29 VI 1788 z ks. gr. kal.). APP, SAB 626.

także dosiedlonych w 1787 r., jest nieznaną. Jedno z przytoczonych sformułowań tego przywileju pozwala przypuszczać, że napłynęli i osiedli oni na obszarze tej wsi już wcześniej i po części na mocy indywidualnych umów, od czasu zawarcia których liczyły się im okresy wolnizny.

Zapewne także już około 1770 r. powstały w tych samych dobrach Borowieckie Stare Ol., założone nieznanym przywilejem wydanym przez Józefa Wężyka⁶⁶. Potwierdza to pochodzący z 1770 r. akt kupna gruntu podpisany przez sołtysa i ławników tej gminy⁶⁷. Według tabeli dymów z 1775 r. w osadzie tej, określanej jako „Olędry Borowiec i Huta” było 29 gospodarstw⁶⁸. W inwentarzu majątności grodzieckiej i królikowskiej z 1779 r. w Borowieckich Ol. stwierdzono zamieszkiwanie 27 gospodarzy, wymienionych z imion i nazwisk (w tym 4 polskich) na zróżnicowanych obszarowo nadziałach⁶⁹. Istnienie tej osady potwierdził zięć i spadkobierca Wężyka, także już wspomniany Franciszek hr. Stadnicki, we wspólnym przywileju lokacyjnym dla Konarskich Ol. i dla nich z 25 sierpnia 1785 r., fundując chyba zarazem Borowieckie Nowe Ol. W przywileju tym znalazło się stwierdzenie: *Te wszystkie wzywz wyrażone punkta i opisy stosując się do praw zwyczajnych holenderskich cała osiadłość Borowieckich Holendrów jak najuroczyściej dotrzymać przyrzeka i jest obowiązana*. Osadnicy, którzy zostali lokowani wówczas w nieznaną liczbę byli z wyznania luteranami i katolikami⁷⁰ (II. 9).

Przed i w 1771 r. oraz w 1791 r. w zostały też w tej samej majątności założone Grądy Stare i Nowe Ol. Te pierwsze lokował zapewne jeszcze Józef Wężyk⁷¹. Ich fundację potwierdził i uzupełnił także o Grądy Nw. Ol. Franciszek hr. Stadnicki w przywileju lokacyjnym emfiteutyczno-wieczystym z 1791 r., mającym służyć olędrom na Grądach, którzy grontgielta już optłacili oświadczył, że uczynił to *...celem powiększenia ludności i pomnożenia intrat z lasów nieużytecznych powodując się prośbą wolnych przychodniów, częścią już osiadłych i osiąć jeszcze mających...*, a więc z podobną motywacją, jaką podał w przywilejach dla Konarskich Ol. i Białoblockich Ol. (II. 10). Osadnicy, katolicy i ewangelicy-luteranie (wnosząc z informacji o szkółce i zobowiązaniach wobec proboszcza katolickiego kościoła parafialnego grodzieckiego), zostali lokowani w lesie, otrzymując wolnizną prawdopodobnie 7-letnią. Przywilej ten stwierdzał, że: *Nowo niedawno na podlejszych gruntach osiedli gospodarze [zapewne w Grądach Nw. Ol. – Z.Ch.] po ich wyrudowaniu [wykarczowaniu], kiedy zostaną one przez urząd gminny i dworską jurysdykcję [władzę] uznane za takowe, będą mieli ulgi w świadczeniach dla dworu*⁷² (II. 11).

66 Wzmianka w: Breyer 2, s. 412 (z mylnym r. 1772).

67 Breyer 1, s. 478.

68 A. F. Bsching, *Verzeichniss aller...rter in Polen*. [W:] „Magazin für die neue Historie und Geographie”, Bd 22, Halle 1788, s. 35–414 [imienny wykaz miejscowości i dymów z lat 1775–1776].

69 Inwentarz dóbr grodzieckich i królikowskich i in., spisany na żądanie Pawła Drogosław Skórzewskiego wojskiego kaliskiego z 15 V 1779, APP, Kalisz. Gr. 433 (r. 1779), k. 461v – 462 (tenże, w: Der., *Materiały do dziejów chłopca*, t. III, s. 27).

70 APP, Kalisz. Gr. 476(r. 1789), k. 421–422v; SAB 637(ekstrakt niekompletny, brak początku i końca); Breyer 1, s. 478 i Breyer 2, s. 412.

71 Wzmianka w: Breyer 2, s. 412 (z mylnym r. 1772).

72 APP, Kalisz. Gr. 482 (r. 1791), k. 77–77v i 89–89v; SAB 666; wzmianka w Breyer 2, s. 412.

44

Franciszek Hrabia na Roinowa Stadnicki
 Marota Ostrowski Kawaler Ordenu S. Stanisława
 Dobr Grójca, Królikowa y Biskupia z Krzyżem
 Wzrostu Książki a Powiać Konwiktów
 Dendriany Puffessor

1. Wykaz wiadomo każdemu komu o tym wiadom będzie nakazać
 że celow powyższemu Ludności y pomnożenia Intrać z Lasow
 nie użytecznych prowadzić w probom Wzrostu przychodow
 Czerwicy iuz Osiadłych y Osiadki kszca Maigeych nadaj Prawo
 wieczystej Służby Maigeych Osiadkom na Grądach Kłozy Grontydz:
 1. a iuz Optalci z mizey Opiwaney Kandydyanu.

2. Każdy Osiadki przed wyprzedaniem dzwca przyzwonia y w linii
 z dżigami wybudować w powinn w ciągu lat trzech
 ciego w Piątym Roku rekurryja nastąpi a który do lat
 nie wybudowaliby siostrzem Karani będą.

3. Każdy z nich na swoim wydziab w ciągu lat trzech las
 wybudować powinn zostawując na Druż Dworu na
 1/4 Kane Dżig.

4. Każda Huba wyznaczona miu w Sobie powinna Maigeych
 przydzielić przedem wyznaczonym Koronnym put Huby dla
 Gromady Grondrińskiej: dupki Koscioł Ewangielicki w tych
 Dobrach na Namiej na Szkolke graty wyznacza w dca
 ziu put Huby dla Karamaria bez Optalcy puszarsij bez
 trunek wozioł y regularnia Szyk utrzymuwać powinn.

5. Z każdej Huby na S. Marcin Stobyl Polskich Dzawiejckich
 sioł Optalcy powinn y będą który Cypusie razem odlaty
 gromady w przytemności szkolyra oddany będą winian.

6. Owca wistoli Ctery lub Stobyl dwanaście Ctery dwa lub
 Stobyl trzy Kaptony dwa lub Stobyl gromy dwanaście Ctery
 pół lub Stobyl dwa in Summa Stobyl dwanaście gromy dwana-
 ście przy Cypusie oddawać lub to Damiu w Stobyl oddać
 do nich wole należec będą.

7. Drogi o mil dwanaście do Kładnami parcy Konwiktów y Wzrostu
 z Czym y po Co Dwor rozkaze Co Rok jedny oddać powinn
 Kardy, sedmak gelyby Kozon Stobyl dwanaście Ctery za
 nią Zapłacić Dwor przyrzec Optalcy powinn.

11. Fragment wspólnego drugiego przywileju lokacyjnego, emfiteutyczno-wieczystego dla założonych przed i w 1772 oraz w 1791 r. Grądów St. i Nw. w pow. konińskim, wystawionego 6 II 1791 r. przez Franciszka hr. Stadnickiego, starostę ostrzeszowskiego, dziedzica dóbr Grójca (Grodźca), Królikowa i Biskupic. APP, Kalisz. Gr. 482, k. 77-77v i 89-89v, obl. 4 III 1791.

Około 1771 r. w powiecie konińskim, w parafii Dzierzb (z ośrodkiem w powiecie kaliskim), w dobrach Biała (Panieńska) klasztoru zakonu św. Klary (Franciszkanek) z Kalisza zostały założone Gliny Olędry⁷³. Mieszkańcy tej wsi byli zapewne katolikami i Polakami.

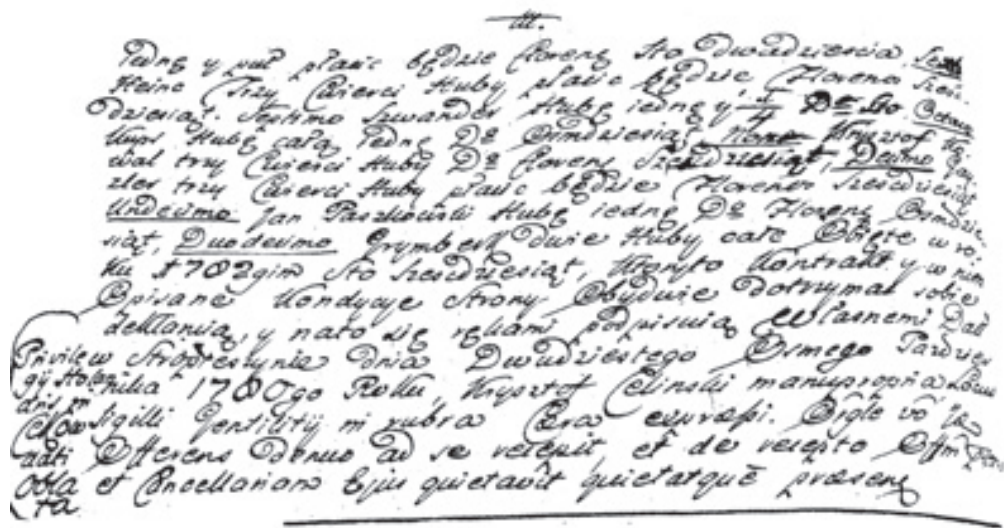
Niewiele później, w 1774 i 1780 r., w powiecie kaliskim, w dobrach królewskich, w dzierżawie Ceków, erygowano Cekowskie Nowe albo Prażuchy. Fundatorami tej osady byli najpierw Arnold Byszewski, pułkownik Przedniej Straży, a następnie generał mjr wojsk koronnych oraz Krzysztof Celiński podług nabytego prawa tak dożywocia, jako też i emfiteutycznego do lat pięćdziesiąt dziedzictwem ...służącego posesor [od lub po 1775 r.]. Osiadło w niej co najmniej 8 osadników (6 o niemieckich, a 2 o polskich nazwiskach), luteranów. Zajęli oni grunt w Cekowie za stawem zwany Prażuchy, niewątpliwie zalesiony skoro w kontrakcie (przywileju lokacyjnym) z 1780 r. otrzymali 7 lat wolnizny do wyrudowania gruntu i łąk. Kontrakt ten został zawarty z czterema wymienionymi z nazwisk uczciwemi stanu holenderskiego ludźmi wolnemi, którzy (...) już dawniej za kontraktem przeszłego posesora Jaśnie Wielmożnego Jego Mości Pana Arnolda Byszewskiego generała majora w wojsku koronnym osiadłemi, jako też i innemi stanu holenderskiego ludźmi, którykolwiek się na tymże kontrakcie podpisze. Z wykazu olędrow umieszczonego w przywileju wynika, że proces lokacji wsi trwał jeszcze w latach 1780-1782, a niektóre gospodarstwa zmieniły właścicieli później, bo w latach 1785 i 1787⁷⁴ (Il. 12).

Als Offt et lica veltig Cens. Quid. pter om Honoratus Bogu.
 Hans Swaffer de Donis. Quid. Holander. Obstat. Offt. pter ad
 Actum et Actu hinc ingrandum Privilegium. Hollandi in bona
 d. Cens. patens locatis seriem manu sui. Cens. pter ad
 serm. ac sigillo Gentilitie Communitatis. ni. Pater a Maturo Offt.
 Floren uno tipata consent. Cens. p. Offt. pter ad
 nor tali. Nawa ten kontrakt ni. Pter ad. nizey p. Pter ad. Cens.
 Cens. Holander. p. Pter ad. nizey Pter ad. Cens. pter ad.
 Cens. Emfiteutycznego do lat Pter ad. Pter ad. Cens. pter ad.
 zaposo. y. Uziwami Stanu Holenderskiego ludźmi wolnemi pter
 Kaptolom. Stefanem Sotymem Godfrydem Pter ad. Wzrostu
 chon. Pter ad. Kaptolom. Kaptolom. Cens. pter ad. Cens. pter ad.
 pter ad. Pter ad. Pter ad. Pter ad. Pter ad. Pter ad.

12. (1) Fragmenty przywileju lokacyjnego, emfiteutyczno-wieczystego dla Cekowskich Nw. Ol., wystawionego 28 X 1780 r. przez Krzysztofa Celińskiego, APP, Kal. Gr. 450, k. 27-27v i 29-29v; obl. 27 III 1783 ucz. Bogusław Szwander ol. z d. Cekowa.

73 Zob. APP, Kalisz. Gr. 414 (r. 1771), k. 124 v. i 141-142.
 74 APP, Kal. Gr. 450 (r. 1783), k. 27-27v i 29-29v. (przywilej lokacyjny emfiteutyczno-wieczysty wystawiony w Stropieszynie 28 X 1780 przez Krzysztofa Celińskiego; obl. 27 III 1783 przez uczciwego. Bogusława Szwander, olędra z dóbr Cekowa); wzmianka o tym przywileju lokacyjnym w: APP, Tab. 20, Kalisz (Lustracja starostw i królewskich woj. kaliskiego z 1789 r.), s. 23; por. też Cekowskie St. Ol.

12. (2) Fragmenty przywileju lokacyjnego, emfiteutyczno-wieczystego dla Cekowskich Nw. Ol., wystawionego 28 X 1780 r. przez Krzysztofa Celińskiego, APP, Kal. Gr. 450, k. 27-27v i 29-29v; obl. 27 III 1783 ucz. Bogusław Szwander ol. z d. Cekowa.

W latach 1775 i 1784, w tym samym powiecie, w dobrach szlacheckich Kosmów, w parafii tej nazwy, zostały założone Kosmowskie albo Szadokierskie Ołędry. Ich fundatorem był Antoni Kawiecki, dziedzic dóbr Kosmów, [Kuszyn i Gostynie]. Umowa osadnicza (przywilej lokacyjny) z 1775 r. została zawarta między nim a dwoma kolonistami osadzonymi na borze kosmowskim zwanym Szadykierz, noszącymi polskie nazwiska: Marcin Kapliński, Jan Droga/Droże, ...którzy swoim i innych imieniem zawierają kontrakt... i występującymi w charakterze lokatorów, czyli osadźców tej wsi. W umowie tej ...wszystkim, którzy się wraz z zawierającymi kontrakt sprowadzać i budować będą chcieli dano 7 lat wolnizny. Koloniści byli ewangelikami-luteranami, co potwierdza zawarta w przywileju informacja o ugodzie z proboszczem kosmowskim w sprawie powinności na jego rzecz⁷⁵. Następni 2 osadnicy, „uczciwi”, czyli osobiście wolni, także o polskich nazwiskach, lokowani zostali na prawie ołęderskim według przywileju lokacyjnego z 1784 r., otrzymując taką samą wolniznę⁷⁶.

Z kolei w latach 1776-1781 w tym samym powiecie, w tych samych dobrach i parafii i przez tego samego założyciela Antoniego Kawieckiego, dziedzica dóbr Kuszyn, Kosmów i Plewnie, lokowana została osada Kuszyńskie albo Jaszczurowo Ołędry. Osiedli w niej 7 kolonistów (4 o niemieckich, a 3 o polskich nazwiskach), luteranów. Zajęli oni *bór czyli dezertę* (pustkę) Jaszczurowo, należący do Kosmowa, otrzymując 7 lat wolnizny. Umowę osadniczą w 1776 r. zawarli najpierw z fun-

75 APP, Kalisz. Gr. 433 (r. 1779), k. 509-510.

76 APP, Kalisz Gr. 482 (r. 1791), k. 682 (przywilej lokacyjny dla 2 ołędów na pobudowanie się na półhubach w Kosmowie na prawie ołęderskim, „jako i in. Ol. Kosmowskie”, wystawiony w Kuszynie 2 VI 1784; obl. w 1791 r., z pokwitowaniem podymnego w l. 1787-1789); Tab. 24. Kalisz (Tof. z Todl. z 1789 r.), k. 90v-91 i 115 z informacją, że 4 ołędów zaczęli płacić czynsz w 1790 r.

datorem dwaj przedstawiciele osadników – Michał Gesse i Krzysztof Malus, a następnie w latach 1776-1781 zostało do niej dopisanych jeszcze 5 innych ołędów. Według tego przywileju osada ze względu na szczupłość miejsca miała wspólną szkółkę i cmentarz z sąsiednimi Kosmowskimi Ol.⁷⁷.

W 1776 r. w powiecie konińskim, w parafii Dzierzbín, w dobrach Biała (Panieńska) należących do klasztoru zakonu św. Klary (Franciszkanek) z Kalisza, erygowano Lubieńskie (Lubień) albo Białą Ołędry. Ich fundatorką była Anna Chlebowska, przeorysza tegoż klasztoru, która wraz z innymi członkiniami jego władz wydała 10 listopada 1776 r. dwa przywileje lokacyjne emfiteutyczno-wieczyste. Według nich wieś została lokowana na usilne prośby Hołędów. Osadnicy osobiście wolni, katolicy i Polacy osiedli *prawem wolnego okupu* na dezercie [pustce] Lubień, otrzymując 7 lat wolnizny (liczonej od 10 XI 1776), jednak lata wolności miały im wychodzić według ich osobnych kontraktów czyli umów⁷⁸ (Il. 13). Ta ostatnia wiadomość zdaje się wskazywać, że osiedli oni w lesie wymagającym rudunku (karczunku), początkowo za indywidualnymi umowami.

Zapewne już około 1770 r. oraz w 1781 r. w powiecie pyzdrowskim, w parafii Zagórów, w starostwie pietrykowskiem zostały założone dwie osady – Wrąbczynek i Wrąbczynkowskie Ol. Ich wcześniejsze powstanie znajduje potwierdzenie w dwóch konotacjach wystawionych ołędrom przez I. Gałęskiego, pełnomocnika Szczepana Turny, starosty pietrykowskiego. W pierwszej z 23 lipca 1776 r., nastąpiło określenie *pracowitym ludziom rąmpczyńskim*, czyli jeszcze pańszczyźnianym mieszkańcom Wrąbczynka (po zagubieniu starej konotacji) świadczeń dworskich z 12 hub (włók) gospodarstw. W drugiej z 30 września 1777 r. zostało wydane potwierdzenie przemierzenia przez miernika przysiężnego Bogusława gruntów, które wykazało tylko 11 hub i w związku z tym został potrącony mieszkańcom Wrąbczynka czynsz z 1 huby. Ponadto znalazły się w niej stwierdzenia, że w tym dniu gromada powinna sobie wybrać sołtysa i 2 ławników za zgodą dworu oraz że zostanie dla nich wydane prawo królewskie, czyli potwierdzenie przywileju lokacyjnego przez monarchę. W konotacji tej znalazła się także informacja: *Ponieważ Holendry Rąbczynkowskie po wyjściu wolnych lat z rumunku w dniu dzisiejszym odebrali prawo przy jakich powinnościach zostawać mają, aby więc i ci [tj. ołędrzy we Wrąbczynku] wspólnie ułożeni do wy[ż]szych powinności nad Hołędów podniesieni nie byli przypisuje im się wyrównanie z [t] amtemi, aby do wyrażonych tu powinności [należeli]*⁷⁹. Wynika z niej, że Wrąbczynkowskie Ol. zostały lokowane na gruncie zarosłym, prawdopodobnie leśnym, i że równocześnie lokowano obie osady. W akcie tradycji (sądowego przekazania) starostwa pietrykowskiego

77 APP, Kalisz. Gr. 448, k. 85 v. i 98 (przywilej lokacyjny emfiteutyczno-wieczysty, wystawiony w dworze kuszyńskim 1 V 1776 r., z dopiskami o osiedleniu oprócz 2 osadników, zawierających umowę w 1776 r., jeszcze kolejnych kolonistów: 2 (od 1 V 1776) + 1 (od 1 V 1777) + 1 (od 1 V 1779) i 1 (od 1 V 1781), co potwierdzone zostało i w jego obłacie z 1781 r., datowane Kuszyn 1 V 1776 i 1781).

78 Dwa przywileje lokacyjne, emfiteutyczne (między obu pewne drobne różnice w treści), zdaje się jeden czystopis, a drugi brulion, oba datowane 10 XI 1777 r., wystawione przez przeoryszkę razem z 4 towarzyszkami, APP, Kal. Gr. 429 (r. 1778), k. 152 v.-153 v.; tamże, k. 153 v.-154 v.

79 APP, Pyzdry. Gr. 110.k. 200-202.

Wszystko to łazczymy Holenderscy podrymnia sie, Chub sobie dobywai
 z niadowai pantiug wymianu wstanie wyrazionego, z tych wige Chub
 dokamionym im pot Chuby na karawne, z kazytek Szykwiakiego, te
 zoi Pot Chuby od wscelakicy Daniny y Czynszu uwatniamy,
 aby tam Trunek Kapiński to jest kawa Szwabli, czynkowano ludzicki
 pod cza w wielkiego Potku y Kwieci Kwieci sprzedawano. Czynsz lusceni
 Holenderscy powinni beda, sobie Chub dobywai y musz takonaylepnij
 niadowai Domostwa Kady Gospodarz dla siebie powinien iakob
 naypryncypalnij stawiać swoim kowszem Chuba zas kady
 zwyczajem innych Holenderow wymierzona byci ma, tak iako
 Prawo opisuje, Wolności wige musz beda, do Redmian Lat, po
 wyjsciu zas Redmian wotnych latach powinni ptawu Czynsz
 Koczny na zawrze, to jest z kadych cacy Chuby Lat Pot 70. mese-
 ta Kwieci Kwieci w krolewstwie musz na Swie y Dzieni Kwieci
 go Marcina co rocznie do Dworu Biskupiego ceyli do Kwieci
 lney na Cas ow przelozony cathowicie oddae y wyliczy
 obowiazani beda, Takie z kadych Chuby Kaptowow Dorech lub
 Dwie Jzy Dwa kwarteli Ceny, Krolewskij nowej miary
 co rocznie Dworowi oddawai y w krawa tak Dwie no Dworowi
 Krawa co rocznie robie obicunia, Ostrego im sie, to aby lasow w
 Swiech Chubach nie wycinali, y nie psuli, poty polki sobie kol
 kady nie dobywai, y nie wycinai, Moze takie y cacy Chuby
 wyjac byle zaraw kola dobyci y wynidowai, ale oprócz Dobra
 Koczaynych ktore ze stawiaai na Swiech Chubach a nie wci-
 nai powinni, iako y Sotysi z nichie y inney Dobyng do Dw-
 ru na kzytek obrocony byci powinien, ktorego im kzytywani
 zakawie, Domostwa zas naydofey w Casowym Koku kady po
 stawie powinien, C zas lusceni Holenderscy powinni te zap-
 sei w Swie wotnego Casu, Wielobne takie, Jakmi Karmy,
 Dzieciacki powinny beda, Onym tego kontraktu dotzymai,
 Prawo Parochiatne y Obowiazki do kwiuota y do kmiuie,
 sie Kiebania nalezai, pomieniomi lusceni Holenderscy
 corocznie zapokoiat y w nadgodę Prawowamy ch, Sakra
 mostow zwyczajne Daniny czynni maia, Takie pomie-
 niomym Holenderom wotno kacie Domostwa y Chube sprze-
 dai, byle na tym miysom innego Dobrego Gospodarca ktore
 muby sprzedat, osadit, za opowiedzi jednaki Dworu z dwypa-
 leniem Dzywiazego Gossa Dworowi y byle nie zmnicyzyl
 takoway przewiazay Chubę swoia, Holenderow kaszawow y nie
 zmynowal albo nie przewozit Budynekow, Takie waniomij

ver. tatur,

13. (1) Fragmenty przywileju lokacyjnego, emfiteutyčno-wieczystego dla Lubieńskich Ol., wystawionego 10 XI 1777 r. przez Annę Chlebowską przełożoną klasztoru zakonu św. Klary (Franciszkanek) w Kaliszu. APP, Kalisz. Gr. 429 (r. 1778), k. 153 v-154v.

Dem. offerens per me uidentij usq ad verba. | et actus hinc
 Insignis Contractum Holandis in dubio, ad Pra-
 sapatio in Bona Biate restitum, locatus in Paga-
 ro a Thetaw Regni kypate Datum, manu hinc
 data Prioris, et quan Discretum pro prijs, sub
 sigillo conventuali communit in fra scripte 70.
 his Natio, Anna z Wyborawa Chlebowska Zakonu
 Klary konwentu kaliskiego, za Brama Tomnicka, w kaliszu umien-
 nego na cawten przelozona z cawtem zgromadzeniem Dobra Kwieci
 y Dorenty Lubien zwana, Dieudicrasemi. Daimy tym niowy
 kontraktom naszym pantiug wyrazionych obszernij w krawie Daniny
 Koczaykow y Wolności wotnocii Koczaynym Holenderom
 cym sie na Dieudicrasem Daimy naszym Lubien Lubien zwany
 do Dobra Pryncypalnij naszym Biate zczonych nalezaych
 y a Prioris et cetera loca hinc Insignis subscripta

Sobie aby żaden Holender maigay, przedae Chubę Swia, przedae
 Onij rownemu kacie w kacie swym a nie Koczaynowi, pro-
 zebamy takie za siebie y za następnijne nasze z kadych
 szay kondygi, oprócz Koczaynowi y Holenderom przyjmowai nie
 bedziemy, ktore te kondygi Koczaynowi we wszytkim Kocz-
 mai y lusceni sobie przyzeczai, y w nim Opisanych kondygi
 dotzymai, iako te dane, sobie Prawo zupełnie y nieodm-
 nie zachowai obicunia, y siebie obowiazai, y tenz kon-
 trakt takiego Waloru mie chca, zaiobę w przedie lusceni
 Na co sie, w kami własnymi podpisai, Dato Kwieci
 ty Dnia 10. Kwieciada Kwieci 1777. Anna Chlebowska
 Z. O. P. P. Koczaynowi kon. kaliskiego, Ludowika Kocz-
 ska Z. O. P. P. Wikarya kon. kaliskiego, Aniela Carnieka
 Z. O. P. P. Cecylia Chmielewska Z. O. P. P. Maryja
 na Maliska Z. O. P. P. Locus sigilli Conventualis Insignis
 vo Guse, Insignis modo Suprascrio Acticati. | p. Insignis
 suomen Guse Insignis Offerenti. Pludente Offy sui hinc
 tione est extradit.

13. (2, 3) Fragmenty przywileju lokacyjnego emfiteutyčno-wieczystego dla Lubieńskich Ol., wystawionego 10 XI 1777 r. przez Annę Chlebowską przełożoną klasztoru zakonu św. Klary (Franciszkanek) w Kaliszu. APP, Kalisz. Gr. 429 (r. 1778), k. 153 v-154v.

z 19 czerwca 1781 r. wystawionym przez Krystynę z Szembeków Turnową stolnikową poznańską, matkę i Stefana/Szczepana Turno starostę pietrykowskiego, syna, Ignacemu Dobrskiemu, w charakterystyce wsi Wrąbczynek znalazła się informacja, że oddają się temuż ołędry tak na Budach, jako też i Nowe Ołędry, którym już w tym roku wolność wychodzi z wszelkimi ich powinnościami i czynszami...⁸⁰. W wizji miejsca (gruntu) z 1776 r. *Benefickie* za rzeką Wartą, należącego do dóbr miasta Pyzdry, jest mowa o jego zajęciu wraz z częścią starej drogi z Pyzdr do Konina przez ołędra osadzonego niedawno przez Stefana (Szczepana) Turno i o tym, że w lesie *Splawie ołędry tegoż p. Turny rudują się i w pień las tną i budynkowe drzewo niszczą*⁸¹. Według wspólnego zbiorowego i końcowego przywileju lokacyjnego emfiteutyczno-wieczystego dla obu osad, wydanego w Pietrzykowie 20 października 1781 r. przez wspomnianego Szczepana Turno ich lokacja nastąpiła celem doprowadzenia zniszczonych dóbr królewskich starostwa pietrykowskiego, a dokładnie *wiosek Rąpczyno* do dobrego stanu. Dlatego fundator nadał Jakubowi Krysie [Kriese] sołtysowi, Wojciechowi Kurtzowi i Krzysztofowi Szultzowi ławnikom *...folwark z wszelkimi gruntami i wiejskimi zaroślami* w dotychczasowej wsi Wrąbczynek o ogólnej powierzchni 11 hub wymierzonych przez miernika, *prócz ogrodów i placów wiejskich, jako też pastwisk, zaś Hollendrom Rąpczyńskim* [tj. mieszkańcom Wrąbczynkowskich Ołędrow], 9 i ½ huby wykarczowane przez nich z dezerty [pustki] w borze, ustanawiając w nich wcześniej sołtysa i 2 ławników, wymienionych z imion i nazwisk. Wolniznę, czyli czas na zabudowę i zagospodarowanie otrzymali oni podług pozyskanych wcześniej indywidualnych kontraktów. Ponadto dostali także 16 morgów wykarczowanych przez nich łąk. Postanowienia przywileju odnosiły się do obu osad, co potwierdzało zawarte w nim sformułowanie: *Prawem niniejszym [zbiorowym] z dawna im przyobiecany zabezpieczam tak wiejską, jako i holenderską gminę...*⁸². W obu osadach osiedli osadnicy o nazwiskach niemieckich i polskich. Byli oni chyba w większości luteranami, na co wskazuje nadanie obu osadom terenu dla nauczyciela i na cmentarz grzebalny⁸³, chociaż wizytacja dekanatu konińskiego z 1792 r. wykazuje we Wrąbczynku tylko katolików, a we Wrąbczynkowskich Ol. tylko ewangelików⁸⁴. W asekuracji z 20 XI 1781 wystawionej przez S. Dobrskiego, plenipotenta Turny, starosty pietrykowskiego, poza stwierdzeniem odbycia robocizn, przyrzekano ołędrom uzyskanie prawa królewskiego (tj. potwierdzenia przez króla przywileju lokacyjnego wydanego przez starostę-tenentariusza) po uiszczeniu na ten cel składki i stwierdza, że *Niemcy, którzy folwarkiem pańskim są rozmierzeni powinni będą grungielt[u] resztującą połowę wypłacić*⁸⁵. Potwierdzenie tego przywileju przez króla Stanisława Augusta Poniatowskiego nastąpiło jednak dopiero 2 lutego 1787 r.⁸⁵

80 APP, Pyzdry. Gr. 103 (r. 1781), 470-472 v.

81 APP, Pyzdry. Gr. 95 (r. 1777), k. 847-848 (wizja miejsca/gruntu *Benefickie* z 11 X 1776 r.).

82 APP, Pyzdry. Gr. 110 (r. 1787), k. 202v-203; tenże, Gniezno. Gr. 234, k. 165-165v i 167-167v. APP, Pyzdry. Gr. 110 (r. 1787), k. 200.

83 ADWł. Wiz. 85: Akta wizytacji dekanatu konińskiego 1790-1791, sygn. 85, k. 33 i n.

84 APP, Pyzdry, Gr. 110 (r. 1787), k. 200 i 201.

85 APP, Pyzdry, Gr. 110 (r. 1787), k. 206v-209v. (przywilej lokacyjny emfiteutyczno-wieczysty dla Wrąbczynka i Wrąbczynkowskich Ol. z konfirmatą królewską z 2 II 1787 r.).

W 1777 r., a następnie przed i w 1784 r. w powiecie konińskim, w parafii Dzierzb, erygowane zostały Gadowskie Stare i Nowe (dziś Gadowskie Holendry). Ich fundatorami byli Piotr Sokół Gałczyński i Agnieszka z Sieroszewskich Gałczyńska, wdowa po nim, posesorka dożywotnia dóbr Gadowa, Smuszewa i innych z przyległościami. Ta ostatnia założenie osady uzasadniała w swym przywileju lokacyjnym wystawionym w Gadowie 1 listopada 1784 r. przyczynami ekonomicznymi: *Gdy rozległość i obfitość lasów w dobrach Gadowo z przyległościami...żadnego ani teraz i na potym nie przyniosą użytku wzięwszy wzór w kraju tym, już to do dóbr dziedzicznych, już dożywotnich, w stanowieniu Holędrow dotąd praktykowany, widząc potrzebę wzmocnienia prowentów [dochodów] gadowskich przez różne przypadki gruntowe osłabionych, pragnąc ich stan w najlepszej i najukochańszym dzieciom utrzymywać w życiu moim porze* [tj. utrzymywać te dobra w jak najlepszym stanie dla dzieci], *niemniej podać [przekazać] im powiększone na potym dóbr tych intraty [powiększone później z dóbr tych zyski] umyśliłam ... dać prawo emfiteutyczne na Holendry Gadowskie jeszcze za życia męża mego... zaprowadzonym i za posiadania mego sprowadzającym [się] ludziom wolnym, żadnemu poddaństwu nie podległym ... podług osobnych kontraktów [umów].* W przywileju tym zostali wymienieni 3 osadnicy o niemieckich nazwiskach – sołtys i ławnicy, ale byli także i inni o niemieckich i polskich nazwiskach, ewangelicy-luteranie i katolicy. Zostali oni osadzeni w lesie zwanym „Zielony Las”. Z jego treści wynika też, że lokowali się stopniowo i otrzymali zindywidualizowany czas wolnizny, określony wcześniej osobnymi kontraktami⁸⁶. Według protestu z 23 VIII 1787 r. przeciwko A. Gałczyńskiej złożonego przez Bogumiła Leszczyckiego, szambelana królewskiego, dziedzica dóbr Rychwała i dezerty Sokołowa z przyległościami, graniczącymi z dobrami gadowskimi, *kilkunastu ołędrow A. Gałczyńska lokowała na gwałtownie i bezprawnie zajętych borach rychwalskich i dezercie [pustce] Sokołowa, wyciąwszy drzewa i je sprzedawszy, a ponadto z przywłaszczonych łąk gwałtownie sprząta siano*⁸⁷. W wizji dóbr gadowskich A. Gałczyńska z 10 czerwca 1780 r. dowodziła, że ołędry zostali osadzeni na gruncie którego przynależność do Gadowa nie była kwestionowana od wieków, a w odpowiedziach na interogatoria (zapytania) sądowe z 3 XII 1787 r., skierowane także do mieszkańców Gadowskich Ol., znalazła się m. in. informacją i ta, że zostali oni ulokowani przed 10 laty⁸⁸.

Po 1777, a przed 1784 r. powstały Smuszewskie Ol., położone w tym samym powiecie i parafii. Zdaje się o tym pośrednio informować następujący fragment przywileju lokacyjnego dla Gadowskich Ol. z 1784 r.: *Ostrzegam sobie na po tym, aby wszelka karność i posłuszeństwo pomienionych gmin holenderskich zachowywał sołtys i ławnicy...*⁸⁹, który może także dotyczyć Smuszewskich Ol. i pośrednio

86 APP, Kalisz. Gr. 456 (r. 1784), k. 404-405 (obl. ucz. Walenty Ginter 5 XI 1784); tenże w kopii w języku polskim i niemieckim z 21 III 1811 r. w: APP, SAB 659.

87 APP, Konin. Gr. 121 (l. 1787-1788), k. 201-201v.

88 APP, Konin Gr. 148 (r. 1780), k. 341 (obl. 12 VI 1780); według tej wizji, przeprowadzonej na żądanie Agnieszki Gałczyńskiej, ludzie z Sarbicka wsi Dobrzyckiego obalili 2 budynki ołędra, który osiadł na mocy przywileju danego niegdyś przez P. Gałczyńskiego, zboże zasiane i łąki wyrudowane przez niego wypaśli i potratowali, dokonując wszystkich tych nadużyć na obszarze, którego przynależność do Gadowa nie była kwestionowana od wieków; Kalisz. Gr. 469 (r. 1787), k. 419.

89 Por. przyp. 86.

wskazywać, że i one powstały najpóźniej przed lub w 1784 r. i tworzyły prawdopodobnie wspólną gminę z Gadowskimi Nw. i St. Ol., za czym zdaje się też przemawiać występowanie w nich w 1791 zaledwie 2 dymów „samorolnych”⁹⁰.

W 1778 r. lokowane zostały Pyzdrskie Olędry. Fundowała je rada miasta Pyzdry (prezydent Karol Ogrodowicz i 5 rajców) w celu ochrony borów należących do miasta. Osadnicy byli Polakami i katolikami, w części mieszczanami pyzdorskimi, a w części okolicznymi chłopami. Osiedli oni w borach pyzdorskich, otrzymując na wyrudowanie ich nadziałów 7 lat wolnizny⁹¹ (Il. 14). Wystawienie ich przywileju lokacyjnego na papierze zwykłym a nie stemplowanym, jak tego wymagało prawo, stało się powodem długich sporów sądowych olędrów z władzami miasta⁹². Pyzdrskie Olędry były jedyną osadą olęderską w Wielkopolsce powstałą w dobrach królewskiego miasta. Dziś, jak już wyżej stwierdzono, odpowiada im 9 osad lub ich części⁹³ (por. Tab. 1).

W tym samym 1778 roku zostały założone w powiecie kaliskim, w parafii Lipe, w dobrach szlacheckich Jarantowskie (Jaruntowskie) albo Jarantów Olędry⁹⁴. Na podstawie pozostałości cmentarza ewangelickiego można stwierdzić, że zamieszkiwali w nich wyłącznie lub także ewangelicy.

W 1781 r. w powiecie kaliskim, w parafii Szymanowice, w dobrach szlacheckich Tomice zostały utworzone Wierzchy albo Tomickie Nowe Olędry. Ich założycielami przywilem lokacyjnym emfiteutyczno-wieczystym, wystawionym w Tomicach 23 września tego roku, byli Jan Samek Glis[z]czyński, szambelan (podkomorzy) Jego Królewskiej Mości, dziedzic dóbr Tomice, Wierzchy i jego żona K. Glis[z]czyńska. W osadzie osiadło 12 osadników o polskich (8) i niemieckich (4) nazwiskach, najpewniej luteranów, skoro we wsi zachowały się relikty cmentarza ewangelickiego, lub mieszanych wyznaniowo i etnicznie ze względu na niemieckie i polskie nazwiska jej mieszkańców notowane w tej wsi w metrykach

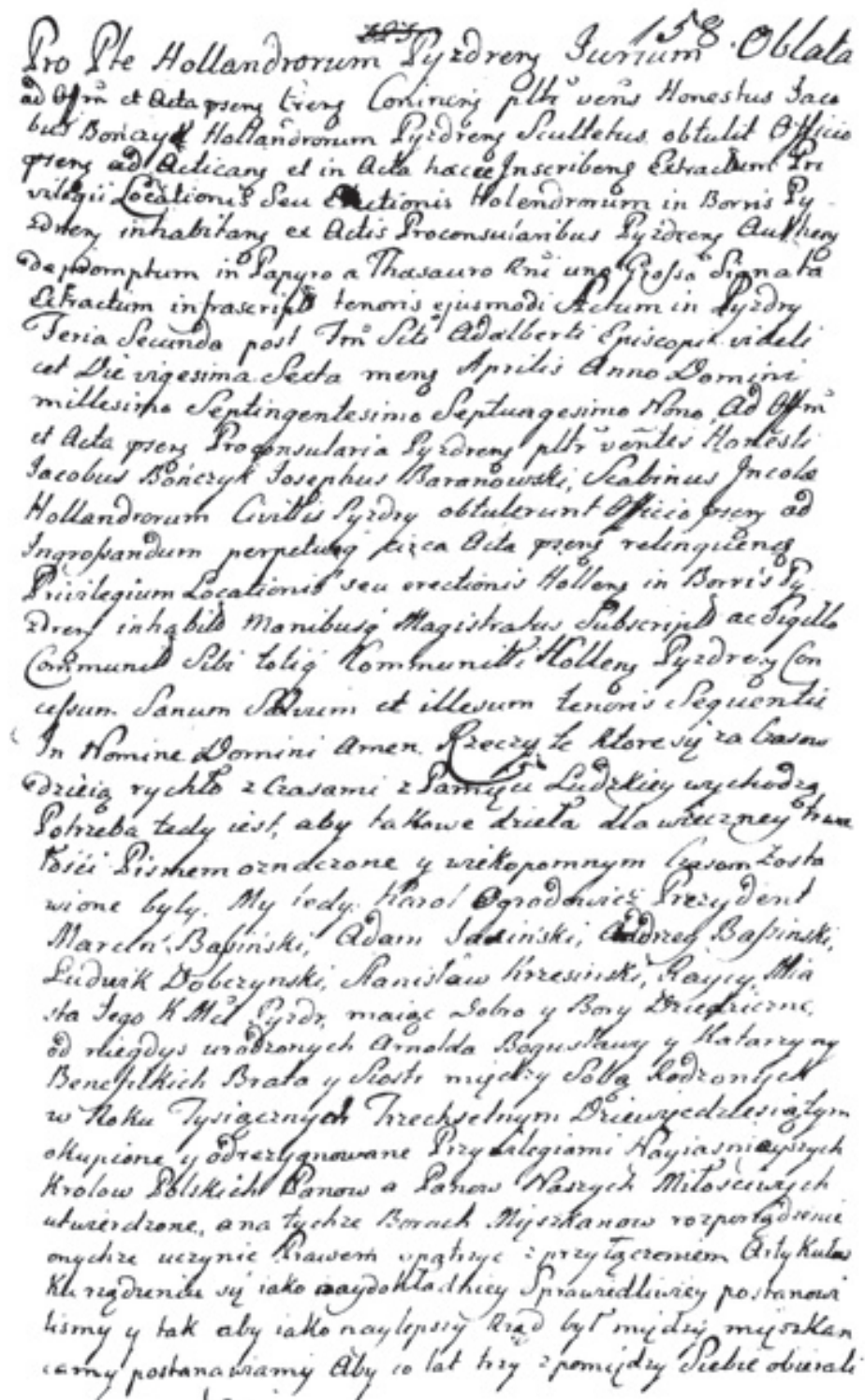
90 APP, Pyzdry. Gr. 115(r. 1791), k. 538.

91 Przywilej lokacyjny wystawiony w ratuszu w Pyzdrach, 24 IV 1778 (obłata do księgi burmistrzowskiej pyzdorskiej 26 IV 1778), APP, Pyzdry Gr. 82 (r. 1780), k. 36-39, toż w: APP, Konin. Gr.118 (r. 1780), k. 158-159v.; tu oblatowali go 16 X 1780 uczciwy Jakub Bończyk, sołtys, Józef Baranowski ławnik.

92 APP, APP, A. m. Pyzdry I/62: *Protokół rezolwowanych dekretów przez apelację lub zaskarżenie od sołtysa i ławników Hollendrów miasta Pyzdr dziedzicznych przed szlachetny magistrat tegoż miasta jako panów swych i dziedziców poddanych*, kk. 88; A. m. Pyzdry I/63: [Księga sądowa sołecka wsi Holendry należącej do m. Pyzdr], kk. 24; wiz. wsi Ol. Miejskie(Pyzdrskie); plenipotencje; glejt królewski; skarga mieszkańców Pyzdorskich Ol. na magistrat i pospólstwo m. Pyzdr o gwałty dokonane przy poborze rekruta; dekret Referendaria Kor.; upoważnienie od gm. Pyzdorskich Ol. do zaciągnięcia długu, datowane 1778-1779; 1785-1867; 1786-1787; 1789; 1790; 1790; 1790; 8 VIII 1790; Pyzdry. Gr. 110 (l. 1786-1787), k. 591(wiz. Pyzdorskich Ol.); Pyzdry Gr. 113 (l. 1789-1790), k. 436-437v.; Pyzdry. Gr. 113, k. 206-206v. (plenipotencja dla Jakuba Bończyka z 15 II 1790, oryginał i ekstrakt z ksiąg gr. kon., obl. 4 IV 1791, toż w: Konin Gr. 160, k. 50), 218, 224-224v., 476-476v, 478, 488v, 493-493v, 624-626 v.; Pyzdry. Gr. 113 (l. 1789-1790), k. 283-284, 967-974; Pyzdry. Gr. 115(r. 1790), k. 161; Kalisz. Gr. 481, k. 671v-672v, 672 b i 674; Pyzdry. Gr. 113 (l. 1789-1790), k. 967-974 i KSRK(2), t. II, s. 144, poz. 548; Pyzdry. Gr. 115, k. 161; Kalisz. Gr. 483, k. 337.

93 I. Tłoczek, *Osadnictwo rolnicze...*, s. 14(Rys. 2. Osady holenderskie z XVIII-XIX w. w lasach miasta Pyzdry[mapka]).

94 Wzmianka [w:] Breyer 2, s. 412. Zob. też APP, Pyzdry.Gr. 115 (r. 1791), k. 532 v. oraz Księgi sądów ziemiańskich. Konin. Zm. 3 (1791 r.), k 16 v. (sprawa o przetrzymywanie w Jarantowskich Ol, należących do Tomasza Radońskiego komornika granicznego kaliskiego, obcego poddanego).

14. (1) Przywilej lokacyjny, emfiteutyczno-wieczysty dla Pyzdorskich Ol., wystawiony 24 IV 1778 r. przez magistrat miasta Pyzdry. APP, Pyzdry Gr. 82 (r. 1780), k. 36-39, toż w: Konin Gr. 118 (r. 1780), k. 158-159v. (obl. 16 X 1780 ucz. Jakub Bończyk sołtys, Józef Baranowski ławnik).

ani Posien wyprzedawac na Swoy uzytek niema sprzecz na wla-
 .ne budynki gdyz musy bytko gruntu oddac. Item Tereliby sie
 który chciał mieć na Korbek naszych tedy przygraniccy
 bytko Haba mu będzie pozwolona a miernika do wymierzenia
 Swoym Kosztem Sprowadzie będzie powinien. Item Kardcy Kopic
 y granic dostrzegac wyzba postronnym Brzawa bronie, drych za-
 kresac takowok Pastwiska obajm nie dopuszczac, Inwentarz po-
 stronny ~~zastawia~~ powinien Item aby Kardcy, Otmia na borach
 dostrzegac, paszycym z domu nie wydawac, w czasie pokarunia
 sy ognia na boru wyszycy dorogacienio wychodzie bydz powin-
 ni, Uporeczyy y niekoniguy. pod Sąd Solicki podpadac bydzi =
 presuwiadczeni, z którego przyczyny ogien wycyly Surowo ukara-
 ny bydzi ma. Item Kardcy z Huby zastypuize podatek Rzeczyplty
 zapłaci na Rok z D Soli Oim Item Kardcy z Huby zastypuize pod-
 wody glowne iakote do Torunia Lesenas z y Inu Laniny Hol-
 lentom przyzwolite y zuzycayne na zadanie Nasze na Publiczny
 Interes miasta chocznie wyrobi bydem dni Brzeziye w czasie
 zas niemyrobienja zapłaci za Kardcy dzien z D ieden Item Solcy
 pod mlynikami Tomickim w ogulności wyszycy porcie zgrabi-
 y Rano do miasta odwieci corocznie bydz powinni. Item zaden
 Kormornikow bez Zasuwiadczenia przyjmowoi niema z Inwentar-
 nem Tereliby zas Inwentarsz miast tedy osobno tenie Kormornik
 od Kardcy z Huby Nam miasta zapłaci Item Kardcy z Mierklen-
 iewo aby Sikudy Inwentarszem w Lakach niczynit presuwiad-
 czony Item Kody zapłaci y ukarany zastanie Item z Kardcy ch
 Skarg. in Sprawiedliwym rozkudnieniem Koncy cyli inny roziz-
 gac byz bydy w pot nalczd w pot zas na star miasta Item
 oprocz Hub porwata sy Pastwiska dla Inwentarsza na ko-
 bach y wolnego wyzba na budynki Item w czasie gwałtowny
 pobieby do reparacyi mostow utragi uchylac nie bydy. Item
 Aby zaden Diwa Zagranicznego nawolcie nie wazyt sy pre-
 shiaderony pod Karz potpadnie takowok y wodki Item Zaden
 mu w Domachelwoick Diwa wyrabiac ani wodki Solic nie bydzi
 wolno presuwiadczeni Surowo ukarany bydzi ma. Item wolno Karde-
 mu na Swojey Hacie podczas obrodzenia Solydzien On na
 Swoy uzytek zbierac y zbierania Innym bronie. My tedy Dze-
 rydent Rada aby ninieysze Artykuly y wyszycy Inne przeyoi
 Prawa wieczny twatorc mioty dla zachowania wcałowci bez

14. (2) Przywilej lokacyjny, emfiteutyčno-wieczysty dla Pyzdskich Ol., wystawiony 24 IV 1778 r. przez magistrat miasta Pyzdry. APP, Pyzdry Gr. 82 (r. 1780), k. 36-39, toż w: Konin Gr. 118 (r. 1780), k. 158-159v. (obl. 16 X 1780 ucz. Jakub Bończyk soltys, Józef Baranowski ławnik).

ani Posien wyprzedawac na Swoy uzytek niema sprzecz na wla-
 .ne budynki gdyz musy bytko gruntu oddac. Item Tereliby sie
 który chciał mieć na Korbek naszych tedy przygraniccy
 bytko Haba mu będzie pozwolona a miernika do wymierzenia
 Swoym Kosztem Sprowadzie będzie powinien. Item Kardcy Kopic
 y granic dostrzegac wyzba postronnym Brzawa bronie, drych za-
 kresac takowok Pastwiska obajm nie dopuszczac, Inwentarz po-
 stronny ~~zastawia~~ powinien Item aby Kardcy, Otmia na borach
 dostrzegac, paszycym z domu nie wydawac, w czasie pokarunia
 sy ognia na boru wyszycy dorogacienio wychodzie bydz powin-
 ni, Uporeczyy y niekoniguy. pod Sąd Solicki podpadac bydzi =
 presuwiadczeni, z którego przyczyny ogien wycyly Surowo ukara-
 ny bydzi ma. Item Kardcy z Huby zastypuize podatek Rzeczyplty
 zapłaci na Rok z D Soli Oim Item Kardcy z Huby zastypuize pod-
 wody glowne iakote do Torunia Lesenas z y Inu Laniny Hol-
 lentom przyzwolite y zuzycayne na zadanie Nasze na Publiczny
 Interes miasta chocznie wyrobi bydem dni Brzeziye w czasie
 zas niemyrobienja zapłaci za Kardcy dzien z D ieden Item Solcy
 pod mlynikami Tomickim w ogulności wyszycy porcie zgrabi-
 y Rano do miasta odwieci corocznie bydz powinni. Item zaden
 Kormornikow bez Zasuwiadczenia przyjmowoi niema z Inwentar-
 nem Tereliby zas Inwentarsz miast tedy osobno tenie Kormornik
 od Kardcy z Huby Nam miasta zapłaci Item Kardcy z Mierklen-
 iewo aby Sikudy Inwentarszem w Lakach niczynit presuwiad-
 czony Item Kody zapłaci y ukarany zastanie Item z Kardcy ch
 Skarg. in Sprawiedliwym rozkudnieniem Koncy cyli inny roziz-
 gac byz bydy w pot nalczd w pot zas na star miasta Item
 oprocz Hub porwata sy Pastwiska dla Inwentarsza na ko-
 bach y wolnego wyzba na budynki Item w czasie gwałtowny
 pobieby do reparacyi mostow utragi uchylac nie bydy. Item
 Aby zaden Diwa Zagranicznego nawolcie nie wazyt sy pre-
 shiaderony pod Karz potpadnie takowok y wodki Item Zaden
 mu w Domachelwoick Diwa wyrabiac ani wodki Solic nie bydzi
 wolno presuwiadczeni Surowo ukarany bydzi ma. Item wolno Karde-
 mu na Swojey Hacie podczas obrodzenia Solydzien On na
 Swoy uzytek zbierac y zbierania Innym bronie. My tedy Dze-
 rydent Rada aby ninieysze Artykuly y wyszycy Inne przeyoi
 Prawa wieczny twatorc mioty dla zachowania wcałowci bez

14. (3) Przywilej lokacyjny, emfiteutyčno-wieczysty dla Pyzdskich Ol., wystawiony 24 IV 1778 r. przez magistrat miasta Pyzdry. APP, Pyzdry Gr. 82 (r. 1780), k. 36-39, toż w: Konin Gr. 118 (r. 1780), k. 158-159v. (obl. 16 X 1780 ucz. Jakub Bończyk soltys, Józef Baranowski ławnik).

326

*naruzienia y wzniesienia. Rykami naszymi z swierdzami y
 Diecezji Miasta przywilejnego rozkazaliśmy Działo się na Rata
 szu Pyzdrowskim Brnia Dwudziestego Czwartego Kurthia z Ro
 ku Tysiąc Siedemset Siedemdziesiąt Osmezo Karol Ogrodzanie
 Drezdyent Miasta Jk Mi Pyzdrow manuppnia Marcin Bapin
 ski Rayca manuppnia Adam Jasinski Kadny manutenta Bran
 staw Knesinski Kadny manuppnia Andry Bapinski manup
 pnia Ludwik Dobczynski Kadny manuppnia Andraas Starowicz
 utwornij Oficij Notarius Juratus manuppnia Beverbg ad Ver
 bum put in Originali extat Originale vero Eiusz Privilegij
 circa Acta qseby relid et insull est. Et Actis Dicoconsularibus
 Pyzdrow Extract A Starowicz Notarius Juratus manuppnia
 Locus Sigilli Civitatis Eiusz Originale vero Eiusz Extractus
 No Idem Offerens denuo ad se recepit et de recepto Offi
 cium psons Cancellariamq Eus questavit quietatq psony*

14. (4) Przywilej lokacyjny, emfiteutyczno-wieczysty dla Pyzdrowskich Ol., wystawiony 24 IV 1778 r. przez magistrat miasta Pyzdry. APP, Pyzdry Gr. 82 (r. 1780), k. 36-39, toż w: Konin Gr. 118 (r. 1780), k. 158-159v. (obl. 16 X 1780 ucz. Jakub Bończyk sołtys, Józef Baranowski ławnik).

chrztu parafii Szymanowice (o czym szczegółowo jest mowa dalej). Otrzymali oni na zabudowę i zagospodarowanie 7 lat wolnizny, kończącej się wszystkim olędrom w 1788 r., oprócz pierwszego, któremu wychodziła w 1787⁹⁵; zatem osiedli na gruncie zarosłym, najpewniej leśnym.

W latach 1782 zostały lokowane Kazimierskie albo Niniewskie Stare Ol., a w 1790 r. Kazimierskie Nowe Olędry, położone w powiecie kaliskim, w parafii i dobrach Chocz. Dla pierwszych z nich przywilej lokacyjny z 1782 r. jest nieznan⁹⁶. Te drugie otrzymały przywilej wydany 9 listopada 1790 r. przez księdza Kazimierza Lipskiego, infulata chockiego, opata lubińskiego. Wiadomo z niego, że założycielem tej osady był Georg [Jerzy] Müller. Osadnicy, którzy byli Niemcami i luteranami otrzymali 7 lat wolnizny (liczonej od 9 XI 1790), kończącej się w 1797 r.⁹⁷. Ostatnia informacja wskazuje, że wieś ta powstała na gruncie leśnym wymagającym tak długiego czasu na karczunek i zagospodarowanie. Zdaje się, że na terenie o podobnym charakterze założone zostały wcześniej Kazimierskie St. Ol., a ich fundatorem był także wspomniany Kazimierz Lipski (Il. 15), od imienia którego obie osady otrzymały swe nazwy.

Przed i w 1783 r. zostały założone w powiecie kaliskim, w parafii Dzierzbín, dwie osady Dzierzbińskie – Zdanowiec i Zamęty Olędry. Ich fundatorem był

95 APP, Pyzdry Gr. 109(r. 1786), k. 1077-1077v. (wyżej wymieniony przywilej z dopiskami z 1786 i bd., oblatowany w 1784 przez Andrzeja Markwata sołtysa).

96 Wzmianka o przywileju lokacyjnym dla Kazimierskich St. Ol. z 1782, [w:] Breyer 2, s. 412.

97 APP, SAB 650.

Kazimierz Poraj Biernacki wojski powiatu ostrzeszowskiego, dziedzic dóbr Siaszyce, co ujęto jednym wspólnym zbiorowym przywilejem lokacyjnym emfiteutyczno-wieczystym, wydanym w Kaliszu 25 czerwca 1783 r., Dzierzbín i majątności sul[i]szewskiej. Ich utworzenie fundator uzasadniał tym, że czyni to mając tyle lasów nad potrzebę i na prośbę olędrow. Odbiorcami tego przywileju byli: Marcin Szynwald, Jan Fitz i inni nie wymienieni z nazwisk osadnicy, przeważnie, o ile nie wyłącznie luteranie. Oddano im pod zasiedlenie lasy zwane Zdanowiec i Zamęty. Pierwsi osadnicy otrzymali nadziały jednolówkowe. Obie wsie stanowiły odrębne gminy z osobnymi sołtysami i ławnikami. Przywilej stwierdzał, że: *Wolności się im pozwala na tyle lat, ile w kontraktach osobnych mają umówione i które w wilkierce czyli inwentarze wciągnięte będą, czyniące ich wolnemi od wszelkich danin i roboty przez te wolne lata*⁹⁸

15. Kazimierz Lipski ks., infulat chocki, założyciel Kazimierskich Starych Ol. (1782) i Kazimierskich Nowych Ol.(1790) w pow. kaliskim. Chocz. Portret z ok. 1790 r. w pałacu poinfulackim. Katalog Zabytków Sztuki w Polsce. T. V, z. 19, s. 5, fig. 4.

(Il. 16). Na podstawie ostatniej informacji można wnioskować, że osadnicy, osiedli w tej osadzie za indywidualnymi umowami już wcześniej, to jest przed 1783 r. Później w obu wsiach nastąpiły dosiedlenia osadników i podziały gospodarstw w wyniku spadkobrania, skoro czynsz w latach 1791-1792 oraz podatki w latach 1789-1795 płacono lub miano płacić z różnej ilości hub, o czym świadczą wpisy do jednej wspólnej dla obu osad księgi wiejskiej⁹⁹.

Także przed 1783 r. w powiecie kaliskim, w parafii Kosmów, nastąpiły lokacje Plewińskich (Starych), a w 1793 r. Plewińskich Nowych albo Kuźnickich Olędrow. Ich założycielem był Antoni Kawiecki, dziedzic dóbr Kuszyn, Kosmów i Plewnie. Pierwsze, zwane też Starą Hutą, których przywilej lokacyjny jest nam nieznan, są notowane w latach 1783-1784, a w 1789 r. liczyły 7-8 dymów¹⁰⁰. Z przywileju lokacyjnego wystawionego przez A. Kawieckiego dla Plewińskich Nowych Ol. we dworze kuszyńskim 1 września 1793 r. wiadomo, że ich osadźcami byli „uczciwi”, czyli osobiście wolni Bogusław Werner i Paweł Pus, zawierający kontrakt lokacyjny w swoim i innych imieniu, którzy się wraz z nimi ...*sprowadzać i budować będą chcieli*. We wsi tej osiadło 19 osadników, w tym 14 *nowosiadłych na Kuźnicy do Plewnia* i 5 „*Przy Starych Hollendrach Nowe Hollendry*”, 14 o niemieckich i 5 polskich nazwiskach, ewangelików-luteranów. Miejscem lokacji był *bór plewiński na Kuźnicy zwany, do Plewni należący*. Osadnicy otrzymali na jego karczunek i zagospodarowanie 4 lata wolnizny¹⁰¹ (Il. 17).

98 APP, Kalisz. Gr. 448, k. 216v.-218; toż w odpisie, z błędami: SAB 802.

99 Księga wiejska Dzierzbińskich Ol. z transakcjami kupna-sprzedaży, rejestry opłaconych czynszów i wykonanych robocizn oraz kar nakładanych za różne przewinienia, 1792-1913, wpisy w językach niemieckim i polskim, APP, SAB 803(brak paginacji i foliacji); Tab. 25.Kalisz(Tabe ofiary 10(20) gr. z Tabelą oogólną dymów i ludności), k. 55-59 v.; Kalisz. Gr. 483, k. 46-46v(poz. 355-356: ofiara 10 gr w 1791 r.).

100 „Regestr diecezjów” Franciszka Czaykowskiego, czyli właściciele ziemscy w Koronie w 1783-1784, s. 161 „Olędry Plewianskie, Kosmowski”[zamiast poprawnie: Kawiecki].

101 APP, Kalisz. Gr. 488 (r. 1794), k. 26v.-28.

Actum et acta Senatus Civitatis Calice p[ro]v[inc]ie Sanctae Marci
h[er]editate obitibus Ego Senatus ad actum et actis h[er]editatis
Sui Emphyteuticum super Terris Dimensionatis ad Senatus
sibi spectantibus Sibi Offenti et Alijs per Magistrum Casimirus de
nadi Titulum Ostreszowice Comite D[omi]ni Dierzbini h[er]editatis
dem in Populo Thesauri Sui Daturu Manu Ego propria
senatus Sigillo Jentilitio in cera P[er]iculi imposita Eia Sui
s[er]v[ati]o communitate Tenore Tali Scilicet Kazimierz Poraj Biernacki w
s[er]w[ati]o Powiatu Ostreszowskiego Dobi Siaszyc Dierzbina y
thesauri Subscawskiego Dierzbic. Maisz Tytu Lacow nad Polna
moie do Dobi Siaszyc y Dierzbina nalezacych; zaczyn wo
Trojcy Dierzbawickoy umytekem Las miady wolnych Lasa
iost Holendrow wiedzic y to miejsca Ldurowcem y Lomow
zwa. Wom ty waber Komu odym wiedzic b[er]zic naklad,
blawic następcam moim do wiadomosci podac. Si przyedly
do mnie Urszuli Marcin Sigmwald, y Jan Jitz, y inni wny
znajdujacych w Gminie upraszali mnie abym im na wny
ne Dzurawic y Lomow Podzem Emphyteutycznym ustanowic
Tytu nakazatem K[ro]lowemu znych wypisany raz na razow
Dierzsi Margow to iest po Wtoce idny K[ro]lowy Mary Troj
si Przew widlus adicissie wron trymar w Lubie pomia
Prat po Om talci polskich raskwiaz w K[ro]lowa Wtoce R[ad]y
Lepi, Ogledy, imklowac sie powirny, Wiedawac D[omi]na
bedic im sie Jedit, proce na ich Wtochach b[er]zicogo, zlych
wolno im bedic postapowac iak sami chieci beda. Pr
im D[omi]na Rogalego tytu trymar ile moge. Uwalniam ich
Subscawow ich do wszelkich r[ad]ow na wyszkie C[er]k
Daniny zas K[ro]wiecne w recognitionem panuiczoj K[ro]wiec
Wny umowy do K[ro]wiecnow Parochialnych oddawac
winni następujace, To iest y Wicstel Tytu z Wtoch cyb
Dierzsi Margow, do Lubu ptawic beda po Tytu C[er]kny do
Lub do Starogo C[er]knicza po Tytu C[er]kny do D[omi]na Dierzbaw

16. Fragment przywileju lokacyjnego emfiteutyčno-wieczystego dla Dzierżbińskich-Zamętów i Zdanowca Ol., wystawionego 25 VI 1783 r. przez Kazimierza Poraj Biernackiego wojskiego powiatu ostreszowskiego, dziedzica dóbr Siaszycze, Dierzbina i majątności sul[is]zewskej. APP, Kalisz. Gr. 448, k. 216v-218.

27.
wi Pas Blendram K[ro]lowy swoim y innych D[omi]ni swoim
iawieraj kontrakt na miastkanie czyli budowanie i
wicznymi czasy na boru moim Plewinich na K[ro]wiec
zwany de Plewinia nalezajim w ten niy opiewany
sob y w nich z niedomienych kondyji wicznymi czasy
zofpanowieniem. Q naygorod nakajim Sob wolno sie
K[ro]wiec K[ro]lowy iest wiaz z kawierajczym kontrakt
adrai y budowac b[er]zic chiac na Kat C[er]kny. Chyby jony
miernika przyeznane wymierzone misie zowirni b[er]zic
y z nich go wypisac wolno sie C[er]kwalnicy zowirnowac
b[er]zic zowirni to iest od Chyba K[ro]wiec roli na rok
po tytu s[er]w[ati]o dierzic die 60. takie na wtoch
do K[ro]wiec go wypisac wolno sie C[er]kwalnicy K[ro]wiec
zowirnowac chyby trymaraj die C[er]kny post Chyby
die C[er]kny robic zowirni, K[ro]wiec iest raz z mig
wkaiczych wyzowadzie rechiat, zowirni inno
K[ro]wiec na swoim r[ad]owia miyone, aby C[er]kwalnicy
do K[ro]wiec nie upadac y misie wiedzy b[er]zic
y Kawitow tudie y C[er]kny Gminie wyzowadzie
iost niema, w g[er]zic iest wazyt b[er]zic y Kawitkami
y C[er]kny Gminie za takowego adzowirni zowirni
na K[ro]wiec oia die wyzowac zowirni iest ten
Gminie C[er]kny Chyby b[er]zic ber, wozkiczo C[er]kny.
wowania C[er]kny tytu K[ro]wiec misie b[er]zic do niy
post Chyby roli y z niy postlych die Gminie
w[er]zic zowirnowac wyzowac r[ad]owia zowirni
C[er]kwalnicy wozkic w K[ro]wiec Parochie b[er]zic zowirni
w[er]zic y onych nie jone indy tytu w K[ro]wiec
Parochie wyzowac zowirni. C[er]kwalnicy K[ro]wiec
na K[ro]wiec z tytu K[ro]wiec K[ro]wiec iest tytu
indy na K[ro]wiec chieci lub ie wbie zowirni
okarac iest wize takowy indy b[er]zic b[er]zic
y K[ro]wiec jony Gminie jedy tytu zowirni zowirni
wa zowirni b[er]zic b[er]zic y Kawitkami y Gminie
w[er]zic b[er]zic. To iest ty waznie zowirni
K[ro]wiec

17. (1) Fragmenty przywileju lokacyjnego, emfiteutycznego dla Plewińskich (Starych) i Nowych al. Kuźniczek Olędrów wystawionego 1 IX 1793 r. przez Antoniego Kawieckiego, dziedzica dóbr Kuszyn i Plewinie. APP, Kal. Gr. 488, k. 26v-28.

Hollandorum in aby sobie podług kwit. Szwentem danych
 słow Pnińskiego niwawarwali swego podług uny
 wunym Chubow. Obstraciał, porządkiem y porzą-
 dnie iak najporządziej budowali się, w gily by raz miało
 się na którego zokarai aby na Boru Pnińskim bez
 wiedzy Pnińskiej odwarzył się wizer iakie Dnieuro
 utrofuwany byde pozwonien karz trzech Dukatow
 gdyby raz w czasie w porządku swego się budowa-
 nia czego postrobowali iak to Libca y innych do
 Lwowsku wzięty to nie gdzie indziej chyba w utrofu-
 y Pnińska według tarza braci pozwonien Boru ochron-
 na wermiankuwany. Chubach iak swobly ostroga
 się z wolnym iednak porządowaniem z tegoż wunym
 Ludziem do. Wnie nabiegny. Pniński do ko-
 siosta mego kormouckiego uny aptaty baly iaka
 rozpadła z szyskiem a Olsodrami starożytnymi
 skimi od daty drwiszory trawnywum Pniński
 w y Sego Nastyżowem na Wigily do. Wawrzyniec
 bez spowiedzi do istywa stary obowiazani, wstaj
 raz bez adw. Pniński kormouckiemu powy-
 niwie pozwonien. Karty kontrakt y w nim wyry
 opriwane kondyccye takiej wazy y wabom miedzi
 iakoby szyskiem. Pniński Autentykumem byt raz
 Hatawany y On tymie Obuchom niwie zaoblatawum
 porwalow, który waznie porządku tym uny
 korego ugrunthwania iak się już wyrytku
 Dny pozwonien yly tego byknie postroba wyprawa.
 wai pozwonienem, Pniński Pniński swego inowum
 porwalow. Dnieisty Gofk z obunym Pniński do
 skarbu mego jed karz y niwawarwalij ostroga. Na
 si się porządku niwie widwity Pniński mego jed
 giniy. Dnieisty w Dnieuro niwie koreyri skim
 Pniński y Pniński iak wyry. Ant. Kawiecki manypri-
 kare z laka wyrywum, d. d. Pniński Wawrzyniec
 yis:

17. (2) Fragmenty przywileju lokacyjnego, emfiteutyicznego dla Plewińskich (Starych) i Nowych al. Kuźnic-
 kich Olędrow wystawionego 1 IX 1793 r. przez Antoniego Kawieckiego, dziedzica dóbr Kuszyn i Plew-
 nie. APP, Kal. Gr. 488, k. 26v-28.

W 1783 r. jednym przywilejem zostały fun-
 dowane w powiecie kaliskim, w parafii Brudzew
 i dobrach Lipe, dwie osady – Piskory Ol. założone
 w lesie lipeckim na gruncie Bi[e]lawy i Dębniaki
 albo Bolimowskie względnie Brudzewskie Olędry,
 założone „w gruncie brudzewskim Rosocha i Dę-
 bianki [!] nazwanym, z osobnymi sołtysami i ław-
 nikami. W przywileju, wystawionym w Tymiance
 17 VII 1783 r., zostali wymienieni z nazwisk tylko
 w liczbie 3 (2 o nazwiskach niemieckich i 1 o nazwi-
 sku polskim), katolicy i luteranie ...którzy ...osiedli
 i osiadać będą, zajęli las i bór lipecki, łąki – grunt
 z dawna nieużyteczny, wymagające rudunku i otrzy-
 mali w związku z tym 7 lat wolnizny liczonych od
 czasu osiedlenia się każdego z osadników, których
 było jednak więcej (6 olędrow otrzymało wolniznę
 do 1791 a 2 do 1792 r.). Dysydenci mieli dostać także
 place na cmentarz pogrzebowy i dla szkoły, wspól-
 nych dla obu osad. Wystawcami przywileju i fun-
 datorami obu osad byli Wawrzyniec Antoni Łodzia
 Czarnecki, stolnik powiatu inowłodzkiego, podstarosta grodzki województwa łę-
 czyckiego, dziedzic miasteczka Strykowa z wsiami Smolice Górne i Dolne, Lipe,
 Cesarka, Dobra i Kiełmina w województwie łęczyckim, powiecie brzezińskim,
 w województwie zaś i powiecie kaliskim wsi Brudzewa, Bolimowa i niegdyś mia-
 steczka Korabia i jego żona Ewa z Nowowiejskich Czarnecka, dziedzice wsi Lipego
 w tym ostatnim powiecie i województwie¹⁰² (Il. 18 i 19). W drugim przywileju,
 wydanym przez Ewę Czarnecką, jako wdowę, 10 września 1790 r. w Lipem, Pisko-
 ry Ol. otrzymały wolne pastwisko na borach i pastwiskach oraz użytek stawu na
 Piskorach w zamian za zaoranie w ciągu roku przez każdego z 16 gospodarzy po

18. Wawrzyniec Antoni Łodzia Czarnecki, stolnik inowłodzki, podstarości grodzki łęczycki (zm.1783), założyciel wraz z żoną Ewą z Nowowiejskich wsi Dębniaki Ol. i Piskory Ol. (1783), w pow. kaliskim. Katalo-
 g Zabytków Sztuki w Polsce, T. V, z. 6, s. 6, ryc. 106.

est receptum
 Actum in Co^o Calice Die Je
 ptima Mensis Januarij Ao dⁿⁱ
 1795.
 Off^o in loco Pniński. Cera Calice p^o v^o Pniński
 Martinus Skarbowski Pniński Cerrimus. Pniński
 Pniński et Francisus Pniński Pniński Pniński
 Pniński obstraciał Off^o Pniński ad Pniński et Pniński

19. (1) Fragment wspólnego przywileju lokacyjnego, emfiteutyiczno-wieczystego dla dwóch osad: Dębni-
 ki/Bolimowskie wzgl. Brudzewskie oraz Piskory albo Lipeckie Olędry, wystawionego 17 VII 1783 r.
 przez Wawrzyńca Antoniego Łodzia, stolnika powiatu inowłodzkiego i Ewę małżonków Czarneckich
 dziedziców dóbr w pow. brzezińskim w woj. łęczyckim i w pow. i woj. kaliskim. APP, Kalisz. Gr. 482, k.
 1-2v; obl. 7 I 1791.

102 APP, Kalisz. Gr. 482, k. 1-2v (obl. 7 I 1791).

2

Przywilej dla
Czarneckich
Poblata

inquisimus Privilegium super locationem Holendron in visce
 Dni Lipe, per illius Czarneckie Danysior Spoladum fange
 in Rayon Thesauri Regni collatum, Munibus Emuul Ch
 Czarneckich ppij foborum ac hntilis gentilitij communitum
 annis a Offi Spens suscipit tenor sequit, talis Wawie
 niei Antoni dwuch smon d'odia Czarnecki Sobni, Dwiatu
 fnowodzkiego Podstarosta Jozabi Wwedatwa Lpazkiego chla
 sta Strykowa z wsiami Smolice gorne y dolne Lipe Cewarka
 Dobru y Kirtmina w Wodatuie Lpazkim a Powiecie Oleszniekim
 lezajacych, a w Wodatuie zas w Powiecie Kaliskim. Wsi Andrze
 wa Bolimowo, y niegdys Mikulczaka Horabia y Ewa srowo
 wnijskich Czarnecka Wsi Lipago w tymze Wodatuie Kali
 skim bedzacy Dwadazy. W szem wobec y kazdemu komu
 otym wiadzieci bedzie nalezato dazemy to narze prawa
 uczeniema Mikulczakowi Fryschlerowi Soltysowi effielato
 wi Helmanu Franciszkowi Dorowemu Kawnikom y smionym
 ich Wobray iuz na dzie y Dom Lipackim osiedli y osiadalby
 daw je wolno das y Dow Lipacki, y Laki gdaiejz z adiaz na
 Pole ndowai y czynie na Huby Kiosa karda Pstow amio
 tokowych na dluz Frysta a w szem takowychne Frydzio
 su wyznacze powinny, y natych Chubach Brudynki sworoza
 wiai z Orzewa ndunkowego Ktoych to Chub wypr. zatriu
 nyh, y wyprzadni miaynych sprawiedliwa Pomiana Frysta
 Pstow na ich Porze ink kroy zechie czepi na cety lub pola
 winow Chuba zawse uczenioma bedzie y w Krolwaku
 zdemu y Jzo Potomkow oddana zostawie, a z tokowey Chub
 wymierzoney rathowey pohwalafie od stafi zawiadzenia ka
 zdego das sedmi wolnosci przez kose zadny Domy da
 wai nie bedat a po wysatych das sedmi wolnosci uz
 uczeni: Holendrowie wedlug okoliczanego w Dobach kzyda
 kich Lpazkianu cazynek stawi bedat na sty klawin woz.
 chie zte Sredniejz y dwa Kaptanos cazynek, lub dwuch
 Gawiorow Owsa wisielu cazynek Postugi rownowy dmi wazy
 Franki dwazdne braci y synkowoi za nadyma bedat y z
 kad ind pod sroffem, na przestepnego dwuch Salcior uzy
 wai ul nierpowiani, a gdy by byd takowy w Gwinie Lawe z

19. (2) Fragment wspólnego przywileju lokacyjnego, emfiteutyczno-wieczystego dla dwóch osad: Dębniak-Bolimowskie wzgl. Brudzewskie oraz Piskory albo Lipeckie Olędry, wystawionego 17 VII 1783 r. przez Wawrzyńca Antoniego Łodzian, stolnika powiatu inowłodzkiego i Ewę małżonków Czarneckich dziedziców dóbr w pow. brzezińskim w woj. łęczyckim i w pow. i woj. kaliskim. APP, Kalisz. Gr. 482, k. 1-2v; obl. 7 I 1791.

10, a ogółem 150 łasek (prętów) ról dworskich na Bilawach na ugór, jarzynę, zagon. W dokumencie tym, będącym faktycznie umową między stronami, zawarta jest także informacja, że dotyczy on olędrow osadzonych na Bilawach przez św. Wawrzyńca Czarneckiego¹⁰³. Pozwala ona przypuszczać, że przynajmniej jedna z tych dwóch osad została założona jeszcze przed 1783 r., albo też, że osada ta została dosiedlona przez tegoż współfundatora po 1783 r.. Według Tabeli podatku ofiary 10 i 20 gr: Olędry Piskory zwane od olędrow osobnych, którym od roku 1791 lata wolności się kończą i w tymże roku płacić zaczną; (...) w roku znowu 1792 szczególnych [poszczególnych, osobnych] olędrow 11 skończą wolność i płacić zaczną ...; jeden olęder siedział w Lipem¹⁰⁴.

W 1783 i przed 1788 r. w powiecie kaliskim, w parafii Żegocin, w dobrach szlacheckich Obory, na puszczech oborskich powstały Oborskie Olędry – Stare Oborskie Ol, czyli Wronów i Nowe Oborskie Olędry. Ich założycielami byli dziedzice wsi i folwarku Obory, małżeństwo Jan i Marianna z Rożnowskich Szarzyńscy skarbnikostwo łatyczewscy¹⁰⁵. Osadnicy, nieokreśleni w przywileju z liczby i wyznania byli, jak na to wskazują relikty osobnego cmentarza ewangelickiego – wyłącznie lub także luteranami.

Przed i w 1784 r. utworzone zostały w powiecie konińskim, w dobrach i parafii Królików(o) osady: Orlińskie (Orlina) Duże i Małe Olędry. Ich założycielem i wystawcą przywileju wstępnego, wystawionego 5 maja 1784 r. w Królikowie, był dziedzic tych dóbr Franciszek hr. Stadnicki, starosta ostrzeszowski, a bezpośrednio jego plenipotent Józef Koźmiński, zaś osadźcami Bogusław Krol – soltys oraz Michał Arent. W przywileju tym znalazło się sformułowanie... w przyszłym czasie jedno prawo wszyscy terażniejsi i dawniejsi mieć będą [osadnicy], które uprawnia przypuszczenie o wcześniejszym powstaniu jednej z tych dwóch osad, to znaczy Orlińskich Dużych Ol. i późniejszej lokacji w 1784 drugiej – Orlińskich Małych Ol. Fundator stwierdzał też w nim: pozwalam temu soltysowi wolnego karczenia i wyrudowania się [ze] współsamiadami [!] jego, których to sąsiadów na tym kontrakcie będą imiona i nazwiska wypisane. W 1784 r. osiadło 20 osadników (w większości o nazwiskach polskich, a w części o niemieckich), katolików i luteranów¹⁰⁶.

Po 1783-1784, a przed 1789 r. nad rzeką Pową, w powiecie konińskim, w parafii Lisiec Wielki, w kluczu liseckim starostwa konińskiego zostały fundowane Liseckie albo Lisiec. W 1791 r. liczyły one tylko 2 dymy samorolne, zamieszkane przez dysydentów (być może ewangelików reformowanych, związanych ze zbozem w Żychlinie, na co wskazywałaby chyba inna nazwa tej osady – Żychlińskie Ol.), a w 1796 r. 4 domy w ogóle¹⁰⁷. Ich założycielem był zapewne Józef Myciel-ski starosta koniński, generał lejtnant wojsk litewskich, wojewoda inowrocławski, dziedzic dóbr Szamotuły.

103 APP, Kalisz. Gr. 482, k. 3v-4v (obl. 7 I 1791)

104 APP, Tab. 24. Kalisz (Tof. z Todl.), k. 106-106v.

105 APP, Pyzdry. Gr. 106 (r. 1783), k. 275-275v; obl. 19 III 1783 (przywilej wzorowany na przywilejach dla innych osad: czynsz „podług Łukomskich) lub Trąbczyńskich Olędrow”, w pow. konińskim).

106 APP, SAB 732 (odpis nieuwierzyteliony).

107 APP, Pyzdry. Gr. 115, k.540 v.; Sirisa, Materialien 2,s. 401(4 dm).

Być może już około 1777 r., a na pewno w latach 1785-1789, powstała w tym samym powiecie, w parafii i dobrach szlacheckich Grodziec („Grojec”) osada Stara Huta-Grójeckie Olędry (dziś Stara Huta). Jej fundatorem był zapewne Franciszek hr. Stadnicki, starosta sądowy ostrzeszowski, ówczesny dziedzic dóbr Grodziec, Królikowo, Biskupice. Osada została założona na zarosłej lasem pustce. Mieszkańcy tej wsi byli katolikami i Polakami¹⁰⁸.

Okolo 1786 r., a na pewno przed 1790 r., w powiecie konińskim w parafii Grochowy, w dobrach szlacheckich Siąszyce nastąpiła lokacja Siąszyckich albo Złotkowskich Olędrów. Ich założycielem był najprawdopodobniej ówczesny dziedzic dóbr Siąszyce, wspomniany wyżej Kazimierz Biernacki, tytułowany już stolnikiem piotrkowskim. Według manifestacji (protestu) jego plenipotenta z 1790 r. Onufry Gałczyński towarzysz Kawalerii Narodowej z kilkoma ludźmi swoimi i 2 szeregowymi najechał w grudniu 1789 olędrów na dziedzinnie wsi Siąszyc lokowanych i dwóm z nich – Łukaszowi i Bernardowi zabrał bydło, a jednego olędra Łukasza Łyszkowskiego uprowadził do Konina, przymuszając go do przyjęcia służby wojskowej w szwadronie, w którym służy, mimo iż ten jest gospodarzem, emigrantem i nowa ustawa sejmowa tego zakazuje¹⁰⁹ (Il. 20). W 1791 r. w osadzie tej było 9 dymów „samorolnych”¹¹⁰.

W 1787 r. w powiecie kaliskim, w parafii Kościelec, w dobrach szlacheckich Mycielin dwoma przywilejami, a faktycznie umowami osadniczymi, zawartymi w Mycielinie tego samego dnia 30 marca 1787 r., założone zostały Mycielińskie Stare i Nowe Olędry (dziś Kazala St. i Nw.). Ich fundatorem był Maciej Łuczycycki, dziedzic dóbr Mycielin. Jedną wstępną umowę zawarł on z 2 „uczciwymi”, czyli osobiście wolnymi chłopami o nazwiskach niemieckich, którzy jako niepiśmienni postawili pod nią krzyżyki. Osadnicy zostali lokowani na gruncie częściowo wyrudowanym [wykarczowanym], częściowo zarosłym różnym drzewem, zwanym Kazalnia, od strony granic z wsią Korzeniewem, otrzymując na zagospodarowanie 6 lat wolnizny¹¹¹ (Il. 21). Druga, również wstępna umowa, została zawarta między Maciejem Łuczycyckim, a 6 także „uczciwymi” olędrami (w tym 3 o polskich nazwiskach, 1 o niemieckim, 1 określonym tylko z imienia i 1 o niepodanym nazwisku). Osadzono ich na części gruntu czyli zaroslin różnym drzewem zagęszczoną Krzewiną zwaną, na gruncie nazywanym Rusiny, przy granicy z gruntami wsi Słuszków, wymagającym rudunku. Zagwarantowano im 7 lat wolnizny. Gdyby dla szóstego z tych osadników zabrakło ziemi, to miał on zostać osadzony na innej części gruntu zwanej Kazale [Kazalnia] i tam sobie wykarczować swój nadział. Umowa została podpisana przez fundatora i olędrów; w przypadku tych ostatnich, jako niepiśmiennych, krzyżykami¹¹².

108 APP, Pызdry. Gr. 115, k. 538 v.: 5 „Stara Huta” + 1 „Kuznia”; AGAD. General Directorium Südpreussen 745: „Stara Huta Grojec” – 5 domów (s. 406). W 1762 r.: „Stara Huta deserta” (Der., Materiały do dziejów chłopca, t. III, s. 27; ADWl.. Wiz. 85: Akta wizytacji dekanatu konińskiego 1790-1791, sygn. 85, k. 54 i n.

109 APP, Konin. Gr.122 (r. 1790), k. 275 v.-276 (manifestacja); zob. też Kal. Gr. 483 (r. 1791), k. 108-108 v (poz. 251) – Siąszyce z Ol.

110 APP, Pызdry. Gr. 115, k. 538v.

111 APP, Kalisz. Gr. 472 (r. 1788), k. 50-50v, 53 (obl. 22 I 1788).

112 APP, Kalisz. Gr. 472 (r. 1788), k. 51-51v i 52 (obl. 22 I 1788).

Ex parato copia
Bielski Stron M Galczyński Manifest.
 Do Waszej i Siążyckich Grodz, Konin, Siążyckich nobiscie
 przysięgli. Jakichkolwiek Pan Leon Bielski Pioner Dw-
 uprzedni Dobry Wsi Siążyckich, Dwadziestu, Wielkiego
 Pana Karolina Biernackiego Stolnika Piotrkowskiego
 mniejszym majestatem uszkoda się, naprzeciw uprzedniemu
 przed Galczyński, Towarzyszcem Kawalerii Narodowej,
 ze Sześciu Pan Galczyński uprzedni, wias spoz-
 by, niebytnosi w Domu majestatu. Przyjmuje, reba
 wsi Killek Wsi Swich i Dwach Szeregowych i Kaw-
 leryi Narodowej, w przednim dupion mui fundacji naj-
 nowym sposobem nacihał Oleudrom na Dziedzinnie Wsi
Siążyckich, zwanym Dwoma Oleudrom Bernarda
Siążyckiego, zwanym Dwoma Oleudrom Bernarda
 w i Lichafoni ber radney przyznany bydo pora-
 bieral, w tym w Dni Kilkudziesie wspomnianego wy-
 zy Oleudra Lichafa Lichafonkado, i pokusie sobie
 w Domu Siążyckiego i nierego się niespodziewo wia-
 czo obstarczy Lichafon Karat, Onego gawatte
 nie zabral, i do Szwadronu w którym Stry Woytkoway,
 w Koninie Stojącego Zaprowadzie Karat, przyznajac se
 do przycia Stry Woytkoway, w bresie Draou na te
 wozniejszy Sejmie uknowanemu, zabranianiemu w
 bowal gospodarzy a tym bardziej Wsi Zagranicznych,
 jakim tenie Lichafon i obstarczy na justych
 gruntach i w rolnictu zastawianiemu, i Ktoro gwat
 townasi porzynione Manifestant fionerionem Przy-
 ypatu Swego iak najpotemniej manifestacie,
 sie Ofianiac sie tymre Oleudrom pokonywac
 przyznanych. Prawno Dochodzie Saluz Sobie
 zastawiac powiekszenia lub umniejszenia tego
 manifestu
 Leon Bielski 27 6.

20. Wiadomość o Siążyckich Ol. założonych około 1786, w manifestacji (proteście) Leona Bi(e)lskiego pleni-
 potenty Kazimierza Biernackiego stolnika piotrkowskiego, dziedzica dóbr Siąszyce, przeciwko Onufremu
 Gałczyńskiemu towarzyszowi Kawalerii Narodowej z 1790 r. APP, Konin. Gr.122 (r. 1790), k. 275 v.-276.

37. 50
Miedzy W. Marciem Rusykiem Dob.
Mycielina Dziwiciem Lwowym a Ula-
wimi Jababem Jonka i Gofpym
tem Drogiej Strony. Następują Linkla

1mo Winy Luczali Mycielina Dziwici mające na
Dziwiciem tenże Wj Cze Gruntu hal wy-
dawane są jako też Zarosli roznym drze-
wem kaguzoną, Kasalnia, swana, ty Drazem
Holenderskim wypusci Umysliet z nazię
Holendrow Gofpawar, Umiejszonych mię-
chu na ktora Cze Grunta Dawa Naby
Wpoy wspomniani Jakob Jonka Gofpym
Leyner, swym Jmieniem Wytwarz pty
szlachaja podymują się.

2do Gdy się wiec Cze Ulewi Holendrow Dawa
Naby i grunt przerezon Kasalnia swa
ny Gofpawar podymują się W. wiec Lucz-
ali Dziwici wsmiankowane zarosle ka-
salnia swane od dnia dzisiejszego Cze
ze Drobkie y wydobywal Drowa na
Dziwiciem y inne swoje potrzeby obraca
powala a Cze Gofpawar na Drobkie Drow-
wa przy bracie zinnych Borow swych
drowa Doda Winy Dziwici przyreba
wczasie wyrudowania tych Chub Gofpawar
Drowa na Cze Gofpawar przybracie wsoy
Chubach Gofpawar Dziwiciem terasę na
swych koczach Gofpawar powala.

21. (1) Fragmenty pierwszego przywileju lokacyjnego, emfiteutyczno-wieczystego dla Mycielinińskich St. i Nw. - Kazali St. i Nw. Ol. wydany przez Macieja Luczyckiego dziedzica dóbr Mycielini 30 III 1787 r. APP, Kalisz. Gr. 472 (r. 1788), k. 50-50v, 53; obl. 22 I 1788.

26. 53
to do wywiec Cze Gofpawar Cze Gofpawar
na Gofpawar, po 24 Gofpawar 15 do Drow
oddawac Ulewi Holendrow zapisuig się

3mo Winkow zinnych Dziwiciem brax niemaja tyko
z Drowa albo z Gofpawar Mycielini albo przy
Kara zapawna Cze Gofpawar Drowa

4mo Coby Cze Gofpawar Cze Gofpawar przybracie
przybracie do się Ulewi Gofpawar lub inna
Cze Gofpawar wstawow, wielofei jako przy
bracie wyrudowac powinn Drowa Winy Dzi-
wiciem Cze Gofpawar y Strony, w granicach Gofpawar
z Ulewiem Holendrow zapisuig się.

5mo Drowa straby między Chubami była ta w
wyprawie powinn Gofpawar na miejscu ten
Drowa przybracie się powinn przybracie dwa
jako też do miejsca na którym Cze
Drowa swane swane. Mie Cze Gofpawar
swane się wybracia z Chub, przybracie
mae toke Gofpawar powinn.

6mo To wszystko strymac sobie strony przybracie
kara pod salutatem 11 40 dieo Cze
Drowa Drowa się dnia 30. Marca 1787
w Mycielini.

Ulewi Holendrow zapisuig
się edynig na koczach, terasę
XXX.

o Marcy Luczali

21. (2) Fragmenty pierwszego przywileju lokacyjnego, emfiteutyczno-wieczystego dla Mycielinińskich St. i Nw. - Kazali St. i Nw. Ol. wydanego przez Macieja Luczyckiego, dziedzica dóbr Mycielini z 30 III 1787 r. APP, Kalisz. Gr. 472 (r. 1788), k. 50-50v, 53; obl. 22 I 1788.

W latach 1787 i 1791 w powiecie kaliskim, w parafii Kościelec, lokowane zostały Stropieszynskie albo Radzany i Gostynie Olędry. Ich założycielem i wystawcą przywilejów lokacyjnych emfiteutyczno-wieczystych był Ignacy Skarbek Koziętulski, skarbnik, a następnie wojski ziemi czerskiej, dziedzic wsi i folwarku Stropieszyn. Według pierwszego przywileju, wystawionego przez niego 6 grudnia 1787 r. w Stropieszynie, osadnicy zajęli grunt „stropieski” (wsi Stropieszyna) gotowy, łąki, grunt zarosły „pod Bugajem i w Radzanowie nad stawami”, dostając na jego zagospodarowanie 3 lata wolnizny (liczone od 11 XI 1787). Wieś otrzymała także grunt na szkołę i na cmentarz grzebalny¹¹³ (Il. 22). Na podstawie ostatniej wiadomości wolno wnioskować, że olędrzy byli luteranami i Niemcami. W drugim przywileju wydanym 22 listopada 1791 r. w Stropieszynie znalazła się wzmianka o wcześniejszej ugodzie z 27 listopada 1787 r. i równocześnie wystawca potwierdził i uzupełnił nim pierwszy przywilej dla tej wsi, włączając do niej także małżeństwo Józefa i Elżbiety Giereckich, służących, osiadłych za osobnym przywilejem na ½ hubie roli¹¹⁴.

Przed 1789 r. w powiecie konińskim, w parafii Zagórów, w dobrach szlacheckich Łukom i Łomowo, z inicjatywy ich ówczesnych właścicieli, powstały osady: Bukowo/Bukowe albo Łomowskie Olędry¹¹⁵, Imielno Olędry¹¹⁶, i wieś pod względem prawno-ustrojowym mieszana – „Myszaków z Olędrami”, a ściślej Myszakówko¹¹⁷ i Stara Huta z Olędrami albo Zagórowskie Ol. (dziś Huta Łukomska)¹¹⁸. Osiedli w nich ludzie byli wyznaniowo i etnicznie zróżnicowani¹¹⁹.

W tym samym powiecie, w parafiach i dobrach Sławsk i Grodziec, zostały lokowane: przed 1789 r. – Kowalewskie Olędry¹²⁰, natomiast przed 1792 r. – Jaroszewickie Olędry (dziś: Jaroszewice Grodzieckie)¹²¹. Ich założycielami byli ówcześni dziedzice tych dóbr – Stefan Zielonacki i Franciszek hr. Stadnicki i zarazem najwięksi właściciele ziemscy w powiecie konińskim w latach 1789-1791¹²².

113 APP, Kalisz. Gr. 466, k. 335-336v (obl. 7 XII 1787 ucz. Michał Gultz, olęder).

114 APP, Kalisz. Gr. 483, k. 568-568 v, 581 (obl. 28 XI 1791).

115 APP, Kal. Tab. 21: Tabela podymnego z woj. kaliskiego z 1789 r., k. 8 v; Pyzdry. Gr. 115, k. 543 v: „Łomowo z Holl.”: 19 dm. Same Olędry. w latach 1789-1793 liczyły szacunkowo 8 dymów; AGAD. General Directorium Súdpreussen 745: „Bukowe H.” – 9 domów (s. 397).

116 APP, Pyzdry. Gr. 115, k. 543 v. („Holendry Jemielno” 9 dm.)

117 Tamże, k. 543 v („Myszaków z Olędrami” 23 dm.).

118 Tamże, k. 543 v (Stara Huta 13 dm.); APP, Sirissa, Materialien 2: „Stara Huta Łukomska” – 9 dymów (s. 406).

119 ADWl.. Wiz. 85: Akta wizytacji dekanatu konińskiego 1790-1791, sygn. 85, kk. 54 i n.

120 APP, Pyzdry. Gr. 115, k. 542 v. („Holendry Kowalewskie” 8 dm.).

121 W dekrete sądu z 13 VI 1792 w sprawie przezysku Stefana Chlebowskiego posesora dzierżawnego wsi Jaroszewic duchownych na J. Dobrzyckim chorążym chełmskim komisarzu cywilno-wojskowym podana jest informacja, że zawierając umowę między sobą i powodem chciał 3 półrolników do kompletu 6 w pierwszym roku obsadzić i powoda przynaglic do tego pod wcześniej złożoną przysięgą, co też uczynił i przymusił go do zapłacenia sumy 22 tys. złp z prowizjami przy pożyczonej, zgodnie treścią umowy dzierżawnej i osobnego rewersu. APP, Księgi ziemiańskie, Konin. Zm. 1, k. 321-322; AGAD. General Directorium Súdpreussen 745: „Jaroszewice H.” – 11 domów (s. 399).

122 Z. Chodyła, *Osadnictwo i zaludnienie powiatu konińskiego w latach 1789-1791*, „Rocznik Koniński”. T. XIX, w druku.

322 335

Ignacy Skarbek z hoiictul Koziętulski, Skarbnik Ziemi Czarskiej, Dobr Stropieszyna Dziedzic.

Na fundamentie dawniey zastey ugody, czyje to spisanych punktow pod Dniem Swiadczenia go sirodniego - Stropada w Roku teraźniejszym Tysiącznym Podmocyem Swiadczenia Sie dymy z Holendrami, usieli maziemmi na Prunie Stropieskim, Wsi moicy Dziedziczy, w Woiwodstwie y Powiecie Kaliskim sytaowaney, czynic to moie niniejsze potwierdzenie, przez nadanie tymie Holendrom y ich Nastepcom Prawa wiecznie Stuzarzo, a nigdy, tak przecznie, jako by Skupio w ow moich niewarzuzonego, w niocy opisanych kondytyach. 1mo. Okupnicy Grunt, od kazdey Morgi gotowigo Gruntu bądz Kozli, bądz Łąki, Gruntielni zaptaw. Wlotych Polskich Diminacii, a od kazdey Morgi zarostey zaptawie Gruntielni Wlotych Polskich Trzy, obowiazują sic. Ktory to Gruntielni trzema Ratami wyptawie powinni będa: Pierwszą Ratę przy odbraniu Prawa, Drugą, na Dzień S. Marianna Biskupa w Roku da Bóg przysslym 1700° przypali maizygo, Trzecią zas Ratę, także na Dzień S. Marianna w Roku da Bóg 1709° zaptawie bez zawudu deklawiz. A przy wyptawieniu teyże ostatniy Raty, zostana zupełnie zakwidowani z tegoz Gruntielni. 2do. Poniewaz sic misia porzadnie wybudowai, wice na ten seden raz będa miie Drzewo na Budynch postugumow wy bez optaty z Panskiego Bóru na swobnyim niocyem wyznarzone, a dla wybudowania sic porzadnego miieci będa woty, tak mi

22. (1) Jeden z dwóch pierwszych przywilejów lokacyjnych, emfiteutyczno-wieczystych dla Stropieszynskich-Radzánów i Gostyni Ol., wystawiony 6 1787 r. przez Ignacego Skarbeka Koziętulskiego skarbnika ziemi czerskiej, dziedzica wsi i folwarku Stropieszyn. APP, Kalisz Gr. 466 (r. 1787), k. 335-336v; obl. 7 XII 1787 ucz. Michał Gultz, olęder.

W 1790 r. w powiecie kaliskim, w parafii i dobrach szlacheckich Przespolew(o) została lokowana osada Świdle Nowa Kolonia albo Świdle Olędry. Jej fundatorem był Ignacy Zaremba starościc prośniatowski, komisarz porządkowy cywilno-wojskowy kaliski, posesor tych dóbr. Według tabeli zsyпки zbożowej z dymów samorolnych powiatu kaliskiego z 1791 r. Świdle Ol. zostały „w roku 1790 nowe wystawione”, a liczyły wówczas 3 dymy „samorolne”¹²⁵.

W podsumowaniu i w uzupełnieniu podanych wyżej szczegółowych wiadomości dotyczących rozmieszczenia, czasu, przyczyn, warunków i organizacji lokacji 58 osad olęderskich w Puszczy Pyzdrowskiej w latach 1746-1793 można sformułować następujące ogólniejsze wnioski, które dla lepszej czytelności ujmujemy w kilku punktach.

- 1) Z 58 osad olęderskich założonych w latach 1746-1793 w Puszczy Pyzdrowskiej w 3 powiatach województwa kaliskiego, w 21 parafiach (leżących w przypadku 4 na pograniczu dwóch powiatów) 5 założono w powiecie pyzdrowskim w 4 parafiach: Ciężen (1), Pyzdry (1), Szymanowice (2) i Zagórów (2), 28 w powiecie konińskim w 8 parafiach: Dzierzbina, z jej ośrodkiem położonym w powiecie kaliskim (6), Grochowy (1), Grodziec (5), Królików (2), po części położonych w obu dwóch ostatnich parafiach (4), Lisiec Wielki (1), Trąbczyn (3), Sławsk (1), Zagórów (5), zaś 25 w powiecie kaliskim w 10 parafiach: Brudzew (1), Chocz (2), Dzierzbina (2), Kościelec (5), Kosmów (5), Lipe (2), Przespolew Kościelny (3), Rzegocin (2), Szymanowice (2), Zbiersk (1). Z tych 58 osad olęderskich 7 lokowano w dobrach królewskich (1 w starostwie pyzdrowskim i 2 w starostwie pietrykowskiem w powiecie pyzdrowskim, 1 w starostwie i powiecie konińskim, 2 w dzierżawie cekowskiej w powiecie kaliskim, 1 w dobrach królewskiego miasta Pyzdry), 3 w dobrach duchownych (1 w świeckich – w kluczu ciężenskim latyfundiom biskupstwa poznańskiego, w powiecie pyzdrowskim, a 2 w dobrach zakonnych klasztoru zakonu św. Klary, Franciszkanek w Kaliszu, w powiecie konińskim), a większość – 48 osad – w dobrach szlacheckich (w tym 25 w pow. konińskim, a 23 w pow. kaliskim), w większości w takich dobrach, jak: Gadów, Grodziec-Królików i Trąbczyn, Łukom i Łomowo w powiecie konińskim oraz Dzierzbina, Chocz, Kosmów, Lipe w powiecie kaliskim. Z nich dwie wsie (Kazimierskie Stare i Nowe Olędry) w parafii i dobrach Chocz, stanowiących uposażenie szlacheckiej fundacji kapituły przy kolegiacie chockiej (utworzonej w 1620 r. z warunkiem, aby przewodniczył jej duchowny z rodziny Lipskich, obdarzony godnością infułata), kwalifikowane są nieraz w źródłach jako wsie stanowiące własność duchowną¹²⁶
- 2) Czas powstania ponad połowy (31) z 58 osad olęderskich powstałych w Puszczy Pyzdrowskiej w XVIII w. określają dokładnie przywileje lokacyjne, dla pozostałych pozwalają go ściśle lub w przybliżeniu ustalić pierwsze wzmianki w innego rodzaju źródłach, takich, jak: wizje, inwentarze, dekrety sądowe, tabele podatkowe. Chronologia ich zakładania – pewna i hipotetyczna – mieściła się w ramach przyjętej przez nas periodyzacji dziejów osadnictwa olęderskiego

go w Polsce i Wielkopolsce¹²⁷, w ich drugiej fazie (1660-1793/1795) i trzecim okresie (1721-1793/95). Z tych 58 osad 3 powstały w pierwszym podokresie (1721-1750), 11 w drugim podokresie (1751-1772), a 44 w trzecim podokresie (1773-1793) tego okresu. Taka kolejność czasowa zakładania osiedli olęderskich jest jednak nie do końca jednoznaczna, gdyż część z nich była refundowana lub dosiedlana w różnych podokresach.

- 3) Przyczynę lokacji osad dla feudalnych fundatorów stanowiło dążenie do powiększenia swych dochodów przez zasiedlenie i zagospodarowanie rezerwy posiadanych terenów, zwłaszcza leśnych dotychczas nie zasiedlanych, albo zasiedlanych, ale dawno opustoszałych, wyludnionych, wtórnie zarosłych lasem, wyjątkowo gotowych, już uprawnych. Osiedlenie olędrow, odpowiadających solidarnie, zgodnie z jedną z podstawowych zasad prawa olęderskiego, za świadczenia czynszów pieniężnych na rzecz panów, zapewniało im stałe i regularne dochody. Wskazuje też na to pośrednio zakładanie części osad olęderskich na gruntach uzurpowanych, czyli będących przedmiotem sporów sądowych między właścicielami graniczących z sobą dóbr. Dla olędrow motywującą do osiedlenia się stanowiły korzystne, znacznie lepsze niż w kraju i miejscu ich pochodzenia lub poprzedniego zamieszkania w Polsce, prawne i gospodarcze warunki życia oraz zapewnienie im tolerancji religijnej i swobody kultu, zagwarantowane w przywilejach lokacyjnym osadnikom, zgodnie z zasadami prawa olęderskiego, o czym będzie szczegółowo mowa dalej. Przywileje lokacyjne dotyczące osad w Puszczy Pyzdrowskiej (poza pięcioma dla Wielołęki, Białobłockich, Konarskich, Grądów St. i Nw oraz Gadowskich St. i Nw. Ol.) nie mówią wprost o tych wzajemnych korzyściach ekonomicznych, gdyż były jakby oczywiste.
4. Charakter terenów na jakich zakładano osady olęderskie w Puszczy Pyzdrowskiej w latach 1746-1793, był zróżnicowany. Większość z nich lokowano na gruntach leśnych lub wtórnie zarosłych. W świetle podanych wyżej informacji źródłowych z 58 osad co najmniej 37 zostało założonych na gruntach leśnych. Z nich na surowym korzeniu założono co najmniej 27 olędrow, 5 lokowano na miejscu osad lub ich części istniejących pod tymi samymi nazwami już wcześniej, nawet od średniowiecza, a opustoszałych i zarosłych lasem w końcu XVI i początkach XVII w., a 5 na gruntach częściowo uprawnych i gotowych, a z nich 1 (Wrąbczynkowskie Ol.) także na gruntach folwarku. W świetle źródłowych informacji o charakterze terenu lokacji osad oraz danych z współczesnych map glebowych można stwierdzić, że z 58 osad 27 osad założono na glebach bielcowych (Cekowskie Nw. Ol., Gadowskie St. i Nw. Ol., Grądy St. i Nw., Gliny Ol., Grodziec(-kie) Ol., Imielno, Jaroszewickie Ol., Kosmowskie Ol., Kowalewskie Ol., Kuszyńskie Ol., Lisieckie Ol., Myszakówko Ol., Oborskie St. i Nw. Ol., Poroże M. Ol., Przespolewskie Ol., Siąszyckie Ol., Smuszewskie Ol., Świdle Ol., Trąbczyńskie St. i Nw. Ol., Wielołęka, Wierzychy Ol., Wrąbczynkowskie Ol., Dzierżbińskie – Zdanowiec Ol.), 4 na czar-

125 APP. Pyzdry. Gr. 115, k. 533v.

126 Jw.

127 Z. Chodyła, *Zarys dziejów osadnictwa olęderskiego w Polsce 1547-1864*, [W:] *Olędry-przestrzenie obok nas...*, s. 35, 53-54; tenże, *Osadnictwo olęderskie w Wielkopolsce (1597-1793)*.

nych ziemiach (Jarantowskie Ol., Plewińskie St. i Nw. Ol. i Zbierskie Ol.), 6 na glebach bagiennych (Dzierżbińskie-Zamęty Ol., Mycielińskie St. i Nw. Ol., Stropieszynskie – Gostynie i Radzany Ol., Stara Huta-Grojeckie Ol.), 13 na glebach murszowych (Bukowa Ol., Borowieckie St. i Nw. Ol., Cekowskie St. Ol., Dębniałki Ol., Konary, Lubieńskie, Luśnie, Łazy, Orlińskie M. i D. Ol., Piskory Ol., Stara Huta-Zagórowskie Ol.), 4 na madach rzecznych (Ciężęńskie Ol., Lisewskie Ol., Białobłockie Ol. i Ciemierowa/Szymanowickie St. Ol.), 4 na mieszanych, w tym 1 (Pyzdrowskie Ol.) na glebach bielcowych, murszowych, madach rzecznych i piaskach wydmych, a 3 na glebach bielcowo-murszowych (Wrąbczynek, i Kazimierskie St. i Nw. Ol.). Z tych gleb, za urodzajne uznaje się czarne ziemie, na których powstały tylko 4 osady, za średnio urodzajne – bagienne, murszowe i madowe, na których założono 24 całe i częściowo 4 olędry, natomiast za nieurodzajne – bielice i paski wydmy, na których lokowano 28 całych i częściowo 4 osady¹²⁸. Zatem połowa osad olęderskich w Puszczy Pyzdrowskiej została założona na glebach urodzajnych i średniurodzajnych, połowa na nieurodzajnych, a 4 na mieszanych, z przewagą jednak gleb nieurodzajnych.

- 5) Osady olęderskie w Puszczy Pyzdrowskiej zakładali fundatorzy, właściciele lub posiadacze dóbr ziemskich, w porozumieniu z osadźcami, przedstawicielami, a może i werbownikami osadników w imieniu całej przyszłej gminy lub z całymi gminami, wydając dla nich nieraz najpierw przywileje indywidualne lub zbiorowe lecz wstępne (będące faktycznie umowami między obu stronami), a dopiero później (np. po zebraniu się potrzebnej liczby osadników) zbiorowe i końcowe, przesądzające o olęderskim charakterze wsi. W dobrach królewskich fundowali je ich ówcześni tenentariusze (dzierżawcy), w duchownych biskup i przełożona z innymi członkiniami władz klasztoru Zakonu Franciszkanek w Kaliszu, w miejskich magistrat Pyzdr, a w szlacheckich głównie szlachta bogata i średniozamożna. Współzałożycielami albo założycielami największej liczby w jednej majątności szlacheckiej grodziecko-królikowskiej, bo aż 8, byli jej kolejni właściciele Józef Wężyk i Franciszek hr. Stadnicki. W pozostałych kilku majątkach lokowano ich najwyżej po 3-2 lub tylko po 1. Większość z nich lokowano na tzw. surowym korzeniu, czyli w miejscach dotychczas niezasiedlonych, w borach lub lasach, a w kilku wypadkach także na miejscu wsi starych o jeszcze średniowiecznej metryce, ale opustoszałych, tj. wtórnie zarosłych lasem, na co także wskazują długie 7 letnie okresy wolnizny przeznaczone na karczunek, zagospodarowanie i zabudowę osad. W wymienionych osadach osiedli ludzie nieraz w przywilejach lokacyjnych określani jako „uczciwi”, czyli osobiście (przynajmniej po przekroczeniu granicy polskiej) wolni. Musieli oni także – jak to dalej wykażemy – dysponować gotówką (potrzebną na zapłacenie okupnego za otrzymane nadziały gruntów, gwarantujące im nabycie wieczystego prawa czynszowego do ziemi) i podstawowym inwentarzem żywym i martwym (narzędziami pracy), pozwalającym

na ich zajęcie, zabudowę i zagospodarowanie otrzymanych nadziałów gruntów. Osadnicy niewątpliwie współuczestniczyli w zakładaniu osad, które jak to wynika z treści wielu przywilejów lokacyjnych, odbywało się także na ich prośby. W przypadku lokacji kilku osad można się domyślać występowania przy niej osadźcy (zasadźcy) czy osadźców – przedsiębiorców lokacyjnych, działających z upoważnienia całej gminy, przeważnie jednak w takim charakterze występowały całe grupy (gromady) osadników. Osadnicy większości osad byli w z wyznania protestantami (głównie luteranami), w części katolikami, z narodowości: Niemcami i Polakami, osiadającymi także w niektórych osadach wspólnie. Lokacja osad odbywała się na podstawie przywilejów, za które trzeba było płacić. Proces zakładania osad olęderskich trwał co najmniej przez okres wolnizny (a więc przeważnie kilka lat), ale nieraz, jak to wynika z przytoczonych wyżej informacji, nawet i dłużej, a to zapewne głównie z powodu trudności z pozyskaniem dostatecznej liczby osadników i ich płynności. Dlatego też nieraz osadnicy otrzymywali indywidualne kontrakty, nieraz zbiorowe, ale wstępne, zastępowane dopiero z czasem, po upływie wolnizny wszystkich osadników, zbiorowymi, końcowymi przywilejami lokacyjnymi emfiteutyczno-wieczystymi, gwarantującymi wieczyste prawo czynszowe do posiadanych gospodarstw. Sposób, czyli technika lokacji osad drogą karczunku i/lub melioracji polegającej na kopaniu lub pogłębianiu rowów odpływowych, zależała od charakteru zajmowanych gruntów. Koszty lokacji ponosiły obie strony. Dwór nie tylko dawał grunty pod lokację osad, ale zapewne organizował w części transport kolonistów, przyznawał im za darmo drewno budulcowe (zezwalając na sprzedaż ich nadwyżki po wzniesieniu budnków celem pozyskania gotówki) i czasem pomagał finansowo we wznoszeniu budynków, o czym szczegółowo piszemy dalej.

Ważnym aspektem kulturowym osadnictwa olęderskiego na terenie Puszczy Pyzdrowskiej była toponimia osiedli. Z 58 wsi większość przy nazwie właściwej miała dodatkowy człon (*H*)*olędry* względnie (*H*)*olendry*, używany na oznaczenie charakteru prawnego, gospodarczego i układu przestrzennego miejscowości (tak jak terminy: folwark, kolonia itd.). Jako część składowa nazwy osady człon ten spełniał równocześnie funkcję utożsamiającą i wyróżniającą¹²⁹.

Przeważająca część osad lokowanych nieraz na surowym korzeniu, ale przeważnie w pobliżu starych macierzystych osad, ośrodków, dóbr i na ich gruntach, otrzymała nazwy:

- 1) dzierżawcze, a więc takie, jak: *Lisewskie, Pyzdrowskie, Wrąbczynkowskie, Gadowskie St. i Nowe; Grodzieckie/Grójeckie, Jaroszewickie, Kowalewskie, Lisieckie, Siąszyckie albo Złotkowskie, Smuszewskie, Trąbczyńskie Stare i Nowe; Ciemierowskie/Szymanowickie Stare, Cekowskie Stare i Nowe, Jarantowskie, Oborskie Nowe, Plewińskie Stare i Nowe, Zbierskie – Olędry*.
- 2) topograficzne, wywodzące się od nazw miejscowych: lasów, zarośli, borów oraz puszczy, jak: *Borowiec/Borowieckie Stare i Nowe, Dębniałki, (Dzierżbiń-*

128 Por. Z. Chodyła, *Osadnictwo olęderskie w Wielkopolsce (1597-1793)*, mapa 10.

129 W. Rusiński, *Osady tzw. „olędrow”, s. 20.*

skie) – *Zdanowiec i Zamęty, Grądy, Luśnie, Orlińskie (Orlina) Duże i Małe, Piskory, Poroże Małe, Wierzchy – Olędry, bagien i błot, jak: Białeblota Olędry*, nazwy obiektów przemysłowych, jak np.: *Stara Huta Grójeckie i Stara Huta Zagórowskie – (Olędry)*,

- 3) charakterystyczne, tworzone niezależnie od nazewnictwa osad starych, a więc m. in. odosobowe, pochodzące od imion i nazwisk fundatorów i członków ich rodzin, jak np.: *Kazimierskie (Stare i Nowe) Olędry*.

Zdarzały się też kombinacje dwóch typów nazw, a mianowicie dzierżawczych i topograficznych, jak: *Ciążeńskie albo Zarzeczne, (Kosmowskie) albo Szadokierskie (Szadykierz), Kuszyńskie albo Jaszczurowo, Lisewskie albo Olsz/Olszowiec, Obory Stare albo Wronów, Przespolewskie-Przespolewa (Pańskiego) i Poroża Wielkiego, Myciełińskie albo Kazala Stara i Nowa, Stropieszyno albo Radzany i Gostynie – Olędry*.

Część osad natomiast nosiła nazwy odziedziczone po: osadach dawno opustoszałych (zarosłych lasem i krzewami) lub po osadach, które zmieniły sytuację prawną tj. zostały przekształcone ze wsi pańszczyźnianej na olęderską.

Były to nazwy:

1. topograficzne, jak: *Bukowa/-e, Gliny, Imielno, Konary, Łazy, Lubień, Świdle Nowe, Wielołęka, Wrąbczynek*
2. dzierżawcze, jak: *Myszakówek Olędry (zapisywane z członem Olędry lub bez niego)*.

Nieraz też nazwy tych osad zapisywano w jednej i drugiej formie, zamiennie, jako: *Konary* lub *Konarskie, Lubień* lub *Lubieńskie – Olędry*.

Ze względu na zmiany znaczenia i funkcji terminu *(H)olędry* nazwy osad olęderskich zawierające ten człon, ale nie tylko one, uległy w XIX i XX w. przekształceniom. Następowo to przede wszystkim poprzez odrzucanie członu *Olędry (Olendry/Holendry)*. Zdarzało się też i tak, że w nazwach osad olęderskich zamiast członu *(H)olędry, (H)olendry* używano członów wyróżniających: *Kolonia, Pustkowie* (w takich zapisach, jak: *Świdle Nowa Kolonia, Pyzdrskie Pustkowie* dla *Pyzdrskich Ol.* stosowanych w odniesieniu do olędrów ze względu na ich rozproszoną formę przestrzenną i niewielkie ich rozmiary. Na przekształcenia nazw osad olęderskich wpłynęło jeszcze kilka innych czynników, a mianowicie takich, jak: 1) utrzymywanie się wcześniejszej tendencji w zakresie ewolucji nazewnictwa, związanej z zamiennością nazw osad stosowanych przez samych osadników, jak też i zmiennym ich zapisywaniem w urzędowych aktach i wykazach miejscowości (już wkrótce po ich założeniu); 2) parcelacje i komasacje gruntów wskutek regulacji i reform uwłaszczeniowych, powodujące przywrócenie nazw dawniej używanych, co w przypadku *Pyzdrskich Ol.* wyraziło się w zastąpieniu jednej zbiorowej nazwy dziewięcioma nazwami rozproszonych, a przeniesionych zapewne wspólnie na prawo olęderskie osad: *(Baraniec, Glinianki, Dolne i Górne Grądy, Królewiny, Kruszyny, Tłoczyzna, Trzcianki, Zapowiednia)*, 3) decyzje władz administracyjnych różnego szczebla, wynikające z tendencji do skrócenia i uproszczenia zapisu form nazw miejscowych, w wyniku których przymiotnikowe człony nazw osad olęderskich przekształcały się w formy rzeczownikowe, jak np.: *Borowieckie St. i Nowe Ol.* w *Borowiec Stary i Nowy*.

Wskutek przekształceń strukturalno-językowych większości starych nazw osad olęderskich z członem *(H)olędry, (H)olendry*, spowodowanych przez wspomniane

ne czynniki i dokonywanych w różnym czasie na różne, scharakteryzowane wyżej sposoby, uległa zatarciu ich historyczno-kulturowa geneza. Do dziś w wiejskim krajobrazie osadniczym Wielkopolski właściwej, w jej historycznych granicach, przetrwało tylko 26 (3,8%) nazw staropolskich osad olęderskich z tym członem. Na obszarze Puszczy Pyzdrskiej człon ten utrzymał się do dzisiaj tylko w nazwach pięciu takich osad, a mianowicie: *Ciążeńskie Holendrów, Gadowskie Holendry, Wrąbczynkowskie Holendry, Smaszewskie Olendry i Holendry Jaroszewickie*.

Obszar, rozplanowanie przestrzenne osad olęderskich, ich wielkość i rodzaje pod względem liczby i struktury dymów oraz organizacji społeczno- i funkcjonalno-gospodarczej

Obszar osad olęderskich powstałych w latach 1746-1793 w Puszczy Pyzdrowskiej, w czasie ich lokacji, nie jest dokładnie znany w odniesieniu do wszystkich 58. Dla większej części z nich (37) pozwalają go określić w przybliżeniu przywileje lokacyjne i inne akta informujące o liczbie i/lub wielkości nadziałów gruntów (gospodarstw) otrzymanych lub posiadanych w nieodległym od lokacji czasie przez osadników. Dla pozostałych osad można próbować go ustalić tylko prawdopodobnie, na podstawie wiadomości o stanie liczbowym i charakterze dymów w ogóle i dymów (gospodarstw) rolniczych w tych osadach w lata 1789 i 1791. Przemnożenie liczb takowych przez hipotetyczne nadziały jedno – lub półhubowe umożliwi określenie dolnej i górnej granicy obszaru ich gruntów uprawnych.

W źródłach dotyczących osad olęderskich w Wielkopolsce obszar nadziałów gruntów przydzielanych osadnikom określano przeważnie we włókach (łanach), nazywanych przeważnie hubami (od niem. *Hufe*) lub rzadziej śladami. Włoka, jako jednostka miary ziemi uprawnej, stanowiła podstawę do określania wymiaru czynszów (pieniężnych i w naturze) oraz robocizn. Była identyfikowana z obszarem pełnorolnego i samodzielnego ekonomicznie gospodarstwa. Huby (włoki, łany) bywały jednak różne, a ich obszar zależał także od tego jaką miarą je wytyczano. Zazwyczaj była to włoka chełmińska (wcześniej nazywana też łanem flamandzkim albo średzkiem) stosowana w czterech zróżnicowanych obszarowo wariantach. Włoka ta dzieliła się na 30 morgów, morg = 300 (30x10) prętów². Pręt zwany również w źródłach laską albo różgą, posiadał jednak często wielkość nierówną; wahał się od 7½ łokcia (pręt nowej albo warszawskiej miary z 1764 r.) do 9 łokci (pręt margrabski). Źródła wspominają o łokciach miary chełmińskiej, polskiej (starej), niemieckiej i poznańskiej, nie określają jednak tych miar bliżej. Ponadto i sam łokieć stosowany w obrębie te samej miary powierzchni, jaką były poszczególne rodzaje włók, miał jednak również często wielkość nierówną. Konstytucją sejmową unifikującą miary z 1764 r. ustalono wielkość łokcia warszawskiego jako miary długości na 24 cale (59,55 cm). Włoka o powierzchni 30 morgów, każdej po 300 prętów² mierzonych takim łokciem, równałaby się 17,95 ha, czyli 179,550 m². Po 1764 r. mimo tej unifikacji nadal role wymierzano przeważnie prętem chełmińskim, w dodatku zróżnicowanym – najczęściej 8 i 9 łokciowym, najrzadziej 7½ łokciowym. Łokieć chełmiński,

prawdopodobnie jednoznaczny z wymienionym w źródłach łokciem polskim starym, czy niemieckim, był nieco krótszy od koronnego nowej miary z 1764 r. i wynosił 57,6 cm. Powierzchnia włoki wymierzona prętem 7½ ł. wyniesie 16,80 (a ściślej 16,7962) ha, 8 łokciowym – 19,20, 8½ łokciowym – 21,60, zaś 9 łokciowym aż 24,20 ha. Wyjątkowo używane były w osadach olęderskich inne (przynajmniej z nazwy) miary powierzchni niż włoka chełmińska. Z kolei 1 łokieć warszawski jako miara powierzchni wynosił 0,354666 m². Ziemię mierzono niekiedy na ślady identyczne z włoką chełmińską (hubą), ale też nieraz stanowiące odpowiednik prawie lub dokładnie dwóch takich włók (tzn. liczące 50–60 morg chełmińskich). W odosobnionych wypadkach wzmiankuje się w źródłach o wymierzeniu gruntów prętem magdeburskim, brak jednak danych ile zawierał łokci. W 2 poł. XVIII w. w powiatach kaliskim, konińskim i pyzdrowskim grunty wymierzano często w miarze „rydlandskiej” tj. zapewne reńskiej (nazwa ta wywodzi się chyba od wyrazu Reihnland), prętem 7 i ½ łokciowym. Pręt reński, od 1816 r. zwany też magdeburskim (a więc chyba identyczny z wcześniej wspomnianym) albo pruskim (równy ok. 3,766 m) był powszechnie obowiązującą (na mocy rozkazu królewskiego z 1750 r.) i najszerzej stosowaną miarą w Prusach, a od 1775 r. obowiązywał we wszystkich dzielnicach kraju, oprócz Śląska i nowo przyłączonych w I rozbiórce ziem polskich. W osadach zakładanych przy udziale osadników napływających ze Śląska, zwłaszcza do 1740 r., nadziały na ich życzenie wymierzano też prętem cesarskim, chyba równym 8 ½ łokciem¹³⁰.

Oto przegląd osad olęderskich założonych w Puszczy Pyzdrowskiej pod względem obszaru, zwłaszcza gruntów uprawnych, w miarach podanych w źródłach, według ich lokalizacji powiatowej i w porządku alfabetycznym.

I tak w powiecie pyzdrowskim z 5 osad olęderskich ich obszar jest uchwytany tylko dla 3.

W Ciężenińskich albo Zarzecznym Ol. w kluczu ciężenińskim dóbr biskupstwa poznańskiego 4 osadników otrzymało w sumie 3 włoki, zapewne chełmińskie, a więc średnio na każdego z nich przypadłoby gospodarstwo 22 i ½ morgowe¹³¹.

W królewsko-miejskich Pyzdrowskich Olędrach 19 osadników lokowanych „na borach miasta Pyzdr” posiadało nadziały 1-hubowe, miary zapewne koronnej, tj. mierzone prętem 7 ½ łokciowym (1pręt= 4 m 46 cm) przez miernika sprowadzonego na ich koszt¹³². Zatem obszar całej wsi liczył co najmniej 19 włók.

W położonych w starostwie pietrykowskim dwóch osadach – Wrąbczynku i Wrąbczynowskich Olędrach osadnicy otrzymali w 1781 r. w sumie ponad 21 i ½ włók ziemi uprawnej i łąk. W pierwszej osadzie pozyskali 11 hub [1 huba=30 mr] i 16 mr gruntów wyrudowanych, czyli wykarczowanych pod łąki, a jeden z nich półtojei morgi; w drugiej osadzie 9½ huby. Ponadto we Wrąbczynku, gdzie już wcześniej w związku z przymusowym zbiorowym, trójpolowym systemem uprawy

130 W. Rusiński, *Osady tzw. „olędrów”*, s. 67–68; T. Wierzbowski, *Vademecum. Podręcznik dla studiów archiwalnych*. Wyd. 2., zmienione i rozszerzone... przez K. Tyszkowskiego i B. Włodarskiego Lwów–Warszawa 1926, s. 218–219; por. też K. Górską–Gołaską, *Pomiary gruntowe w Wielkopolsce*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1965, s. 77; Z. Chodyła, *Osadnictwo olęderskie w Wielkopolsce (1597–1793)*. DuninWąsowicz, Stam

131 Por. przyp. 123 (Rewizja klucza ciężenińskiego z 1793 r.).

132 Por. przyp. 91 (przywilej lok. z 24 IV 1778 r.).

ziemi, grunty były podzielone na trzy pola (jare, ozime i ugór), sołtys dostał też za swoje starania około gminy *ostrów* [wydział] w *każdym polu morgów pięć*. Poza tym karczmarze w obu osadach uzyskali po pół huby bez czynszu, a dla wspólnej dla obu wsi szkoły (nauczyciela) i na cmentarz także wyznaczono grunty o bliżej nieokreślonej powierzchni¹³³. Według lustracji królewskich powiatu pyzdrskiego z 1789 r. we Wrąbczynku było 14 gospodarzy z 11 hubami, a we Wrąbczynkowskich Ol. 17 gospodarzy z 9½ hubami ról i 17½ morgami łąk; ponadto istniała tam szkółka nowo postawiona¹³⁴, na wspomnianym nadziale przeznaczonym dla nauczyciela.

Natomiast z 28 osad olęderskich w powiecie konińskim tylko dla 16 jest możliwa do ustalenia, na podstawie źródeł pisanych, ich ogólna powierzchnia.

W Białobłockich albo Królikowskich Olędrach nadziały o nieznaną dokładnie liczbie były prawdopodobnie co najmniej półwłokowe. Według przywileju lokacyjnego z 1787 r. ½ huby przeznaczono na szkołę wspólną dla gromad Orlińskiej i Białobłockiej¹³⁵. W 1791 r. istniało tu prawdopodobnie około 26 gospodarstw¹³⁶.

W Borowieckich (Starych) Olędrach, według inwentarza majątności grodzieckiej i królikowskiej z 1779 r., mieszkało 27 gospodarzy na nadziałach ½ (15), ¾ (8), i 1 (4) hubowych z określoną zabudową, co pozwala określić areał całej wsi (razem z gruntem szkolnym) na 18 hub¹³⁷. Przywilej z 1785 r., wspólny dla Konarskich, ale i Borowieckich – nie tylko Starych, ale i Nowych Olędrow, nie określał liczby i obszaru gospodarstw wówczas tam istniejących i utworzonych. Przyznano w nim *gromadzie całej Hollendrów Borowieckich już dawno osiadłej, która dotąd gruntgieltu [okupnego] nie opłaciła i ten w sposobnym czasie ustanowić i odebrać ostrzega się i zostawuje* – ½ włóki na szkołę dla obu gromad Borowieckiej i Konarskiej... *gratis* [za darmo]¹³⁸. W 1789 r. w obu osadach było prawdopodobnie tyle gospodarstw, ile dymów w ogóle, czyli 21, z czego w Borowieckich Nowych Ol. chyba około 10; w 1791 r. w obu wsiach odnotowano 24 dymy rolnicze, a później w 1796 r. aż 60 domów w ogóle¹³⁹.

W Gadowskich Nw. i St. Olędrach dysydenci na szkołę i cmentarz dostali, według przywileju lokacyjnego z 1784 r., 1/4 huby, tj. 7 ½ mr wolne od czynszu. Nadziały osadników były natomiast 1 lub ½ włóki (włóka inaczej huba równała się 30 morgom, morga liczyła 30x10 prętów mierzonych prętem 8. łokciowym polskim). Sołtys otrzymał dodatkowo półcwierci huby wolne od powinności. Przywilej stwierdzał także, że... *rowy wielkie w miarę włók wchodzić nie powinny, małe zaś rowki z włók idące wchodzić mają w rachunek czyli rozmiar*. Osadnicy winni zapłacić od nadziałów grungielt (okupne) dokładnie nieokreślony – *na Holendrach zwyczajny*. Gospodarz

133 Por. przyp. 82 (przywilej lok. emf.-w. z 20 X 1781).

134 AGAD. ASK XLVI, 116, s. 22(lustracja starostwa pietrykowskiego z 1 IX 1789 r.).

135 Por. przyp.65(przywilej lok. z 17 X 1787 r.).

136 APP. Pyzdry. Gr. 115, k. 540: „Otnińscy [inaczej Orlińscy] i Białogłowy” [recte Białobłoty], czyli Białobłockie Ol. razem z Orlińskimi Ol. – 49 dymów samorolnych w 1791 r. Ponieważ w tych ostatnich było wg przywil. lok. z 1784 r. 20 gospodarzy, na około 26 można szacować ich liczbę w Białobłockich Ol.

137 Por. przyp. 69.

138 Por. przyp. 61.

139 APP, Tab. 21. Kalisz(Tabela podymnego powiatów woj. kaliskiego z 1789 r.), k. 11 v.: „Olędry zwane Borowiec i Huta” – 21 dm. (k. 11 v.); Pyzdry. Gr. 115, k 540: „Borowieccy” – 31 dm.”samorolnych”. AGAD. Gen. Direkt. Sdpreussen I/1745, s. 396: „Borowiec H.” – 60 dm. (s. 396).

szynkujący (czyli sprzedający pańskie trunki) dostał ½ huby gruntu¹⁴⁰. W 1791 r. w Gadowskich St. i Nw. Ol. było zapewne przynajmniej tyle gospodarstw, co dymów rolniczych, czyli 22¹⁴¹, lecz nie wiadomo ile z nich było ½., a ile 1 hubowych.

W Grądach St. i Nw. Ol., według przywileju z 1791 r., olędrzy mieli nadziały prawdopodobnie 1 hubowe. Zdaje się za tym przemawiać 7 lat wolnizny przeznaczonych na karczunek lasu. Każda huba, czyli włóka, powinna liczyć 30 mr mierzonych prętem koronnym. Pół huby *gromada grądzińska* (czyli obie osady) otrzymała *na szkółkę gratis* [za darmo, bez opłaty] i *tylż dla karczmarza bez opłaty*. *Okupne od nich już opłacili*¹⁴². Według taryfy zsyпки zbożowej z 1791 r. liczyły one 18 dymów samorolnych, czyli gospodarstw rolniczych¹⁴³.

W Grójeckich/Grodzieckich względnie w Grodźcu Ol. (później nazywanych Janowem?) według wizji dóbr Grodźca i Królikowa z przyległościami z 1771 r., osadnicy zostali osadzeni na 10 hubach¹⁴⁴.

W Jaroszewickiej/Jaroszewskich Olędrach, według dekretu sądu ziemiańskiego z 1792 istniało 9 gospodarstw o nieokreślonej bliżej powierzchni¹⁴⁵.

W Konarach albo Konarskich Olędrach liczba włók nie została określona w drugim przywileju relokacyjnym i poszerzającym z 1785 r. Wiadomo tylko, że osadnicy otrzymali w przywileju nadziały jednohubowe, przy czym 1 huba miała liczyć 30 mr mierzonych prętem koronnym. Osada dostała też 1/2 włóki na szkołę/nauczyciela wspólnie z Borowieckimi Ol.¹⁴⁶. W 1791 r. Konary liczyły 19 dymów „samorolnych”¹⁴⁷, czyli gospodarstw rolniczych.

W duchownych (zakonnych) Lubieńskich Ol., lokowanych w 1776 r. dwoma przywilejami zbiorowymi z 10 listopada 1777 r., nadziały wyznaczone wcześniej za indywidualnymi kontraktami były zapewne jednohubowe i okupione. Huba miała liczyć wzdłuż prętów, *czyli lasek miernicznych stóp wstępnych 16, wszierz 45 takich prętów*. Wieś otrzymała także ½ huby na karcznię¹⁴⁸.

W Luśniach (Lusinie) albo Łukomskich Olędrach, rozumianych początkowo jako część Trąbczyńskich St. Ol., w 1771 r. było 12 olędrow z owczarzem; jedenastu z nich posiadało nadziały o nieokreślonej bliżej wielkości¹⁴⁹. Tyle samo było ich według dekretu sądu komisarskiego, granicznego, z 1776 r., w sprawie ustalenia granic między dobrami Trąbczyn i Łukom¹⁵⁰. W 1789 r. Luśnie Ol. liczyły 10 dymów, a więc zapewne tyleż gospodarstw w ogóle¹⁵¹.

140 Por. przyp. 86 (przywil. lok. z 1 XI 1784).

141 APP, Pyzdry. Gr. 115, k.538.

142 Por. przyp. 72 (przywil. lok. emf.-w. z 6 II 1791 r.).

143 APP, Pyzdry. Gr. 115, k. 537v.

144 Por. przyp. 62.

145 APP, Konin. Gr. 115, k. 380 v. – 381(Jaroszewice Mokre, wizja ról).

146 Przyp. 61(przywilej lok. emf.-w. wspólny dla Konarskich i Borowieckich, z 25 VIII 1785).

147 APP, Pyzdry. Gr. 115, k. 540.

148 Por. przyp. 78(dwa przywil. lok. z 10 XI 1777 r.).

149 Por. przyp. 36(akt tradycji dóbr z 4 XI 1771), w 2 egz., APP, Konin Gr. 142 (r. 1770-1773), k.105a-105a^v i 105b-105d (obl. 1 XII 1771); toż w Kalisz. Gr. 414, k. 402-402 v. i 403.

150 Dekret sądu komisarskiego granicz. z 1776 r., Kn Gr. 145 (r. 1776), k. 654, 670v, 672-672v, 681-681v, 692-693, 695v, 699, 70, 710v-711(obl. ekstraktu z ksiąg grodzkich brzesko-kujawskich z 23 IX 1776).

151 APP, Tab. 21. Kalisz. Tabela podymnego z powiatów woj. kaliskiego z 1789 r., k. 18 v.

W Orlińskich Małych i Dużych Olędrach, według przywileju lokacyjnego z 1784 r., zostało lokowanych 20 osadników gospodarzy, z których 18 miało po całej hubie, a 2 tylko po ½ huby, co pozwala określić areał ówczesnej wsi na 19 hub. Otrzymali oni do wyrudowania w lesie *huby za Otniami w miejscu nazwiskiem Orla* i lasy królikowskie zwane *Orlina*¹⁵². W 1791 r., razem z Białobłockimi Ol., liczyły one 49 dymów *samorolnych*¹⁵³, czyli gospodarstw rolnych.

W Trąbczyńskich Starych Olędrach, według wizji dóbr Trąbczyn z wsiami Osiny, Łazy, Nowa Wieś, Olędry i Huta z 1754 r., dokonanej na żądanie Katarzyny Prusimskiej, było: – *Olędrow 15, szesnasta huba próżna, jedni się pobudowali dobrze, drugi (!) tylko budy w ziemi mają*. Na podstawie tej informacji można przypuszczać, że we wsi było w sumie 16 hub, w tym jedna niezasiedlona. W 1789 r. Trąbczyńskie – Luźne Stare i Nowe Ol. liczyły 10 dymów w ogóle, a w 1791 już po zakończeniu lokacji tych drugich – 31 dymów rolniczych¹⁵⁴.

W Wielołęce, według wymienionego już inwentarza majątności grodzieckiej i królikowskiej i innych z 1779 r., mieszkało 15 gospodarzy, karczmarz i nauczyciel, częściowo rudujących się na nadziałach: nieokreślonych obszarowo (2), na części huby (5), na ¼ huby (3), na ½ huby (4) i na 1 hubie (1), z określoną zabudową, co pozwala szacować areał całej wsi na około 6 hub (włók)¹⁵⁵ (po relokacji i powiększeniu tej wsi przywilejem z 1791 r.¹⁵⁶). Wzrosła też niewątpliwie powierzchnia wsi, skoro w 1789 r. było w niej tylko 13 dymów w ogóle, a w 1791 r. istniały już 24 dymy *samorolne*¹⁵⁷, czyli gospodarstwa rolnicze.

Wreszcie z 25 osad olęderskich w powiecie kaliskim znany jest ogólny areał z przywilejów lokacyjnych, albo inwentarzy i wizji – tylko dla 18.

W królewskich Cekowskich Starych Ol., założonych w 1768 r., gospodarze otrzymali gospodarstwa 19 – morgowe, a ponadto na szkołę przeznaczono 15 mr¹⁵⁸. Przy 5 gospodarzach według inwentarza z 1774 r. obszar całej wsi można by więc określić na 110 mr.¹⁵⁹. W 1791 r. Cekowskie St. Ol. liczyły 9 dymów *samorolnych*¹⁶⁰, czyli gospodarstw rolniczych.

W także królewskich Cekowskich Nowych Olędrach albo Prażuchach, lokowanych w latach 1774 i 1780, nadziały gospodarzy były zróżnicowane. Osadnicy w liczbie 12 objęli w dziedziczne posiadanie w latach 1774 – 1787 odpowiednio 1hubę, 1h. i 9 mr, 1/2 h. i 5 mr, 1 h., 1½ h., ¾ h., 1 i ¼ h., 1 h., 3/4 h., ¾ h., 1 h. i 2 h., płacąc 7 1/2 złotych okupnego-grungieltu z huby. Cała wieś uzyskała także ½ h.

152 Por. przyp. 106.

153 APP.Pyzdry G. 115, k. 540.

154 APP. Tab. 21, Kalisz (Tp. z 1789 r.); „Olędry Trąbczyńskie” – 10 i „Nowa Wieś” – 13 dm. (k. 20); Pyzdry. Gr. 115. k. 543: „Hollendry Luźne Stare i Nowe z Hutą” – 31. W 1796 r. według AGAD. Gen. Direkt. Südproussen I/1745, s. 406 miały 34 lub 36 dymów („Trąbczyn H.” 34 + „Stara Huta Trąbczyn” 2).

155 Por. przyp. 56.

156 Por. przyp. 57 (przywil. lok. emf.-w. z 3 II 1791 r.).

157 APP. Tab. 21. Kalisz. (Tp. z 1789 r.), k. 17 v.: „Olędry zwane Wielołąka” – 13 dm.; Pyzdry. Gr. 115, k. 540: „Wielołęc[c]y” – 24 dm. „samorolne”.

158 Por. przyp. 58.

159 Por. przyp. 59.

160 APP. Pyzdry. Gr. 115, k. 531v.: „Holendry Stare Królewskie” – 9 dm. „samorolnych”.

na karczmę i 3 morgi na nauczyciela (szkołę) bez opłat czynszowych¹⁶¹. Ogólny areał tej osady można zatem określić na ponad 14 hub. W 1791 r. Cekowskie Nw. Ol. liczyły 22 dymy *samorolne*¹⁶², czyli gospodarstwa rolnicze.

W szlacheckich Dębniakach i Piskorach Olędrach osadnicy, „... którzy... osiedli i osiadać będą” otrzymali nadziały 1 i ½ hubowe *według woli osadników* (h. = 300 pr.), a w drugim przywileju *wolne pastwisko na borach i pastwiskach oraz użytek stawu na Piskorach*¹⁶³. Według Tabeli podatku ofiary 10 lub 20 grosza z 1789 r., zapisano Olędry Piskory dwojako. Najpierw jako te, które od olędrow *osobnych, którym od roku 1791 lata wolności się kończą i w tymże roku płacić zaczną*. Następnie z informacją, że (...) *w roku znowu 1792 szczególnych [poszczególnych] olen-drow 11 skończą wolność i płacić zaczną...* W źródle tym odnotowano także, że jeden olęder (zapewne należący do Piskorów Ol.) siedział we wsi Lipe¹⁶⁴. W 1791 r. w Dębniakach Ol. było 9, a w Piskorach Ol. 16 dymów *samorolnych*, czyli gospodarstw rolniczych¹⁶⁵.

W założonych także w 1783 r. szlacheckich Dzierżbińskich albo Zdanowcu i Zamętach Olędrach osadnicy otrzymali najpierw w osobnych kontraktach nadziały jednowłokowe (włoka równała się 30 mr, a morga liczyła 30x10 prętów mierzonych prętem 8. łokciowym), *w którą włokę budynki, łąki i ogrody inkludować się [włączać się] powinni*, także rowki z wyjątkiem wielkich rowów. Po 7 i ½ mr przyznano dla bakałarzy, wolne od czynszu i robocizny, tak na Zdanowcu jak i Zamętach; po 15 mr tamże dla karczmarzy, które olędry mieli *swoim kosztem dobyć* [tj. wykarczować i zabudować]; a na wspólny cmentarz dla dysydentów [ewangelików] plac 14 x 14 prętów¹⁶⁶. Przy liczbie 37 dymów *samorolnych* w 1791 r.¹⁶⁷ łączną powierzchnię obu wsi można szacować na tyleż włók, a razem z gospodarstwami karczmarzy, nauczyciela i cmentarzem na około 39 włók.

W Kosmowskich Ol. nadziały były najprawdopodobniej jednohubowe. Ponadto wieś otrzymała w przywileju lokacyjnym z 1775 r. po ½ huby dla szkoły i karczmarza. W 1784 r. przywilej lokacyjny na pobudowanie się na półhubach w Kosmowie na prawie olęderskim, *jako i inne Olędry Kosmowskie* uzyskali jeszcze 2 osadnicy¹⁶⁸. Przy liczbie 16 dymów w 1789 r. areał tej osady można by szacować na maksymalnie 15, a z dwoma gospodarstwami w Kosmowie na 16 hub (włók)¹⁶⁹.

W Mycielińskich Starych i Nowych Olędrach 2 osadnicy w pierwszym przywileju z 30 marca 1787 r. uzyskali nadziały jednohubowe, do których nie wliczono części ziemi zabranej pod drogę oraz 1 mr przeznaczonej pod zabudowę; hubę

161 Por. przyp. 74.

162 APP. Pyzdry. Gr. 115, k. 531v.

163 Por. przyp. 102 (przywilej lokacyjny emfiteutyczno-wieczysty wspólny z Ol. Piskory z 17 VII 1783).

164 APP. Tab. 24, Kalisz: Tof. z Todl., k. 105v, 116.

165 APP. Pyzdry. Gr. 115, k. 532v.

166 Por. przyp. 98 (przywilej lokacyjny emfiteutyczno-wieczysty z 25 VI 1783).

167 APP. Pyzdry. Gr. 115, k. 529.

168 Por. przyp. 75-76 (przywilej lokacyjny emfiteutyczny ze zobowiązaniem jego aprobaty, gdy zgromadzą się już wszyscy ol z 22 IV 1775 r., APP. Kalisz. Gr. 433, k. 509-510; przywil. lok. dla 2 ol., z pokwit. podymnego z 2 VI 1784: Kalisz Gr. 482 (1791 r.), k. 682).

169 APP. Tab. 24. Kalisz (Tdl z 1789), k. 90v-91 i 115 oraz 12, z inform., że 4 ol. zaczną płacić czynsz w 1790 r.

mierzono prętem 8 łokciowym. W drugim przywileju lokacyjnym z tego samego dnia, miesiąca i roku, wystawionym dla 6 osadników, którzy także zapewne otrzymali nadziały chyba raczej nie jedno-, a półhubowe, znalazło się zastrzeżenie fundatora: *...mając na dziedzinie tejże wsi [Mycielin] części gruntu czyli zarośla, różnym drzewem zagęszczoną, krzewiną zwaną (...), gdy się...holendrzy...grunt przeznaczony Rusiny zwany obsieć podejmują...; (...) a gdyby dla szóstego Holendra roli w Rusin[ach] zabrakło, tedy na drugiej części dziedziny mojej Kozale [Kazala] zwanej rudować [karczować] szóstemu holendrowi...role dla siebie pozwalam.* Według pierwszego przywileju olędrzy mieli się lokować od granic korzeniewskich, a według drugiego od granic słuszkowskich. W obu przywilejach wysokość okupnego z morgi określono na 8 zł. W drugim przywileju znalazło się też postanowienie, że *po 1. ćwierci huby z tego, co z wyrudowanych przez olędrów hub „zbywać będzie”, otrzymają szkolny i gościnny*¹⁷⁰. Według informacji tabel szczegółowych dymów i ludności z 1789 r. wiadomo, że wówczas *Obsiedli roku przeszłego Holendrzy na nową Kolonią mają dymów 6*, a także że w tej osadzie było *25 holendrów roku osiadłych przeszłego gospodarzy*; w 1791 r. było w Mycielińskich St. i Nw. Ol. 9 dymów „samorolnych”, a pięć lat później w 1796 r. znajdowało się tam już 17 domów¹⁷¹. Zatem wskutek dalszych dosiedleń areał całej wsi znowu uległby powiększeniu.

W Oborskich Starych Ol., czyli Wronowie i Nowych Oborskich Olędrach, były gospodarstwa półhubowe¹⁷². Według spisu dymów z 1789 r. było ich tam 27, w tym: 1 „*dym karczemy*”, 16 „*dymów holędrów czynszujących i okupnych*” i 10 „*dymów holędrów kontraktowych i komorników*”¹⁷³.

W Plewińskich (Starych) i Nowych albo Kuźnickich Olędrach, lokowanych przed 1783 i w 1793 r., było 19 gospodarstw (w tym 14 „*nowosiadłych na Kuźnicy do Plewnia*” i 5 „*Przy Starych Hollendrach Nowe Hollendry*”). Nadziały były zróżnicowane o wielkości 1, ½ i ¼ huby; ponadto wieś otrzymała na szkolnego ¼, a do karczmy ½ huby¹⁷⁴.

W Przespolewskich, to jest części Przespolewa Pańskiego i Poroża Wielkiego Olędrach według przywileju lokacyjnego z 1772 r., wyznaczono początkowo co najmniej 3 nadziały indywidualne oraz po ½ h. dla karczmarza i 1/2 h. na szkołę, wolne od powinności i danin dworskich, plac na cmentarz, który olędrzy mieli ogrodzić parkanem; *grundgeld* od nadziału (chyba hubowego) miał wynosić 8 złotych polskich¹⁷⁵. Inwentarz części Przespolewskich Ol. z 1785 r., wymieniał 22 olędrów, w tym 19 z nadziałami półhubowymi, a trzech (w tym karczmarza) – 1. hubowych¹⁷⁶. W 1789 r. w Przespolewskich Ol. wykazano – jak już wyżej stwierdzono – ogółem 37 dymów „samorolnych”, czyli gospodarstw.

W Stropieszynskich albo Radzanach i Gostyniach Olędrach przywilej lokacyjny z 6 XII 1787 określał okupne od morgi (równej 300 pr. 2 7 i ½ łokciowych) gotowego gruntu lub łąki, na – 18 złp., a od zarosłej 3 złp., płatne w trzech ratach, do 1789 r.; na szkolnego przeznaczając 4 mr bez opłaty gruntowej i czynszu¹⁷⁷. Według przywileju lokacyjnego z 1791 r., potwierdzającego i uzupełniającego równocześnie pierwszy przywilej, na szkołę i cmentarz olędrzy otrzymali 3 mr i drzewo od dworu¹⁷⁸. W 1791 r. było w nich 6 dymów *samorolnych*¹⁷⁹, czyli gospodarstw rolniczych.

W Wierzchach albo Tomickich Nowych Olędrach założonych w 1781 r. z 12 osadników, oprócz pierwszego, wszyscy pozostali osadnicy mieli posiadać w zasadzie po ½ huby, za które w 1786 r. razem zapłacili fundatorowi 24 dukaty grungeldu, czyli okupnego¹⁸⁰. Z czasem osada została rozbudowana i obszarowo powiększona, skoro w 1789 r. liczyła 18 dymów¹⁸¹.

W Zbierskich Olędrach 14 osadników uzyskało w 1761 r. i później na wieczne czasy nadziały jednohubowe; huba równała się 30 mr „*rydlandzkiej [reńskiej] miary*”, a morga liczyła 30 prętów wzdłuż i 10 wszerek mierzonych prętem 8 ½ łokciowym; cała zaś huba miała 150 x 60 prętów. Ponadto dla nauczyciela wyznaczono ½ huby, a do gościńca ½ huby bez czynszu; zaś na „*kirchow*” (cmentarz grzebalny) plac 15x15 prętów¹⁸². W 1791 r. Zbierskie Ol. liczyły 17 dymów *samorolnych*¹⁸³, czyli gospodarstw rolniczych.

Zatem na ogólną liczbę 58 osad olęderskich założonych w Puszczy Pyzdrowskiej powierzchnię można ustalić dokładnie lub w przybliżeniu dla 37. Dla pozostałych 21 osad olęderskich obszar ich gruntów jest nieznany. Gdyby jednak założyć, że nadziały indywidualne wynosiły i tam po 1 i po ½ włóki (chełmińsko-koronnej?), to przy znanych liczbach dymów *samorolnych*, czyli rolniczych w 1791 r., ich powierzchnie można by w przybliżeniu szacować w dwóch przedziałach – minimalnym i maksymalnym. Sprawę komplikuje jednak różnorodność stosowanych wówczas miar ziemi i ich niezajomość w przypadku tych osad.

Z danych przytoczonych wyżej dla większej części osad olęderskich powstałych w Puszczy Pyzdrowskiej wynika, że ich grunty były określane we włókach wyznaczanych przeważnie miarą koronną, czyli mierzonych prętem 8 i ½ łokciowym, jak i *rydlandzką* (reńską), przy której morgi wytyczano prętem 7½ łokciowym. W niektórych wsiach liczba gospodarstw ulegała w ciągu kilku, kilkunastu lub kilkudziesięciu lat po lokacji, znacznym zmianom w stosunku do stanu wyjściowego, głównie wskutek dosiedleń, ale chyba także podziałów gospodarstw w wyniku spadkobrania. Potwierdzają to podane wyżej informacje o liczbie i wielkości nadziałów z przywilejów lokacyjnych, wizji i inwentarzy z wiadomościami z tabel dymów z 1789 i dymów *samorolnych* z 1791 r.

170 Por. przyp. 111 i 112.

171 APP, Tab. 23. Kalisz (Tabele szczegółowe dymów i ludności), k. 501 i 500; Pyzdry Gr. 115, k. 531 v.; AGAD. General Directorium Südproussen I/745, s. 350: „Mycieliner H.” (s. 350).

172 Por. przyp. 105.

173 APP, Tab. 24. Kalisz (Tabela ofiary z 10(20) gr z tabelą dymów i ludności z 1789), k. 362.

174 Por. przyp. 101 (przywil. lok. z 1 IX 1793).

175 Por. przyp. 40.

176 Por. przyp. 42.

177 Por. przyp. 113.

178 Por. przyp. 114.

179 APP, Pyzdry. Gr. 115, k. 531 v.: „Holendry Bugaj” = Gostynie Ol. – 4 dm. „samorolne”; „Radzany” – 2 dm. „samorolne”.

180 Por. przyp. 95.

181 APP, Tab. 21 Kalisz (Tp. z 1789 r.), k. 13.

182 Por. przyp. 50 (przywil. lok. emf.-w. z 16 XII 1761).

183 APP, Pyzdry. Gr. 115, k. 536: „Holendry do Zbierska” – 18 dymów „samorolnych”.

Liczba i wielkości nadziałów (gospodarstw) w 37 z 58 osad olęderskich założonych w Puszczy Pyzdrskiej, dotyczących ich stanu podczas lokacji, a niekiedy także później, nie dają pełnego statystycznego obrazu ich wielkości w jednym, wspólnym dla nich przekroju czasowym. Jego stworzenie umożliwiają dopiero dane z tabel dymów i podymnego z 1789 r., sporządzone w ramach pierwszego Polsce, a drugiego w Europie spisu ludności, weryfikowanych w 1790 r., oraz z tabel dymów rolniczych z 1791 r. spisanych, w związku z uchwalonym z nich przez sejm podatkiem zsyпки zbożowej. Ponieważ są one czasem podawane łącznie dla jednej lub nawet większej liczby osad należących do tych samych dóbr ziemskich, a niekiedy jest nawet ich brak, trzeba ich stan w niektórych osadach określać pośrednio i szacunkowo (uciekać się do innych przekazów źródłowych w postaci informacji z przywilejów lokacyjnych, tabel dymów i podymnego z 1775 r., (z odpowiednimi korektami), lustracji dóbr królewskich z 1789 r. oraz inwentarzy i rewizji dóbr kościelnych z lat 1791-1793. Przy tym tylko dla części interesujących nas tu osad olęderskich położonych w powiatach pyzdrskim i kaliskim zachowały się szczegółowe tabele dymów, pozwalające uchwycić ich strukturę funkcjonalno-gospodarczą. Dla powiatu konińskiego trzeba je ustalać pośrednio na podstawie tabeli podymnego z 1789 r. lub tabeli zsyпки zbożowej z 1791 r. Zanim jednak przejdziemy do zestawienia liczb dymów w ogóle i dymów rolniczych wszystkich osad olęderskich w Puszczy Pyzdrskiej zaczerpniętych z podanych źródeł lub ustalonych w oparciu o nie szacunkowo, interpretacji ich liczebności i po części wspomnianej struktury, wypada dokonać kilku wyjaśnień.

Po pierwsze należy stwierdzić, że w tabelach (protokołach, arkuszach) spisanych dymów z 1789 r. przez dym w ogóle, traktowany jako jednostka obrachunkowa podatku zwanego podymne, na wsi, ale także i w mieście, rozumiano przede wszystkim, ale nie tylko – gospodarstwo wraz jego zabudową mieszkalną i gospodarczą, czy też ściślej zagrodę. Pojęciem tym obejmowano bowiem *chałupy we wsi i futorach będące* i (lub) *od wsi odległe – o jednym gospodarzu*, ale nieraz i *o dwóch gospodarzach*, a także *ogrodowe – zagrodnicze (z gruntem i ogrodem lub bez gruntu i ogrodu)*, *rzemieślnicze, fabryczne oraz dymy dworskie i duchowne, młyny* (wodne i wietrzne), *browary, karczmy i dymy żydowskie*. Z kolei zabudowania dworskie i plebańskie, których w czystych wsiach olęderskich nie było, a w mieszanych należały prawnie do ich części pańszczyźnianych, a nie czynszowych olęderskich, były za jeden dym rachowane¹⁸⁴.

Po wtóre należy stwierdzić, że według uchwały sejmowej za dym rolniczy, podlegający podatkowi zsyпки zbożowej na wojsko (w ilości 2 korcy żyta i 4 korcy owsa) należało uważać, zgodnie z treścią konstytucji sejmowej z 1791 r., każdy dym, którego posiadacz lub mieszkaniec zasiewa grunty zbożem, bez względu na naturę dóbr i na to, czy płaci ofiarę 10 lub 20 gr. Z powodu różnic w wielkości gruntów dymy rolnicze zezwalało obciążać podatkiem w zróżnicowanej wysoko-

184 W. Rusiński, *Struktura osadnictwa...*, s. 59. Pojęcie dymu-gospodarstwa nie zawsze jednak znaczyło to samo, jak o tym świadczą „chałupy wiejskie o dwóch lub więcej gospodarzach”; takich gospodarstw, a właściwie w tym wypadku zagród o 2 gospodarzach, było jednak stosunkowo mało.

ści, pozostawiając jej ustalenie w dobrach szlacheckich ich „zwierzchności”, czyli właścicielom. Za uwolnione od zsyпки, a więc nierolnicze, miano uznawać tylko te dymy, których posiadacze nie mieli żadnych gruntów, albo mieli „*warzywowe... ogrody*”, tj. zajmowali się wyłącznie warzywnictwem¹⁸⁵. Zatem przez dymy nierolnicze rozumiano dymy bez gruntów, tylko z ogrodem, a więc rzemieślnicze i ściśle zagrodnicze, a może i komornicze, o ile były one osobnymi chałupami, zamieszkiwanymi przez komorników i komornice – samotnych lub z rodzinami (na co w tym ostatnim przypadku zdają się wskazywać informacje zawarte w tabelach dymów i ludności z 1789 r.).

Po trzecie tabela podymnego z 1789 r., jako zawierająca kwoty tego podatku tylko z jednej raty świętojańskiej (czerwcowej) pozwala na ustalenie liczb dymów w osadach w sposób pośredni przez pomnożenie tych kwot przez dwa (celem uzyskania sumy podatku płatnego w dwóch ratach dla całego roku) i podzielenie otrzymanego iloczynu przez całoroczne stawki tego podatku, wynoszące dla osad wiejskich 2 złote polskie z jednego dymu według ustawy sejmowej z 1789 r.¹⁸⁶

Zestawienie ogólnych liczb dymów (gospodarstw) w ogóle w latach 1789-1790 r. w 58 osadach założonych w Puszczy Pyzdrskiej przedstawiające ich stan ilościowy, a częściowo także i strukturę funkcjonalno-gospodarczą, według ówczesnych kryteriów oraz liczby dymów rolniczych w 1791 r. dla wszystkich osad, pozwala w przybliżeniu określić wielkość tych osad pod tymi względami. Zostało ono ujęte w formie tabeli nr 2.

Tab. 2 Liczba i struktura dymów-gospodarstw w osadach olęderskich położonych w Puszczy Pyzdrskiej w latach 1789-1790 i dymów „samorolnych” w 1791 r.

L.p.	Nazw osad według powiatów	Liczba i rodzaje dymów								
		Browary	Karczmy	Chałupy						dymy samorolne 1791 wg Tab. i szacunkowo[]
				o 1 gospodarzu	o 2 gospodarzach	ogrodowe	ogrodowe bez gruntu i ogrodu	dymy rzemieślnicze i fabryczne	razem wg tabel dymów lub szacunkowo[]	
Powiat pyzdrski										
1.	Ciążeńskie/Zarzeczne Ol.	-	-	-	-	-	-	-	[4]	6
2.	Lisewskie Ol./Olsz	-	-	-	-	-	-	-	[4]	[4]
3.	Pyzdrskie Ol.			17		2	-	-	19	16

185 *Volumina Legum*, T. IX, Kraków 1889, s. 186 i n. Korzec – miara pojemności; korzec warszawski ustanowiony w konstytucji sejmu 1764 r, wynosił 120,06 litra, zob. T. Wierzbowski, dz. cyt., s. 219.

186 *Volumina Legum*, T. IX, Kraków 1889, s. 65 i 162; Rybarski, *Skarbowość Polski w dobie rozbiorów*, Kraków 1937, s. 243-246.

4.	Wrąbczynek	1	-	15	-	3	-	-	19	19
5.	Wrąbczynkowskie Ol.	1	1	18	-	-	-	-	20	22a)
Razem									66	67
Powiat koniński										
6.	Białobłockie/Królikowskie Ol.	-	-	-	-	-	-	-	[26]	49b)
7.-8.	Borowieckie St. i Nw. Ol.	-	-	-	-	-	-	-	29c)	31
9.	Bukowa/Łomowskie Ol.	-	-	-	-	-	-	-	[8]	[8]
10.-11.	Gadowskie St. i Nw. Ol.	-	-	-	-	-	-	-	[22]	22
12.	Gliny Ol.	-	-	-	-	-	-	-	[15]	15
13.-14.	Grądy Nw. i St. Ol.	-	-	-	-	-	-	-	[18]	18
15.	Grójeckie/Grodzieckie Ol.	-	-	-	-	-	-	-	[10]	10
16.	Imielno	-	-	-	-	-	-	-	[9]	9
17.	Jarozewickie Ol.	-	-	-	-	-	-	-	[10]	[10]
18.	Konary/Konarskie Ol.	-	-	-	-	-	-	-	[19]	19
19.	Kowalewskie Ol.	-	-	-	-	-	-	-	[8]	8
20.	Lisieckie Ol.	-	-	-	-	-	-	-	[3]	2
21.	Lubieńskie al. Biała Ol.	-	-	-	-	-	-	-	[20]	18
22.	Luśnie/Łukomskie Ol.	-	-	-	-	-	-	-	10	[10]
23.	Łazy Olędry	-	-	-	-	-	-	-	3	5
24.	Myszaków/skie Ol.	-	-	-	-	-	-	-	[15]	[15]
25.-26.	Orlińskie D. i M. Ol.	-	-	-	-	-	-	-	[23]	d0
27.	Siąszyckie al. Złotowskie Ol.	-	-	-	-	-	-	-	[9]	9
28.	Smuszewskie Ol.	-	-	-	-	-	-	-	[3]	2
29.	Stara Huta-Grojeckie Ol.	-	-	-	-	-	-	-	[6]	6
30.	Stara Huta/Zagórowskie Ol.	-	-	-	-	-	-	-	[4]	[4]
31-32.	Trąbczyńskie Luźne Nw. i St. Ol.	-	-	-	-	-	-	-	[31]	31
33.	Wielolęka	-	-	-	-	-	-	-	13	24
Razem									314	325
Powiat kaliski										
34	Cekowskie Nw. Ol. albo Prażuchy		2	29	1				24	22
35.	Cekowskie St. Ol.								8	9
36.	(Ciemierowa, Szymanowickie) St. Ol.		1	19					20	18
37.	Dębniaki Ol.			5	4				9	8
38.	Dzierżbińskie-Zamęty Ol.									
39.	Dzierżbińskie-Zdanowiec Ol.								33	37
40.	Jarantowskie Ol.								7	6
41.	Kazimierskie Nw. Ol.								[3]	[3]
42.	Kazimierskie St. Ol.								14	15
43.	Kosmowskie/ Szadokierskie Ol.								16	15
44.	Kuszyńskie/Jaszczurowo Ol.								[8]	8
45.	Mycielińskie Nw. Ol.									
46.	Mycielińskie St. Ol.			6					6	9

47.	Oborskie Nw. Ol.									
48.	Oborskie St. Ol.		1	16	10				27	25
49.	Piskory/Lipeckie Olędry			7	11				18	16
50.	Plewińskie Nw. Ol.									
51.	Plewińskie (Stare) al. Kuźnickie Ol.			5		3			8	[8]
52.	Poroże Małe			1		1			2	[2]
53.	Przespolewskie albo część Przespolewa Pańskiego i Poroże Wielkie Ol.			13		12			[26]	27
54.	Stropieszynskie-Gostynie Ol.			6						4
55.	Stropieszynskie-Radzany Ol.								[6]	2
56.	Świdle Nowa Kolonia								[3]	[3]
57.	Wierzchy/Tomickie Nw. Ol.								[15]	[15]
58.	Zbierskie Olędry		1	13	1	-	2	2	18	18
Razem									271	270
Razem w trzech powiatach									651	662

Źródła: APP, Zbiór tabel podatkowych i lustracji. APP, Tab. 21. Kalisz(Tp.), k. 11v, 16, 18v, 19, 20; Tab. 22. Kalisz (Tdl), k. 27, 130-130v, 162 v., 265, 349, 362; Tab. 23. Kalisz(Tdl.), k. 82v., 162 v., 323, 334, 391v. 395 v., 500, 506; Tab. 24. Kalisz (Tof. z Todl), k. 119 v., 121 v.-123; Tab. 25. Kalisz (Tof. z Todl), k. 63.; Tab. 44. Pyzdry(Td), kk. 318v-319, 371v-372, 410v-411; Tab. 45 Pyzdry (Tod), k. 9, 12, 15v.; Kalisz. Gr. 481(tabddel.p), k 222v.; Kalisz. Gr. 483 (Tab. del. p.pp), k. 107; Pyzdry Gr. 115, k. 528v, 529, 531 v, 532-532v, 533v, 534, 535-536, 538-538v, 540-540v, 542-542v, 543-543v, 540, 545 v, 549, 549v-550v, 551.

Uwagi: a) „Hollendry Wrąbczyńskie z młynem Białobrzeg”; b) razem z Orlińskimi D. i M. Ol., c) „Holędry zwane Borowiec i Huta”, d) razem z Białobłockimi Ol.

Z analizy treści całej tej tabeli wynika, że w 58 osadach olęderskich założonych w Puszczy Pyzdrowskiej w latach 1789-1790 było w sumie, w przybliżeniu, 651 dymów w ogóle. Zatem średnio na 1 osadę przypadłoby 11,224 dymów. Liczba gospodarstw tych osad dla większej części z nich wykazywała pewną stałość w stosunku do stanu wyjściowego z okresu ich lokacji, ukazanego powyżej; dla mniejszej części była jednak zmienna, najczęściej wyższa, wskutek dalszego dosiedlania w nich kolejnych osadników lub ze względu na różnicującą się strukturę społeczno-gospodarczą wsi, z powodu podziałów gospodarstw w wyniku spadkobrania.

Wśród wsi olęderskich, pod względem liczby gospodarstw, występowała duża rozpiętość. Jest ona uchwytana bezpośrednio dla 38 osad wykazanych osobno. Wśród nich było: osad bardzo małych, liczących 2-5 dymów – 9, małych mających 6-10 dymów – 11, średnich z liczbą 11-15 dymów – 5, większych niż średnich z liczbą 16-20 dymów – 8, dużych z 21-25 dymami tylko 2, a bardzo dużych obejmujących 26 dymów tylko 1. Nie sposób jest podać proporcji pod względem liczby dymów dla osad, dla których określono je w tabelach bezpośrednio lub pośrednio, ale wspólnie. Liczebność ich dymów wahała się od 6 do 33 dymów, zatem średnio na jedną z nich przypadałoby od 3 do 16,5 dymów w osadzie.

Dla 16 z 58 osad olęderskich podano w Tab. 2 szczegółowe dane dotyczące struktury funkcjonalnej i społeczno-gospodarczej tych dymów. Wśród nich, jeżeli

pominąć 2 browary i 6 karczem i 2 dymy rzemieślnicze, przeważały zdecydowanie dymy o 1. gospodarzu, występujące we wszystkich 15 olędrach w ogólnej liczbie 636. Dymy o 2 gospodarzach w ogólnej liczbie 37 występowały tylko w 5 osadach, a ogrodowe z gruntem i ogrodem w liczbie 16 w 3 osadach, a bez gruntu i ogrodu w liczbie 2 w 1 osadzie. Niestety dla pozostałych 43 olędrów brak jest danych dotyczących ich struktury. Można jednak przypuszczać, m.in. na podstawie struktury społecznej mieszkańców, że nie tylko w tych 16 osadach, ale i w większości interesujących nas osad olęderskich przeważały dymy–gospodarstwa o jednym gospodarzu, a więc jedno – względnie półwłókowe (kmiece, rolnicze i półkmiece, półrolnicze), a tylko w bardzo małej części występowały w nich mniejsze – o dwóch gospodarzach i zagrodnicze z gruntem i ogrodem a raczej rzadko komornicze.

Według tabel podatku zsyпки zbożowej (w życie i owsie) na wojsko z 1791 r. powiatów: pyzdrowskiego, konińskiego i kaliskiego w 58 olędrach Puszczy Pyzdrowskiej były 662 dymy „samorolne”, tj. rolnicze. Z porównania danych o dymach rolniczych z 1791 r. z informacjami o ogólnych liczbach dymów z 1789 r. wynika, że w sumie dymów rolniczych było w późniejszym o dwa lata okresie o 1,662% więcej. Ponieważ jednak w przypadku 34 osad liczby dymów mają charakter szacunkowy, zachodzi potrzeba dokonania korekt w podsumowaniach dymów obu kategorii. Czynimy to w ten sposób, że sumę 662 dymów rolniczych podwyższamy o 6,34%, czyli 42 dymy, gdyż taka różnicę między dymami rolniczymi a dymami w ogóle pozwalały uchwycić kompletne dane statystyczne zachowane dla odpowiedniej reprezentacji osad wiejskich powiatów kaliskiego, pyzdrowskiego oraz kościańskiego. W rezultacie tego doliczenia uzyskujemy 704 dymów. Po dodaniu zaś owej sumy 42 dymów do 649 dymów w ogóle (gdyż większość ich szacunkowych liczb w pierwszej rubryce tabeli powtarza jako stan minimalny liczbę dymów rolniczych) uzyskujemy liczbę 691 dymów w ogóle, którą należy przyjąć jako bardziej realną dla roku 1789. Do 1791 r. ich liczba, odpowiednio do nieco podwyższonej rocznej stopy przyrostu naturalnego¹⁸⁷ mogła wzrosnąć o minimum 1%, tj. 6 osób, czyli w sumie do ok. 699 osób. Z literatury jednak wiadomo, że ponad 98% mieszkańców osad olęderskich było zawodowo czynnych w rolnictwie. Będzie o tym mowa jeszcze dalej. Zatem zapewne prawie taki sam lub zbliżony odsetek dymów w 58 osadach olęderskich założonych w Puszczy Pyzdrowskiej obejmowały w 1789 r. dymy (gospodarstwa) rolnicze. Gospodarstwa karczmarzy i nauczycieli, stanowiące dla ich użytkowników główne źródła utrzymania, nie były bowiem zaliczane do dymów rolniczych.

W przywilejach osadniczych osad olęderskich w Puszczy Pyzdrowskiej brak jest w zasadzie informacji dotyczących ich rozplanowania przestrzennego i charakteru zabudowy. Jedynie w przywoływanych wyżej przywilejach lokacyjnym dla Orlińskich D. i M. Ol. z 1784 r. i Białobłockich Ol. z 1787 r. jest mowa, że ich mieszkańcy mają „...budować się porządnie i pod linią”¹⁸⁸, czyli stworzyć wieś o kształcie ulicówki. Jednak z wiadomości dotyczących układu przestrzennego osad olęderskich

187 *Dzieje Wielkopolski*, T. 1, s. 812, przyp. 22 (tekst J. Topolskiego, w którym autor określa ten przyrost nieco niżej na 0,45%).

188 Por. przyp. 106 i 65.

skich założonych na innych obszarach Wielkopolski wiadomo, że ich rozplanowanie było trojaki: 1) przeważnie samorzutne (nieraz narastające stopniowo), 2) zaprojektowane, powstałe od jednego rzutu, z inicjatywy pana feudalnego, albo 3) zastane (jak w przypadku Wrąbczynka). W ramach każdego z tych sposobów zakładania wsi olęderskich, przeważnie odpowiednio do ich form terenowych, uwarunkowanych głównie przez czynniki środowiska geograficznego, występowały trzy typy ich ukształtowania przestrzennego: 1) dostosowana do rzeźby i stosunków wodnych terenu osada nizinna, rzędówka – wieś o zabudowie zwartej, bardziej skupionej (ulicówka regularna) lub luźniejszej (ulicówka nieregularna) i 2) osada luźna, rozproszona (w postaci większych lub mniejszych, nieregularnych skupień zagród, czasem z placem lub stawem) oraz 3) osada mieszana, łącząca pewne elementy pierwszych dwóch typów. Osada skupiona mniej lub bardziej, czyli rzędówka (zwana też rzędówką bagienną) i osada luźna, rozproszona stanowiły w zasadzie dwa nowe typy układu przestrzennego wsi wniesione przez osadnictwo olęderskie w Wielkopolsce i najbardziej w nim rozpowszechnione. Rzędówki – ulicówki o pasach gruntów, w których mieściły się różnego typu użytki rolne (pola, łąki pastwiska i in.), tworzyły w warunkach wielkopolskich jeden, dwa, ale nieraz i trzy proste, zgięte lub łamane rzędy, szeregi zagród (gospodarstw) o różnym usytuowaniu względem siebie (równoległym i prostopadłym) i stopniu ich skupienia oraz różnej długości (przeważnie od 1–1,5 km), znacznie jednak mniejszej od tej, jaką miały w Prusach Królewskich¹⁸⁹.

Układ przestrzenny większości osad olęderskich w okresie najbliższym lokacji można określić dopiero na podstawie późniejszej Mapy Kwatermistrzostwa Generalnego Wojska Królestwa Polskiego z 1839 r. i według współczesnej Mapy Polski Głównego Geodety Kraju w skali 1:100 000, mapy turystycznej Puszczy Pyzdrowskiej w skali 1:55 000. Na podstawie analizy treści tych map, przy uwzględnieniu faktu, że w wyniku reformy uwłaszczeniowej z 1864 r. rozplanowanie tych wsi czynszowych bez folwarku nie uległo zasadniczym zmianom, można stwierdzić że z 58 staropolskich osad olęderskich w Puszczy Pyzdrowskiej rzędówki bagienne, założone na styku gruntów bagiennych i suchych, niejednorodnych, z szeregami zabudowy w różnych układach, czasem częściowo rozproszonej, reprezentowało 9 osad (Białobłockie Ol., Cekowskie St. Ol., Gadowskie Ol., Kazimierskie St. i Nw. Ol., Lisewskie Ol., Luśnie Ol., Myszakowskie Ol., Piskory Ol.), ulicówki regularne i nieregularne lokowane na grunatach niejednorodnych stanowiły 2 osady (Dębniałki Ol., Grodziec Ol.), osadę rozproszoną luźną przedstawiało aż 40 osad, a mieszaną 7 osad (Białobłockie Ol., Gadowskie St. i Nw. Ol., Orlińskie St. i Nw. Ol., Wierzychy Ol. i Wrąbczynek).

Rozplanowanie przestrzenne osad olęderskich (dokonane przy lokacji na surowym korzeniu i przejęte po starszych osiedlach), sieć dróg, układ i ustrój gruntowy, a czasem i rozmieszczenie budynków rzutowały na ich kształty geometryczne. W związku z tym olędry reprezentowały z fizjonomicznego punktu widzenia różne typów i podtypy kształtów.

189 W. Rusiński, *Osady tzw. „olędrów”*, s. 56–57; J. Burszta, *Od osady słowiańskiej do wsi współczesnej*, s. 108–109, 114–118; idem, *Osadnictwo i kształty wsi*, [w:] *Kultura ludowa Wielkopolski*, pod red. tegoż, t. I, Poznań 1960 s. 31–105; Z. Chodyła, *Osadnictwo olęderskie w Wielkopolsce (1597–1793)*.

Na kształt tych wsi wpływały też rozłogi (układ) pól (gruntów ornych, łąk, pastwisk) i system ich uprawy. Gdy szło o ten ostatni to trójpolówka w olędach była jednak w zdecydowanie mniejszym stopniu niż we wsiach pańszczyźnianych trójpolówką zbiorową, czyli związaną z tzw. przymusem polnym lub niwowym dla całej wsi, kiedy to każdy z chłopów musiał w danym roku siać na jednym z pól swych gospodarstw, położonym w jednej linii i sąsiadującym z takimi polami innych gospodarstw, określone uprawy (oziminy, jarzyny) lub przeznaczyć to pole na ugór, zgodnie z decyzją całej wiejskiej gromady. W osadach olęderskich zwartych, w rzędówkach regularnych i nieregularnych, ale też reprezentujących inne różne kształty – często, a w rozproszonych, luźnych – powszechnie, stosowano trójpolówkę indywidualną. Wynikało to z przewagi w nich łańcowego układu przestrzennego. Przy takim układzie gruntów każdy osadnik miał pole w jednym kawałku (bloku), zwykle na długim pasie gruntu (prostokąt), i uprawiał je według własnego uznania, niezależnie od sąsiadów. Pasy te ułożone były równolegle do siebie i ciągnęły się od środka wsi aż do jej granicy. Cechą charakterystyczną układu łańcowego, odróżniającą wsie, w których występował od wsi o układzie niwowym, było jeszcze i to, że każde gospodarstwo miało własną drogę polną, ciągnącą się wzdłuż całego pasa gruntów. Na tworzenie się łańcowego układu wielu wsi olęderskich wpływało ich zakładanie na karczunkach leśnych, gdzie właśnie występowało takie położenie i zróżnicowanie glebowe gruntów, lub na tzw. pustkowiach, gdzie zagospodarowanie dokonywało się stopniowo. W tym drugim przypadku osadnictwo najczęściej bowiem zaczynało się od powstania jednego, dwu lub kilku rozproszonych, oddalonych od siebie gospodarstw, które oczywiście nie miały warunków na stosowanie trójpolówki zbiorowej¹⁹⁰.

Na układ przestrzenny wsi olęderskich, zwłaszcza wewnętrzny, miały wpływ typy ich siedlisk, zagród. Z czterech typów zagród – zabudowań (wyróżnianych odpowiednio do ustawienia brył budynków: mieszkalnego i gospodarczych) i lokalizacji tychże w stosunku do dróg, cieków wodnych i względem siebie), właściwych dla tradycji kraju i miejsca pochodzenia osadników, w Wielkopolsce, w tym i w osadach lokowanych w XVIII w. na Puszczy Pyzdrowskiej najpowszechniejszy był czwarty typ – zagroda rozproszona z podcieniową najczęściej chałupą (z czasem ten typ budownictwa zaniknął i dziś jest nie spotykany), ustawioną szczytem lub ścianą do drogi i wolnostojącymi zabudowaniami gospodarczymi, wznoszonymi z drewnianych bali; w konstrukcji sumikowo-łątkowej lub rzadziej zrębowej, także licznie z gliny i darniowej rudy żelaza. Budowano generalnie z budulca, który był najbardziej dostępny i tani. Wszystkie budynki (dom, obora-chlew, stajnia, stodoła, spichlerz) wznoszono w niej rozdzielnie, w rozproszeniu, najczęściej na planie czworoboku; przy czym stodoły sytuowano nie raz także osobno, poza drogą. Najczęstszy był model z dwoma trzema budynkami: chałupą, stodołą, budynek inwentarski (złożony z chlewu, stajni, obory, wozowni). Równocześnie, chociaż rzadziej, występowały wolno stojące budynki, jak owczarnie, szopy, wozownie¹⁹¹.

190 J. Burszta, *Osadnictwo i kształty wsi*, [W:] *Kultura ludowa Wielkopolski*, pod red. tegoż, Poznań 1960, s. 44–46; tenże, *Od osady słowiańskiej do wsi współczesnej. O tworzeniu się krajobrazu osadniczego ziem polskich i rozplanowań wsi*, Wrocław 1958.

191 W. Rusiński, *Osady tzw. „olędów”*, s. 57–58; A. Pelczyk *Poolęderskie budownictwo mieszkalne na obszarze Równiny Nowotomyskiej*, „Studia Lednickie”, IV, Poznań – Lednica 1996, s. 357–383.

Na początku karczunku gruntów leśnych i zarosłych mieszkańcy osad olęderskich stawiali tymczasowe budy do zamieszkania, a następnie jeszcze w okresie wolnizny byli zobowiązani do wzniesienia chałup. O budach wspominają przywileje lokacyjne i inne źródła dla Cekowskich St. Ol., Przespolewskich Ol. i Świdłów Nowej Kolonii, Trąbczyńskich St. Ol.¹⁹². W przywilejach dla niektórych osad stwierdzano, że osadnicy budynki powinni wystawić przed wyjściem wolnych lat (Gadowskie St. Ol.), w określonym czasie dwóch lub czterech lat (Białobłockie Ol. Orlińskie D. i M., Lubieńskie Ol.), porządnie (Cekowskie Nw. Ol.), jak najprędzej, porządnie i „pod linią” (czyli z zachowaniem układu ulicówki), w pierwszym przypadku pod nadzorem sołtysa i ławnika (Grądy St. i Nw. Ol.), w określonym czasie kilku lat pod groźbą kontroli i kary pieniężnej (Grądy St. i Nw. Ol., Borowieckie St. i Nw. i Konarskie Ol.¹⁹³). Takie nakazy wynikały z ociągania się lub lenistwa, albo też ograniczonych możliwości inwestycyjnych niektórych olędów, co potwierdza przypadek Trąbczyńskich St. i Nw. Ol.¹⁹⁴. Powierzchnia gruntu przeznaczonego pod siedlisko, czyli zabudowę gospodarstwa została określona tylko raz w przywileju dla Mycielińskich Ol. na 1 morgę (magdeburską?)¹⁹⁵.

W zabudowie i układzie przestrzennym wsi olęderskich w Puszczy Pyzdrowskiej, w większości w całości lub po części zamieszkałych przez ludność wyznaniowo-ewangelicką, ważne składniki stanowiły obiekty kultu religijnego i zarazem oświatowe (szkoły – domy modlitwy, później zbory) oraz położone na ogół na obrzeżach wsi, na terenach pagórkowatych, leśnych lub mało żyznych, cmentarze grzebalne, o których będzie szerzej mowa w ostatnim rozdziale tego opracowania.

192 Por. przyp. 58, 40, 125, 34.

193 Por. przyp. 82, 65, 106, 78, 74, 72, 70, 60–61.

194 Por. przyp. 34.

195 Por. przyp. 111–112.

Zaludnienie wsi olęderskich w Puszczy Pyzdrskiej i jego struktura demograficzna, społeczno-zawodowa, wyznaniowa, etniczna oraz pochodzenie osadników

Odpowiednio do różnic w wielkości 58 wsi olęderskich w Puszczy Pyzdrskiej pod względem liczby dymów w latach 1789-1791, także ich zaludnienie było w tym przekroju czasowym zróżnicowane. Tylko w odniesieniu do części z nich znamy z przywilejów lokacyjnych lub innych źródeł liczby osadników gospodarzy („głów” rodzin) w okresie ich zakładania lub też w latach następnych. Dla większości z nich (50) można je wraz strukturą ustalić w jednym przekroju czasowym w oparciu o dane z tabel szczegółowych ludności z 1789 r. i z aktu wizytacji dekanatu konińskiego z lat 1790-1791, a dla pozostałych 8 osad (1 w powiecie kaliskim, a 7 w powiecie konińskim) w przybliżeniu, mnożąc określone wcześniej szacunkowo liczby ich dymów przez ustalony przez nas wskaźnik zaludnienia 6,05 osób/1 dym¹⁹⁶.

Zaludnienie osad olęderskich w Puszczy Pyzdrskiej w latach 1789-1791 w ramach trzech dawnych powiatów – pyzdrskiego, konińskiego i kaliskiego i w alfabetycznej kolejności przedstawia Tabela 3, opracowana w trzech częściach: a, b, c. Części 3a i 3b ukazują odpowiednio liczebność i w większości strukturę demograficzną (według płci i w pewnym zakresie według wieku) oraz społeczno-zawodową mieszkańców 5 osad olęderskich w powiecie pyzdrskim i 25 osad w powiecie kaliskim, przeważnie w oparciu o dane z tabel szczegółowych ludności sporządzonych w czasie jej spisu w 1789 r. oraz w odniesieniu do kilku osad, dla których brak jest danych źródłowych, tylko ogólne ich populacje obliczone szacunkowo. W tym ostatnim przypadku liczby mieszkańców takich osad określamy mnożąc liczby ich dymów (podane w Tab. 2) przez wymienioną wyżej szacunkową średnią zaludnienia na jeden dym. Natomiast część 3c Tabeli przedstawia stan zaludnienia 28 takich osad w powiecie konińskim, a z tych dla 20 z uwzględnieniem struktury demograficznej i wyznaniowej, według spisów z lat 1790-1791, ujętych w akcie

¹⁹⁶ Wskaźnik ten jest niższy od średniej 6,37 osób/ 1 dym wiejski, ustalonej przez nas w artykule: *Nowy szacunek zaludnienia Wielkopolski i wskaźników jego struktury u schyłku XVIII wieku.* [W:] *Przemiany demograficzne Europy Środkowej w czasach nowożytnych. Zielonogórskie spotkania z demografią 1.* Red. nauk. H. Kurowska, Uniwersytet Zielonogórski, Zielona Góra 2010, s. 87–129. Został on obniżony ze względu na mniejszy przyrost naturalny w osadach olęderskich, niż w innych osadach wiejskich. Zob. W. Rusiński, *Osady tzw. olędrów w dawnym woj. poznańskim i Z. Chodyła, Osadnictwo olęderskie w Wielkopolsce (1597-1793).*

wizytacji dekanatu konińskiego z 1792 r., zaś dla 8 pozostałych tylko stan ogólny, określony szacunkowo.

Liczebność i strukturę mieszkańców osad olęderskich położonych w powiecie pyzdrskim przedstawia według dwóch źródeł Tab. 3 a.

Tab. 3a. Zaludnienie osad olęderskich w Puszczy Pyzdrskiej, w powiecie pyzdrskim, w latach 1789-1791.

Lp.	Nazwy osad alfabetycznie	Liczebność mieszkańców według								Ogółem, także szac. wg liczby dymów] z uwzględnieniem płci i wyznania; także w 1791 r.	
		wg płci i wieku	wg kategorii społeczno-zawodowych								
			Gospodarze rolnicy	Czynszownicy, chatupnicy	Komornicy	Rzemieślnicy	Karczmarze, szynkarze	Czeladź, służący	Luźni za robotą		Inni
1.	Ciążeńskie al. Zarzeczne Ol.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	[25]
2.	Lisewskie Ol.(Olsz)	prawdopodobnie razem z Lisewem dla którego wykazano 238 mieszkańców (126 M. i 112 Ż.)								[25]	
3.	Pyzdrskie Ol.	Mężczyźni	16	-	2	-	-	-	-	-	140 (72 M., 68 Ż.)
	Synowie do l. 15	24	-	1	-	-	-	-	7		
	od l. 15	8	-	-	-	-	-	-	14		
	Białogłowy	17	-	2	-	-	-	-	-		
	Córki	25	-	4	-	-	-	-	20		
	Razem	90	-	9	-	-	-	-	41		
4.	Wrąbczynek	Mężczyźni		19		1	-	8	15	1	177 (89 M., 88 Ż.) w 1791 r. 111 kat. (40 M., 47 K., 10 Ch., 14 Dz.) 50 M. 61 Ż.
	Synowie do l. 15	-	27	-	1	-	-	9	-		
	od l. 15	-	8	-	-	-	-	-	-		
	Białogłowy	-	19	-	1	-	7	16	2		
	Córki	-	29	-	1	-	-	13	-		
	Razem	-	102	-	4	-	15	53	3		

5.	Wrąbczynkowskie Ol.	Mężczyźni		19			-	3		4	132 (73+ M.,59 Z) w 1791 r. 99 samych dysy- dentów (37 M., 35 K., 13 Ch., 14 Dz.) 50 M. 49 Z.
		Synowie do l. 15	-	37	-	-	-	-	-	2	
		od l. 15	-	6	-	-	-	-	-	2	
		Białogłowy	-	20	-	-	-	3	-	2	
		Córki	-	34	-	-	-	-	-	-	
		Razem	-	116	-	-	-	6	-	10	
Razem	Mężczyźni	16	38	2	1	-	11	15	5	88	
	Synowie do l. 15	24	64	1	1	-	-	9	9	108	
	od l. 15	8	14	-	-	-	-	-	16	38	
	Białogłowy	17	39	2	1	-	10	16	4	89	
	Córki	25	63	4	1	-	-	13	20	126	
	Razem	90	218	9	4	-	21	53	54	449+[50]=499 (234 +? M i 215+?Ż.)	

Legenda: M – płeć męska, Ż – płeć żeńska, K – kobiety, mężatki (wdowy), Ch. – chłopcy, Dz. – dziewczęta, kat. – katolicy, [ ] – liczba szacunkowa.

Źródła: APP, Zbiór tabel podatkowych i lustracji. Tab. 46. Pызdry (Tl.), k. 376, 436 v.-437, 436v-437,478v.-479; Archiwum Diecezjalne we Włocławku. Archiwum Arcybiskupów Gnieźnieńskich. Wiz. 85: Akta wizytacji dekanatu konińskiego 1790-1791, sygn. 85, kk. 292 (Wrąbczynek, Wrąbczyn[kowskie] Ol. w par. Zagórów).

Z treści tego zestawienia wynika, że w 5 osadach założonych w powiecie pyzdrowskim, w granicach Puszczy Pyzdrowskiej, żyło w latach 1789-1791 w sumie 499 osób. Zatem średnia zaludnienia na jedną osadę wynosiłaby 99,8 osoby. Dla 3 z tych osad znana jest ich struktura demograficzna i społeczno-zawodowa. Z ogólnej liczby 449 mieszkańców trzech osad potwierdzonych bezpośrednio w źródłach 234 osoby były płci męskiej, a 215 płci żeńskiej. Pod względem wiekowym i stanu cywilnego 177 osób było dorosłych, zaliczanych do mężów i żon oraz wdowców i wdów. Natomiast 272 osoby można zaliczyć do dzieci i młodzieży, a z tych 146 było płci męskiej, a 126 żeńskiej. Liczby te budzą jednak zastrzeżenia, ze względu na stan liczebny synów powyżej lat 15 (38), niewątpliwie zaniżony w celu ich uchronienia od poboru do wojska, a także ze względu na nieokreśloną granicę wieku w przypadku córek. Pod względem struktury społeczno-zawodowej z 449 mieszkańców tych wsi 90 zostało zaliczonych do gospodarzy rolników, a 218 do chałupników-czynszowników, 9 do komorników, 4 do rzemieślników, 21 do czeladzi, 53 do ludzi luźnych, czyli pracowników najemnych, a 54 do kategorii innych osób, do których zostali zaliczeni nauczyciele, ale także osoby określane jak „żebracy”, kalecy, i inni. Ogólne liczby ludności dla dwóch osad – Wrąbczynka i Wrąbczynkowskich Ol., pochodzące z dwóch źródeł z 1789 i 1791 r., różnią się między sobą o 99 osób. Według pierwszego źródła mieszkało w obu wsiach 309 osób, a według drugiego (późniejszego o rok) tylko 210. Drugie z tych źródeł podaje także skład wyznaniowy ludności obu osad. Na ogólną liczbę 210 osób 111 (we Wrąbczynku) byłoby wyłącznie katolikami, a 99 (we Wrąbczynkowskich Ol.) wyłącznie dysydentami (ewangelikami).

Liczebność i strukturę mieszkańców osad ołędzkich leżących w granicach Puszczy Pyzdrowskiej w powiecie kaliskim przedstawia Tab. 3 b.

Tab. 3 b. Zaludnienie osad ołędzkich w Puszczy Pyzdrowskiej, w powiecie kaliskim, w latach 1789-1791

Lp.	Nazwy osad alfabetycznie	Liczebność mieszkańców według										Ogółem, także szac. wg liczby dymów [ ] z uwzględnieniem płci
		wg kategorii społeczno-zawodowych										
		wg płci i wieku	Gospodarze rolnicy	Czynszownicy, chałupnicy	Komornicy	Rzemieślnicy	Karczmarze, szynkarze	Czeladź, służący	Luźni za robotą	Inni		
1.-2.	Cekowskie St. i Nw. Ol.	Mężczyźni	8+23	-	-	-	-	-	25	-	-	217 108 M. 109 Ż.
		Synowie do l. 15	8+32	-	-	-	-	-	-	-	-	
		od l. 15	5+7	-	-	-	-	-	-	-	-	
		Białogłowy	8+23	-	-	-	-	-	-	-	-	
		Córki	11+49	-	-	-	-	-	18	-	-	
Razem	40+134=174	-	-	-	-	-	43	-	-			
3.	(Ciemierowa, Tomickie/ Szymanowickie) St. Ol.	Mężczyźni	19	-	-	-	-	-	1	-	1	91 49 M. 42 Ż.
		Synowie do l. 15	26	-	-	-	-	-	-	-	-	
		od l. 15	2	-	-	-	-	-	-	-	-	
		Białogłowy	20	-	-	-	-	-	-	-	1	
		Córki	21	-	-	-	-	-	-	-	-	
Razem	88	-	-	-	-	-	1	-	2			
4.	Dębniaki wzgl. Bolimowskie lub Brudzewskie Ołędry	Mężczyźni	5+4 =9	-	-	-	-	-	-	-	-	68 31 M. 37 Ż.
		Synowie do l. 15	17	-	-	-	-	-	-	-	-	
		od l. 15	5	-	-	-	-	-	-	-	-	
		Białogłowy	9	-	-	-	-	-	-	-	-	
		Córki	28	-	-	-	-	-	-	-	-	
Razem	68	-	-	-	-	-	-	-	-			
5.-6.	Dzierżbínskie-Zameły, Zdanowiec Ol.	Mężczyźni	38	-	-	-	-	-	-	-	-	161 79 M. 82 Ż.
		Synowie do l. 15	33	-	-	-	-	-	-	-	-	
		od l. 15	8	-	-	-	-	-	-	-	-	
		Białogłowy	38	-	-	-	-	-	-	-	-	
		Córki	44	-	-	-	-	-	-	-	-	
Razem	161	-	-	-	-	-	-	-	-			

7.	Jarantowskie Ol.	Mężczyźni	6	-	-	-	-	-	8	1	44 29 M. 15 Ż.
		Synowie do l. 15 od l. 15	14	-	-	-	-	-	-	-	
		Białogłowy	6	-	-	-	-	-	2	1	
		Córki	5	-	-	-	-	-	-	1	
		Razem	31	-	-	-	-	-	10	3	
8.	Kazimierskie Nw. O.	-	-	-	-	-	-	-	-	[19]	
9.	Kazimierskie al. Niniewskie St. Ol.	Mężczyźni	14	-	-	-	-	-	-	-	72 38 M. 34 Ż.
		Synowie do l. 15 od l. 15	19	-	-	-	-	-	-	-	
		Białogłowy	13	-	-	-	-	-	-	-	
		Córki	21	-	-	-	-	-	-	-	
		Razem	72	-	-	-	-	-	-	-	
10.	Kosmowskie al. Szadokierskie Olędry	Mężczyźni	16	-	-	-	-	-	-	-	55 29 M. 26 Ż.
		Synowie do l. 15 od l. 15	9	-	-	-	-	-	-	-	
		Białogłowy	16	-	-	-	-	-	-	-	
		Córki	10	-	-	-	-	-	-	-	
		Razem	55	-	-	-	-	-	-	-	
11.	Kuszyńskie albo Jaszczurowo Olędry	-	-	-	-	-	-	-	-	[51]	
12. 13.	Mycielińskie Nowe i Stare Olędry	Mężczyźni	6	-	-	-	-	-	-	-	25 14 M. 11 Ż.
		Synowie do l. 15 od l. 15	6	-	-	-	-	-	-	-	
		Białogłowy	2	-	-	-	-	-	-	-	
		Córki	6	-	-	-	-	-	-	-	
		Razem	5	-	-	-	-	-	-	-	
14.	Oborskie Stare i Nowe Olędry	Mężczyźni	19	-	5	-	1	2	-	-	139 69 M. 70 Ż.
		Synowie do l. 15 od l. 15	31	-	5	-	1	-	-	-	
		Białogłowy	5	-	-	-	-	-	-	-	
		Córki	20	-	8	-	1	1	-	-	
		Razem	33	-	5	-	2	-	-	-	
Razem	108	-	23	-	5	3	-	-	-		

15-16.	Piskory/Lipeckie Ol.	Mężczyźni	18	-	-	-	-	-	-	-	96 45 M. 51 Ż.
		Synowie do l. 15 od l. 15	22	-	-	-	-	-	-	-	
		Białogłowy	5	-	-	-	-	-	-	-	
		Córki	18	-	-	-	-	-	-	-	
		Razem	33	-	-	-	-	-	-	-	
		Razem	96	-	-	-	-	-	-	-	
17-18.	Plewińskie Nw. i Plewińskie (Stare), Kuznickie Ol.	Mężczyźni	7	-	-	-	-	-	-	-	33 14 M. 19 Ż.
		Synowie do l. 15 od l. 15	5	-	-	-	-	-	-	-	
		Białogłowy	2	-	-	-	-	-	-	-	
		Córki	7	-	-	-	-	-	-	-	
		Razem	12	-	-	-	-	-	-	-	
Razem	33	-	-	-	-	-	-	-			
19.	Poroże Małe	Mężczyźni	1	-	-	-	-	-	-	-	3 2 M. 1 Ż.
		Synowie do l. 15 od l. 15	-	-	-	-	1	-	-	-	
		Białogłowy	-	-	-	-	-	-	-	-	
		Córki	1	-	-	-	-	-	-	-	
		Razem	-	-	-	-	-	-	-	-	
Razem	2	-	-	-	1	-	-	-			
20.	Przespolewskie albo część Przespolewa Pańskiego i Poroże Wielkie Ol.	Mężczyźni	26	-	-	-	-	-	-	-	122 64 M. 58 Ż.
		Synowie do l. 15 od l. 15	22	-	-	-	-	5	-	-	
		Białogłowy	9	-	-	-	-	2	-	-	
		Córki	25	-	-	-	-	-	-	-	
		Razem	28	-	-	-	-	5	-	-	
Razem	110	-	-	-	-	12	-	-			
21.- 22.	Stropieszynskie al. Radzany i Gostynie Ol.	Mężczyźni	6	-	-	-	-	-	-	-	29 13 M. 16 Ż.
		Synowie do l. 15 od l. 15	-	-	-	-	-	-	-	-	
		Białogłowy	7	-	-	-	-	-	-	-	
		Córki	6	-	-	-	-	-	-	-	
		Razem	10	-	-	-	-	-	-	-	
Razem	29	-	-	-	-	-	-	-			
23.	Swidle Nowa Kolonia	-	-	-	-	-	-	-	-	[19]	

24.	Wierzchy/ Tomickie Nw. Ol.	Mężczyźni	15	-	-	-	-	-	-	84	
		Synowie do l. 15 od l. 15	22	-	-	-	-	-	-	42 M. 42 Ż.	
		Białogłowy	5	-	-	-	-	-	-		
		Córki	27	-	-	-	-	-	-		
		Razem	84	-	-	-	-	-	-		
25.	Zbierskie Ol.	Mężczyźni	14	-	2	1	1	13	3	-	129
		Synowie do l. 15 od l. 15	23	-	1	-	2	-	-	-	66 M. 63 Ż.
			4	-	-	1	1	-	-	-	
		Białogłowy	14	-	9	1	1	9	2	-	
		Córki	19	-	6	-	2	-	-	-	
		Razem	74	-	18	3	7	22	5	-	
Razem	Mężczyźni	245	-	7	1	2	41	11	2	309	
	Synowie do l. 15 od l. 15	289	-	6	-	4	5	-	-	304	
		75	-	-	1	2	-	-	-	78	
	Białogłowy	245	-	17	1	3	10	4	2	282	
	Córki	356	-	11	-	4	23	-	1	395	
	Razem	1210	-	41	3	13	81	15	5	1368 +[89]= 1457	

Źródła: APP, Zbiór tabel podatkowych i lustracji. Tab. 21(Tp.).Kalisz, k. 41; Tab. 22. Kalisz(Tdl), k. 26v, 131-131 v, 132, 260, 264, 348, 361; Tab. 23. Kalisz(Tdl.), k. 82v ,163, 324, 333v., 394,411v, 500, 504; Tab. 24. Kalisz(Tof z Todl), k. 119 v.,121 v.-123; Tab. 25. Kalisz(Tof z Todl), k. 61, 63, 63v i 64.

Z treści tabeli wynika, że w 25 osadach olęderskich założonych w powiecie kaliskim, w granicach Puszczy Pyzdrskiej, w latach 1789-1790, żyło 1457 osób. Zatem średnia zaludnienia na jedną osadę wynosiła 62,18 osób.

Z ogólnej liczby 1368 mieszkańców w 22 osadach, dla których możliwe jest określenie ich struktury demograficznej i społeczno-zawodowej 691 osób było płci męskiej, a 677 płci żeńskiej. Pod względem wiekowym i stanu cywilnego 591 osób było dorosłych, zaliczanych do mężów i żon oraz wdowców i wdów. Natomiast 772 osób można uznać za dzieci i młodzież, a z tych 382 należało płci męskiej, a 395 żeńskiej. Liczby te budzą jednak zastrzeżenia, ze względu na stan liczebny synów powyżej lat 15 (78), niewątpliwie zanizony w celu ich uchronienia od rekrutacji do wojska, a także ze względu na nieokreśloną granicę lat w przypadku córek. Pod względem struktury społeczno-zawodowej z 1368 mieszkańców tych 23 wsi 1210 zostało zaliczonych do gospodarzy rolników, 41 do komorników, 3 do rzemieślników, 13 do karczmarzy i szynkarzy, 81 do czeladzi i służących, 15 do ludzi luźnych, a 5 do kategorii innych osób.

Liczebność i strukturę demograficzną mieszkańców osad olęderskich leżących w granicach Puszczy Pyzdrskiej w powiecie konińskim przedstawia Tab. 3c.

Tab. 3c. Zaludnienie osad olęderskich w Puszczy Pyzdrskiej, w powiecie konińskim, w latach 1789–1791

L.p.	Nazwy osad alfabetycznie wg powiatów pyzdrskiego, konińskiego i kaliskiego	Liczebność mieszkańców								Ogółem, także szac. wg liczby dymów[ ] z uwzględnieniem płci i wyznania
		według wyznania płci i wieku								
		Katolicy				Dysydenci				
		Mężczyźni	Kobiety	Chłocy	Dziewczęta	Mężczyźni	Kobie-ty	Chłopc-y	Dziewczęta	
1.	Białobłockie/Królikowskie Ol.	56	60	13	28	21	16	6	5	205 (157 K,48 DZ.)
2.-3.	Borowieckie Nw. i St. Ol.	20	20	8	3	18	16	3	5	93 (51 K., 42 DZ.)
4.	Bukowa/Łomowskie Ol.	24	28	14	8	-	-	-	-	74 (K.)
5.-6.	Gadowskie Nw. i St. Ol.	-	-	-	-	-	-	-	-	[140]
7.	Gliny Ol.	-	-	-	-	-	-	-	-	[95]
8.-9.	Grądy Nw i St. Ol.	-	-	-	-	27	34	19	20	100 (DZ.)
10.	Grójeckie/Grodzieckie Ol.	-	-	-	-	-	-	-	-	[64]
11.	Imielno	8	8	2	3	13	13	9	7	63 (21 K., 42 DZ.)
12.	Jaroszewickie Ol.	-	-	-	-	-	-	-	-	[64]
13.	Konary Ol.	-	-	-	-	21	20	19	21	81 (DZ.)
14.	Kowalewskie Ol.	14	16	1	-	7	7	3	3	51 (31 K. 20 DZ.)
15.	Lisieckie Ol.					6	4	7	3	20 (DZ.)
16.	Lubieńskie albo Biała Ol.	-	-	-	-	-	-	-	-	[127]
17.	Luźnie/Łukomskie Ol.	prawdopodobnie razem z Trąbczyńskimi Nw. i St. Ol.								
18.	Łazy Ol.	13	11	12	12	-	-	-	-	48 (K.)
19.	Myszakówek Ol.	-	-	-	-	5	5	2	4	16 (DZ.)
20.-21.	Orlińskie D. i M. Ol.	11	13	3	2	14	12	4	6	65 (29 K., 36 DZ.)
22.	Siąszyckie/Złotowskie Ol.	-	-	-	-	-	-	-	-	[19]
23.	Smuszewskie Ol.	-	-	-	-	-	-	-	-	[13]
24.	Stara Huta-Grojec- kie Ol.	22	20	5	4	-	-	-	-	51 (K.)
25.	Stara Huta-Zagó- rowskie Ol.	21	15	-	1	-	-	-	-	37 (K.)
26.-27.	Trąbczyńskie Nw. i St. Ol.	14	20	18	24	56	57	34	42	265 (76 K., 189 DZ.)
28.	Wielolęka	-	-	-	-	36	33	45	54	168 (DZ.)
	Razem	203	211	76	85	224	217	151	170	575 K.+762 DZ. = 1337+ 522 = 1859

Źródła: Archiwum Diecezjalne we Włocławku. Archiwum Arcybiskupów Gnieźnieńskich. Wiz. 85: Akta wizytacji dekanatu konińskiego 1790-1791, sygn. 85, kk. 292(Białobłockie Ol., Borowieckie St. i Nw. Ol, Grądy St. i Nw. Ol., Imielno,Huta St. [-Grojeckie Ol.], Huta St. [-Zagórowskie Ol.], Imielno, Kowalewskie Ol., Łazy, Myszakówko, Orlińskie M. i D. Ol., Trąbczyńskie Luźne St. i Nw. Ol.).

Uwagi: a) razem z Białobłockimi Ol.

Z treści Tab. 3c wynika, że ludność 20 spośród 28 osad olęderskich w powiecie konińskim w ogólnej liczbie 1337 osób, pod względem demograficznym, składała się z 654 osób płci męskiej i 683 osób płci żeńskiej. Dorośli stanowili 782 osoby, a dzieci i młodzież (określani jako chłopcy i dziewczęta bez podziału według wieku) 482 osoby. Natomiast pod względem składu wyznaniowego 1337 mieszkańców 20 z 28 osad przedstawiał się następująco: osad z ludnością wyłącznie dysydencką w łącznej liczbie 385 (luterkańską i być może w niewielkim stopniu ewangelicko-reformowaną) było 6, z ludnością katolicką w ogólnej liczbie 210 było 4, zaś osad z ludnością mieszaną, katolicką i ewangelicką, prawie wyłącznie luterkańską, odpowiednio w łącznych liczbach 365 katolików i 377 dysydentów było 10. Zatem we wszystkich tych osadach zamieszkiwałoby ogółem 575 katolików i 762 dysydentów, czyli ewangelików – luteranów i może w przypadku dwóch – trzech z tych osad także reformowanych. Ci pierwsi stanowiliby więc 43,01% a drudzy 56,99% ich całej populacji. W pozostałych 8 osadach powiatu konińskiego, dla których nie jest znany ze źródeł ich skład demograficzny i wyznaniowy zamieszkiwały, według szacunkowych obliczeń, dokonanych podobnie jak dla takich osad w powiatach pyzdrowskim i kaliskim, 522 osoby. W sumie we wszystkich 28 olędrach tego powiatu mieszkałoby 1859 osób.

Reasumując wyniki obliczeń podanych w Tab. 3 a,b,c należy stwierdzić, że w 58 osadach olęderskich w Puszczy Pyzdrowskiej żyło w latach 1789–1790 r. ogółem około 3815 osób, z czego w 5 osadach w powiecie pyzdrowskim 469, w 25 osadach w powiecie kaliskim 1457, a w 28 osadach w powiecie konińskim 1859. Średnia statystyczna liczba mieszkańców przypadających na 1 osadę wynosiłaby 65,77 osób. W 45 osadach, dla których znana jest struktura demograficzna ich mieszkańców, żyły 3154 osoby, w tym 1707 (50,32%) płci męskiej i 1685 (49,68%) płci żeńskiej. Z tych 3154 osób 449 (234 płci męskiej i 215 żeńskiej) mieszkało w 3 osadach powiatu pyzdrowskiego, 1368 osób (691 płci męskiej i 677 żeńskiej) mieszkało w 22 osadach powiatu kaliskiego, a 1337 osób (654 płci męskiej i 683 żeńskiej) żyło w 20 osadach powiatu konińskiego. Dla 13 osad (2 w pow. pyzdrowskim, 8 w pow. konińskim i 3 w pow. kaliskim) struktura według płci nie jest wykazana w zachowanych i dostępnych dla nas źródłach. Jeszcze inaczej przedstawiała się struktura demograficzna 25 osad olęderskich – (3 w powiecie pyzdrowskim i 22 w powiecie kaliskim) wedle kryteriów przyjętych w spisie ludności z 1789 r., z podziałem ludności na mężczyzn, żonatych i wdowców, synów (czyli chłopców w wieku przedpoborowym do 15 lat i podlegających ewidencji poborowej w wieku od 15 lat), białogłów (kobiet zamężnych i wdów oraz córek, czyli dziewcząt w rozumieniu chyba jednak nie tylko osób młodych wiekiem, ale w ogóle panien, kobiet niezamężnych w wieku od niemowlęctwa po starość). I tak w 3 z 5 olędrów w powiecie pyzdrowskim na ogólna liczbę 449 mieszkańców 88 stanowili mężczyźni, 108 synowie do lat 15, 38 synowie od lat 15,

89 „białogłowy”, czyli kobiety, a 126 córki. W 22 z 25 olędrów powiatu kaliskiego z ogólną populacją 1368 osób 309 stanowili mężczyźni, następnie 304 synowie do lat 15, następnie 78 synowie od lat 15, dalej 282 kobiety, a 395 – córki. Zatem w 25 osadach olęderskich powiatów pyzdrowskiego i kaliskiego z ogólnej liczby 1817 osób ich ludności 397 osób stanowili mężczyźni, 412 osoby synowie do lat 15, 116 synowie od lat 15, 371 kobiety, a 521 córki. Wśród tych pięciu kategorii składu demograficznego ludności niewątpliwie zanizona była kategoria synów od lat 15, zapewne ze względu na zagrożenie poborem do wojska. Być może część z nich zaliczono jeszcze do synów do lat 15, których liczba wydaje się trochę za wysoka, zwłaszcza przy występującej dawniej dużej śmiertelności dzieci do lat 5. W nieco uproszczonej formie (bez podziału chłopców na kategorie wiekowe) uchwytany jest skład demograficzny populacji 20 z 28 osad olęderskich w powiecie konińskim, który według spisów z lat 1790-1791 ujmują wspomniane już wyżej akta wizytacji parafii dekanatu konińskiego. W ramach tych spisów dzielono ludność osad na cztery kategorie: mężczyźni, kobiety, chłopcy i dziewczęta. Dodając do siebie zawarte w tym źródle dane odnoszące się do interesujących nas 20 osad olęderskich, można stwierdzić, że z ogólnej liczby 1337 mieszkańców (w tym wypadku obejmujących chyba raczej tylko gospodarzy olędrów wraz z członkami ich rodzin, z pominięciem czeladzi i służących i jeszcze innych kategorii ludności bezrolnej) mężczyźni stanowili – 427 osób, kobiety – 428, chłopcy – 227, dziewczęta – 255. Sumując powyższe informacje dotyczące stosunku liczbowego czterech kategorii demograficznych ludności 45 osad olęderskich w trzech powiatach: pyzdrowskim, konińskim i kaliskim, z pominięciem różnic wiekowych między chłopcami, można stwierdzić, że z 3124 ich mieszkańców, dla których znany jest taki podział – 824 osób to mężczyźni, 598 – kobiety, 956 – chłopcy, a 756 córki (dziewczęta i panny w różnym wieku).

O ile udaje się określić dokładnie lub szacunkowo wielkość populacji każdej z osobna i wszystkich 58 wsi olęderskich w Puszczy Pyzdrowskiej oraz strukturę demograficzną większości bo 45, o tyle trudniejsze jest dokładne podanie statystyki ich struktury społeczno – majątkowej i zawodowej. Jest ona uchwytana w tabelach szczegółowych spisu ludności tylko dla 25 z nich (3 w powiecie pyzdrowskim i 22 w powiecie kaliskim). Ogółem było w nich 1518 gospodarzy, czyli właściwych olędrów z członkami rodzin, rolników i chałupników-czynszowników, których można uznać w zasadzie za jedną, tożsamą kategorię społeczno-zawodową, 50 komorników, 7 rzemieślników, 13 karczmarzy i szynkujących, 102 osoby czeladzi i służących, 68 ludzi „luźnych” i 59 osób „innych”. Społeczność wiejska osad, gdy szło o olędrów-gospodarzy była zróżnicowana wewnętrznie pod względem majątkowym już w czasie lokacji, odpowiednio do wielkości otrzymywanych nadziałów, a tym bardziej w kilkanaście lub kilkadziesiąt lat po niej, kiedy gospodarstwa dzielono czasem na mniejsze w wyniku spadobrania. Zróżnicowanie majątkowe było także związane z możliwościami finansowym samych osadników w postaci wielkości kwot okupnego, jakie musieli i mogli zapłacić za otrzymywane w wieczyste użytkowanie nadziały gruntów odpowiedniej wielkości.

Gdy szło o skład wyznaniowy i etniczny mieszkańców 58 osad olęderskich założonych w latach 1746-1791 w Puszczy Pyzdrowskiej trzeba stwierdzić, że był

zróznicowany. Wynika to z przytoczonych już wyżej w Tab. 3 a i 3 c odpowiednich danych statystycznych dla 22 wsi olęderskich (2 w powiecie pyzdrowskim i 20 w powiecie konińskim) zawartych w aktach wizytacji kościelnej dekanatu konińskiego z lat 1790-1791, a także z bezpośrednich i pośrednich informacji odnoszących się do tej kwestii zawartych w przywilejach lokacyjnych tych osad i innych źródłach ich dotyczących, zwłaszcza takich, jak wizje, inwentarze i rewizje, a niekiedy także i tabele spisu ludności z 1789 r., które po części podano już wyżej, a po części zostaną przedstawione poniżej.

I tak wiadomo, że w trzech najstarszych, sąsiadujących z sobą osadach w powiecie konińskim – Trąbczyńskich St. i Nw. Ol. oraz Luśniach Ol. (założonych w 1746 i 1754 r.), osiedli katolicy i luteranie, z przewagą tych drugich. Wynika to z nazwisk podanych w w dekrecie komisarskim: Kinos, Meller oraz spisu ludności z 1790-1791 r, w akcie wizytacji dekanatu konińskiego¹⁹⁷. W Łazach Ol., fundowanych chyba także ok. 1754, a na pewno przed 1789, mieszkali w 1790 r. wyłącznie katolicy¹⁹⁸.

W Przespolewskich Ol. w powiecie kaliskim osiadło przed 1750 i w 1772 r. co najmniej kilku osadników niemieckich, luteranów, w tym 3 znanych z nazwisk: Marcin Schmarschel, Fryderyk Jakobeck, Marcin Lehmann¹⁹⁹ W dekrecie sądu komisarskiego z 1779 r. dotyczącego tradycji (sądowego przekazania) części dóbr Przespolew celem spłaty długu przez właściciela Tadeusza Zarembę wierzycielowi Tomaszowi Moraczewskiemu wymienieni są zamieszkali na części tej osady – Porozu Wielkim 3 olędrzy: Marcin Smaża, Andrzej Szuldz i Frydrych Jakopczyk²⁰⁰; z nich dwaj zapewne identyczni z wyżej wymienionymi w przywileju z 1772 r. Inwentarz Przespolewskich Ol. (części) z 1785 r., wymienia 22 olędrów o nazwiskach (może poza jednym polskim) niewątpliwie niemieckich. Oto one wraz z ich imionami, w formach zapisanych w tym źródle: Krystian Lekner, Krystian Werner, Mateusz Bruchajzer, Wawrzyniec Fagen, Balcer Gotfryd, Krystian Szulc, Józef Kubs, Kr[z]ysztof Mager, Henryk Draier, Adam Walkier, Krystjan Macanka, Jan Raych, Wojciech Walle, Jan Walkier, Bernard Caydler, Gotfryd Daubyc, Jan Perszel, Jan Caydler, Wojciech Frank, Kasper Waber, Marcin Leyman, Bogusław Geerszling²⁰¹. Brak wśród nich wymienionych wyżej Marcina Schmarschela i Fryderyka Jakobecka/Jakubka/Jakobczyka.

W założonych po 1751, a przed 1765 r. Lisewskich Ol. (Olszu), w powiecie pyzdrowskim, zamieszkiwała prawdopodobnie dotychczasowa ludność polska i katolicka, ale w jednym lub dwóch przypadkach chyba i niemiecka²⁰². Nazwiska i imiona mieszkańców Lisewskich Ol. wymienia się tylko w aktach metrykalnych parafii Szymanowice. Jako żyjący w tej osadzie zostali tam najpierw zapisani pod rokiem 1775 kolejno: Weronika Pankowska, Wojciech Panek oraz Stanisław i Maria Krzywińscy. W 1776 umieszczono w nich nazwiska Elżbiety Pankow, Gertrudy Panek i Jana Łamka, w 1779 r. Agnieszki i Łukasza Nowackich, w 1780 Grzegorza

197 Por. przyp. 34 i Tab. 3c

198 Por. Tab. 3c.

199 Por. przyp. 40 i 41.

200 Rus. Inw. 2, Cz. I, s. 222 (dekret sądu komisarskiego z 10 III 1779 r.).

201 Por. przyp. 42.

202 ADWł. Księgi metrykalne par. Szymanowice, 1756-1758 r., s. 163, 166, 182, 183, 185, 186, 298.

i Marii Dąbrowskich, później w 1793 r. zostali w nich odnotowani Feliks i Mara Koźlakowie, a w 1794 r. Józef i Maria Broniarczykowie²⁰³. Brzmienie nazwisk zdaje się wskazywać, że ludność tej osady była mieszana polsko-niemiecka, przy czym ta druga, jako pozostająca w mniejszości uległa dość szybko, sądząc z przekształcenia nazwiska (Pankow na Pankowski) zasymilowaniu.

W powstałych przed 1755-1756 r. Ciemierowie/Tomickich/Szymanowickich Starych Ol., w powiecie kaliskim, według brzmienia nazwisk (Cyft, Rotenberg(er), Dresler, Klim, Sypniewski, Vaber i in.) i metryk chrztu dzieci osadników można wnioskować, że byli to katolicy, ale być może i w części ewangelicy-luteranie, przeważnie Niemcy, ale także i Polacy²⁰⁴.

W Zbierskich Ol., w powiecie kaliskim, (założonych w 1761 r.) osiedlonych zostało 14 osadników o niemieckich i polskich nazwiskach, luteranów. Pod tekstem przywileju lokacyjnego z tego roku zostali wymienieni z nazwisk następujący osadnicy: Andrzej Hert, Bogusław Cherman (Herman), Marcin Krol, Krzysztof Szulc, Maciej Góra, Marcin Szulc, Krystian Kurtz, Paweł Hauman (lub Hawman), Krzysztof Bonig, Marcin Weys, Marcin Reszka, Godfri(e)d(t) Wuntrach, Jędrzej Kamyszek, Krystian Ryska, wdowa po Macieju Taku, osiadli w latach 1761-1769, w przypadku trzech tylko przejściowo. Inwentarz dóbr Zbiersk należących do Gąsiorowskiego, szambelana królewskiego, spisany w 1771 r. przez małżonków Przespolewskich, wymienia 6 olędrów (Marcina Szulca, Marcina Krola, Macieja Górę, Maciejowa Takową, Krzysztofa Szulca i Jana Krzysztofa Wajstaka) i wysokość ich świadczeń oraz 3 olędrów jeszcze ich nie uiszczających. Inwentarz tych samych dóbr z 1775 r. stwierdzał m.in. występowanie w Zbierskich Ol. 14 gospodarzy. Byli oni z wyznania ewangelikami, może nawet reformowanymi skoro, jak już wyżej wspomniano, korzystali ze zboru reformowanego w Żychlinie²⁰⁵, lecz niewykluczone że luteranami udającymi się do wspomnianego zboru ze względu na jego bliskie dla nich położenie.

W lokowanej przed lub w 1767 r. w powiecie konińskim Wielołęce Ol., według przywilejów z 1770 r., osiedli Jan Czarneski, Sebastian Rest, Walenty Ginter, Bogusław Sztruma, Wojciech August Ralcer, Arnold Jan Kimel, Krzysztof Fryze, Bogumił Wondrak, Krystian Kiejzer. Według inwentarza majątności grodzieckiej i królikowskiej z 1779 r. mieszkało w tej osadzie 15 gospodarzy (w tym 14 wymienionych z imion i nazwisk o brzmieniu niemieckim, 1 karczmarz i 1 nieokreślony z nazwiska szkolny, czyli nauczyciel). W 1790 r. mieszkało w tej wsi 168 dysydentów, czyli luteranów²⁰⁶.

W królewskich Cekowskich St. Ol. w powiecie kaliskim w 1768 r. zostało ulokowanych 9 osadników (2 o nazwiskach polskich – Kazimierz Kuczka wójt, Andrzej Warmiński i 7 o nazwiskach niemieckich, luteranów i katolików, określonych jako ludzie „olenderskiego stanu”; w części najpewniej pochodzących z zagranicy, skoro w przywileju lokacyjnym zagwarantowano im możliwość sprzedania nadanych gospodarstw, *...gdyby któremu nie podobało się w tym kraju*²⁰⁷.

203 ADWł. Księgi metrykalne par. Szymanowice, 1762-1793 (kolejność według podanych dat).

204 ADWł. Księgi metrykalne par. Szymanowice, 1756-1758 r., s. 163, 166, 182, 183, 185, 186, 298.

205 Por. przyp. 50, 51 i 52.

206 Por. przyp. 53 i 54, 55 i 56-57; Tab. 3.

207 Por. przyp. 58; *Królewszczynny kaliskie*, s. 171; ; Kal. Gr. 481 (r. 1791), k. 808 (obl. 1 VI 1791).

W sąsiadujących z nimi, a powstałych w tej samej królewskiej dzierżawie Ceków w 1774 i 1780 r.: Cekowskich Nowych Ol. albo Prażuchach osiadło, według kontraktu osadniczego, co najmniej 8 kolonistów luteranów, o nazwiskach niemieckich i polskich, mianowicie: Wojciech Pruchno, Krzysztof Stefan (sołtys), Gotfryd Reszka, Krystian Kurc, Krystian Heinc, Frydrych Heinc, Gotfryd Szwander, Jan Paszkowski. Później w latach 1782, 1785 r. i 1787 zostali osiedleni: Kups, Hertel, Puntzler, Krzysztof Kowal, Gajzler i Grynberg²⁰⁸.

W założonych przed 1770 i w 1771-1772 r. (a relokowanych w 1787 i 1789 r.) w powiecie konińskim, w szlacheckich dobrach grodziecko-królikowskich, w 6 osadach ołęderskich mieszkała ludność mieszana narodowościowo i wyznaniowo. W Białobłockich Ol. osiadło co najmniej kilku kolonistów, luteranów o niemieckich nazwiskach. Liczba, nazwiska, narodowość i wyznanie dosiedlonych w 1787 są nieznane. W 1790 r. żyło tu 157 katolików i 48 dysydentów. W 1792 zamieszkiwali w tej wsi ołędrzy Józef i Jakub bracia rodzeni Hersiowie, Andrzej Langa/Lange²⁰⁹.

W Borowieckich St. i Nw. Ol. osadnicy lokowani w nieznaną liczbę nosili niemieckie i polskie nazwiska i byli z wyznań luteranami i katolikami. Według inwentarza majątności grodzieckiej i królikowskiej z 1779 r. w Borowieckich Ol. mieszkało 27 gospodarzy wymienionych z imion i nazwisk (w tym 4 o polskim brzmieniu). W 1790 r. w osadzie tej było 52 katolików i 42 dysydentów²¹⁰.

W Grójeckich względnie Grodzieckich Ołędach osiedli w nieznaną liczbę, prawdopodobnie 10 gospodarzy, Niemcy – luteranie²¹¹.

W Grądach Starych i Nowych mieszkali osadnicy o niemieckich i polskich nazwiskach, w 1790 r. wyłącznie luteranie w liczbie 100²¹².

Z kolei w Konarach Ol., których lokatorem, czyli osadźcą był wspomniany wyżej Jan Kimel – sołtys z Wielołęki Ol. ulokowani zostali osadnicy o niemieckich i polskich nazwiskach, w 1790 r. wyłącznie luteranie w liczbie 81²¹³.

W dwóch osadach założonych w powiecie konińskim, w latach ok. 1771 i 1776, ale w dobrach kościelnych klasztoru zakonu św. Klary (Franciszkanek) z Kalisza, a mianowicie w Glinach Ołędach i Lubieńskich Ol., mieszkali Polacy i katolicy²¹⁴. W przywileju lokacyjnym dla tej drugiej osady osadnicy określani, jako uczeni ołędrzy *...uczciwej wiary i obrządków rzymsko-katolickich...*, teraz i *na potym* będący Polakami.²¹⁵

W Porożu Małym, w powiecie kaliskim, powstałym w lub przed 1775 r. osiedli osadnicy nieznanymi z nazwisk i wyznania.

W powstałych w latach 1775-1784, w tym samym powiecie, Kosmowskich albo Szadokierskich Ołędach zamieszkało, według umowy osadniczej (przywileju lokacyjnego), ołędrzy noszącymi polskie nazwiska: Marcin Kapliński, Jan ? Droga,

208 Por. przyp. 64.

209 Por. przyp. 65 i Tab. 3c; Py. Zm. 1, k. 482, 532 i 536.

210 Por. przyp. 68 i 693 i Tab. 3 c.

211 Por. przyp. 62.

212 Por. przyp. 72 i Tab. 3 c.

213 Por. przyp. 60 i Tab. 3 c.

214 Por. przyp. 73.

215 Por. przyp. 78.

...którzy swoim i innych imieniem zawierają kontrakt... (do których dosiedlili się później uczeni Antoni Morawski i Bartłomiej Masłowski, przedtem zamieszkało w dobrach turskich), którzy byli jednak ewangelikami – luteranami²¹⁶.

Z kolei w Kuszyńskich albo Jaszczurowie Ołędach, także w powiecie kaliskim, osiadło 7 kolonistów, 4 o niemieckich, a 3 o polskich nazwiskach, ewangelików luteranów. Zajęli oni „bór czyli „dezertę” (pustkę) Jaszczurowo, należący do Kosmowa. Umowę osadniczą w 1776 r. zawarli najpierw z fundatorem dwaj przedstawiciele kolonistów Michał Gesse i Krzysztof Malus (Mikosz?), a następnie w latach 1776-1781 zostało do niej dopisanych jeszcze 3 osadników: Marcin Makoś, Paweł Dysza i Piotr Jering²¹⁷.

W latach 1776 r. i 1781 r. założono Wrąbczynek i Wrąbczynkowskie Ol. We Wrąbczynku osiadło co najmniej 4 osadników (3 o nazwiskach niemieckich i 1 o polskim), ewangelików-luteranów. Osadników z Wrąbczynkowskich Ol.: Jakuba Krysie/Kriese (sołtys), Wojciecha Kurtza i Krzysztofa Szultza (ławnicy) ulokowano na gruncie zarosłym, prawdopodobnie leśnym, ponieważ w drugiej konotacji znalazła się informacja: *Ponieważ Holendry Rąbczynkowskie po wyjściu wolnych lat z rumunku w dniu dzisiejszym odebrali prawo przy jakich powinnościach zostawać mają, aby więc i ci wspólnie ułożeni do wy[ż]szych powinności nad Holędrów podniesieni nie byli przypisuje im się wyrównanie z [t]amtemi, aby do wyrażonych tu powinności [należeli].*

W asekuracji z 20 XI 1781 S. Dobrskiego, plenipotenta Turny, starosty Pietrzykowskiego, poza potwierdzeniem odbytych robocizn, przyrzeka się ołędrom uzyskanie prawa królewskiego (tj. potwierdzenia przez króla przywileju lokacyjnego wydanego przez starostę-tenutariusza), po uiszczeniu na ten cel składki i stwierdza, że *Niemcy, którzy folwarkiem pańskim są rozmierzeni powinni będą grungiel-t[u] resztującą połowę wypłacić*²¹⁸. We Wrąbczyńskich Ol. osiadło 3 osadników o nazwiskach niemieckich i polskim, ewangelików-luteranów. Osiedli na *lesie Wrąpczyńskim nowo mieszkańcy trzech dają fl. [złote srebrne] 32; według przywileju z 1776 r. jako też i Holendrzy rąbczyńscy, którzy z dezerty na boru wyrudowanej półdziesiątej [9½] huby posiadają z Bogusławem Szeydrem sołtysem, Jakubem Wróblem i Michałem Szpryngierem ławnikami*²¹⁹.

W przywileju dla erygowanych w 1777 r., a następnie przed i w 1784 r., w powiecie konińskim, Gadowskich St. i Nw. Ol., zostali wymienieni 3 osadnicy o niemieckich nazwiskach: Walenty Ginter (chyba tożsamy z ołędrem osiadłym wcześniej, w l. 1767-1770 w Wielołęce), Bogusław Gryger i Jonat Zamer – sołtys i ławnicy, ale zamieszkiwali tam także i inni o niemieckich i polskich nazwiskach, luteranie i katolicy²²⁰.

Osadnicy lokowani w 1778 r. Pyzdrowskich Ołędach byli Polakami i katolikami, w części mieszczanami pyzdrowskimi, a w części okolicznymi chłopami. W księdze gminnej tej wsi w latach 1778-1793 występują oni z następującymi nazwiskami:

216 Por. przyp. 75-76.

217 Por. przyp. 77.

218 Por. przyp. 82,83 i 84 i Tab. 3 a., która we Wrąbczynku notuje 223 wyłącznie katolików, a we Wrąbczynkowskich Ol. 99 wyłącznie dysydentów.

219 Por. przyp. 82.

220 Por. przyp. 86.

Baszcz, Bończyk, Baczkiewicz, Baranowski, Broniarczyk, Depczyński, Drzewiecki, Frankowski, Galeski, Konieczny, Kotecki, Kruszyński, Łyszkiewicz, Modrzejewski, Nowiński, Rodowski, Sobierajski, Stencel²²¹.

W założonych w 1778 r., w powiecie kaliskim, w parafii Lipe, dobrach szlacheckich Jarantowskie Olędry mieszkali zapewne luteranie i katolicy, Niemcy i Polacy²²².

W powstałych w 1781 r. Wierzchach albo Tomickich Nw. Ol., w powiecie kaliskim, osiadło 12 osadników o polskich (8) i niemieckich (4) nazwiskach: (Jan Bukowiecki, Jędrzej Markwat, Kazimierz Ignaczak, Stanisław Opielak, Wojciech Szulc, Wojciech Korbał, Krystian i Wojciech Janke, Józef Szumański, Maciej Jedwab, Karol Białyński i Karol Szewc), najpewniej katolicy²²³.

W fundowanych w tym samym powiecie w latach 1782 i 1790 Kazimierskich albo Niniewskich St. i Nw. Ol. mieszkali Niemcy, luteranie, po których pozostał kościół i cmentarz. Osadzcą tych drugich był Georg [Jerzy] Müller²²⁴.

Tej narodowości i wyznania osiedli osadnicy w założonych także w powiecie kaliskim w 1783 r. jednym przywilejem lokacyjnym, ale tworzących osobne gminy – Dzierżbińskich – Zamętach i Zdanowcu Olędrach. Z przywileju z nazwisk o brzmieniu niemieckim znani są dwaj osadnicy: Marcin Szywald, Jan Fitz, luteranie. Na takie ich wyznanie wskazuje także przyznanie im w przywileju gruntów dla bakałarzy (nauczycieli/szkół) i na wspólny cmentarz „dla dysydentów”²²⁵.

W Plewińskich (Starych) i Nowych albo Kuźnickich Olędrach (założonych przed 1783 i w 1793 r.), w powiecie kaliskim, osiadło 19 osadników (14 o niemieckich i 5 polskich nazwiskach), luteranów. Należeli do nich: Bogusław Werner i i Paweł Pus, którzy w imieniu całej gminy zawarli z fundatorem Antonim Kawieckim umowę lokacyjną oraz Krystian Hek, Rejmand Gaysler, Marcin Nyps, Jędrzej Fire, Bogumił Konczak, Krystian Vizur (?), Marcin Tulik (lub Talik), Jan Reska, Bogusław Lang, Bogusław Litman, Samuel Bigiel, Jan Gierat, Bogusław Stary Werner, Maciej Piwecki, Jan Ściernisko, Bogusław Głapa i Krzysztof Figa. Ich ewangelickie wyznanie potwierdza otrzymanie przez wieś gruntu dla szkolnego (nauczyciela)²²⁶.

W erygowanych w 1783 r. osadach: Dębniałki albo Bolimowskie/Brudzewskie Ol. i Piskory Olędry, w powiecie kaliskim, w pierwszym wspólnym przywileju osadniczym z 1784 r. zostali wymienieni z nazwisk tylko osadnicy: 2 o nazwiskach niemieckich (Mikołaj Hayschler – sołtys, Michał Helman – ławnik) i 1 o nazwisku polskim: (Franciszek Borowy – ławnik), katolicy i luteranie. Osadników było jednak więcej (6 olędrów otrzymało wolniznę do 1791 a 2 do 1792 r.); dysydenci mieli dostać także place na cmentarz pogrzebowy i dla nauczyciela (szkołę), wspólne dla obu osad²²⁷. Wiadomo też, że w Piskorach albo Lipeckich Olędrach ulokowano 11 osadników o niemieckich i polskich nazwiskach, katolików i ewangelików-luteranów²²⁸.

221 Por. przyp. 92 i APP. A. m. Pызdry I/63.

222 Por. przyp. 94.

223 Por. przyp. 95.

224 Por. przyp. 96.

225 Por. przyp. 98-99; APP. Kalisz. Gr.448 (r. 1783), k. 317, 319-320; Kal. Gr. 451(r. 1783), k. 217.

226 Por. przyp. 101.

227 Por. przyp. 102.

228 Por. przyp. 104.

W powstałych w 1783 i przed 1788 r., w powiecie kaliskim, Oborskich Starych albo Wronowie i Nowych Ol. zamieszkiwali także lub wyłącznie ewangelicy, Niemcy²²⁹.

W osadach Orlińskie (Orlina) Małe i Duże Olędry, w powiecie konińskim, w 1784 r. osiadło 19 osadników (w większości o nazwiskach polskich), Niemców i Polaków, katolików i luteranów. Należeli do nich m.in.: Bogusław Krol, Michał Arent, Franciszek Maciejowski, Maciej Walczak, Maciej Jarmuszkiewicz, Wawrzyniec Kośmicki, Michał Wynt, Krystian Tenus, Johann Samuel Weychnert(?), Franciszek Organiściak, Grzegorz Gojak (?) z rodzinami. W 1790 r. katolików było 29, a ewangelików 36²³⁰.

W Lisieckich Ol., w starostwie konińskim, w kluczu Lisieckim (założonych w 1783-1784 a przed 1789 r.) zamieszkiwali Niemcy, dysydenci, (w 1791 r. w liczbie 20)²³¹, być może wyznania ewangelicko-reformowanego.

Mieszkańcy Starej Huty – Grójeckich Olędrów (założonych być może już około 1777 r., a na pewno w latach 1785 i 1789), w tym samym powiecie, byli Niemcami i chyba też Polakami, katolikami, w 1790 r. w liczbie 51 osób²³².

W Siąszyckich albo Złotowskich Olędrach, powstałych prawdopodobnie około 1786 r., a na pewno przed 1790 r., jeden z dwóch znanych ze źródeł osadników Łukasz Łyszkowski był emigrantem, który powrócił z zagranicy²³³. Obaj osadnicy byli prawdopodobnie katolikami.

W założonych w latach 1786-1788, w powiecie kaliskim, w parafii Kościelec, w dobrach szlacheckich Mycielin – Mycielińskich Starych i Nowych Olędrach (dziś Kazala St. i Nw.), których osadzcami byli Jakub Tonka i Godfryd Legner, w sumie osiadło 6 osadników (1 o nazwisku niemieckim, 3-4 o nazwiskach polskich, a 1 o nazwisku nieznanym), najpewniej ewangelików, skoro mieli otrzymać grunt na szkołę²³⁴.

W Stropieszynskich albo Radzanach i Gostyniach Olędrach, w powiecie kaliskim, (założonych w latach 1787 i 1791), osadnicy byli Niemcami i ewangelikami-luteranami. Jako Niemcy zostali oni wyraźnie określani w przywileju lokacyjnym. Ich narodowość potwierdza też pośrednio osobny przywilej dla uczciwego Marcina Wernera i jego następców na gościniec Bugaj, położony przy trakcie kaliskim, zobowiązujący go, w przypadku sprzedaży nieruchomości, do stawienia jako nabywcy człowieka znającego język polski. Na ewangelickie wyznanie mieszkańców tych osad wskazuje wyznaczenie w przywileju lokacyjnym z 6 XII 1787 r. gruntu dla szkolnego (dla nauczyciela). Przywilej lokacyjny z 1791 r., potwierdzający i uzupełniający równocześnie pierwszy, włączał także do gminy małżeństwo Józefa i Elżbietę Giereckich, służących dworskich, osiadłych za osobnym przywilejem na ½ hubie roli [najpewniej katolików i Polaków]. Przyznając olędom równocześnie grunt na szkołę i cmentarz przywilej potwierdzał ich niemiecką narodowość i ewangelickie wyznanie²³⁵.

229 Por. przyp.105.

230 Por. przyp. 106 i Tab. 3 c.

231 Por. Tab. 3 c.

232 Por. przyp. 88 i Tab. 3.

233 Por. przyp. 109.

234 Por. przyp. 111-112.

235 Por. przyp. 113-114.

Natomiast w utworzonych przed 1788-1789 r. Ciężęńskich Olędрах, w powiecie pyzdrowskim, w kluczu ciężęńskim dóbr stołowych biskupstwa poznańskiego, według rewizji klucza ciężęńskiego z 1793 r., zamieszkiwało 4 olędarów (3 o nazwiskach polskich: Jan Macieje[w]ski, Mateusz Czajka, Marcin Ławicki i 1 o nazwisku niemieckim: Augustyn Maytler) Polaków, katolików²³⁶.

Zróźnicowani pod względem wyznaniowym i etnicznym byli mieszkańcy 8 mniejszych osad olędarskich powstałych przed 1789 r., a najpóźniej przed 1792 r. w powiecie konińskim. W 1791 r. w Bukowej/Bukowym (Bukowych Budach) albo Łomowskich Olędрах mieszkali sami katolicy w liczbie 74, w Imielnie żyło 21 katolików i 42 dysydentów, w Myszakówko Olędрах 16 dysydentów, w Starej Hucie – Zagórowskich Ol. 37 katolików²³⁷. Z kolei w 1790 r. w Kowalewskich Olędрах mieszkowało 21 katolików i 20 dysydentów²³⁸, w Jaroszewskich Olędрах zamieszkiwali zapewne katolicy i luteranie, Polacy i Niemcy²³⁹.

W trzech dymach lokowanej w 1790 r. w powiecie kaliskim osadzie olędarskiej Świdle Nowa Kolonia, założonej przy starej wsi Świdle, mieszkali, jak się wydaje, ludzie wyznania ewangelickiego i katolickiego, narodowości niemieckiej i polskiej.

W podsumowaniu powyższych wiadomości o wyznaniu, narodowości i pochodzeniu mieszkańców 58 osad olędarskich powstałych w latach 1746-1789 i 1791 w Puszczy Pyzdrowskiej należy stwierdzić, że informacje określające bezpośrednio przynależność etniczną olędarów występują w źródłach zaledwie trzy razy. Na skład etniczny wskazują jednak pośrednie przesłanki. Jedną z nich, poza wyznaniem, są ich imiona i nazwiska, nieraz przez spolonizowanie (imiona) i zapis w fonetycznym brzmieniu (nazwiska) zniekształcone. W niektórych przypadkach, na podstawie brzmienia nazwisk, można się wśród osadników domyślać występowania Polaków – ewangelików lub Niemców – katolików, względnie spolonizowanych. Jednakże, jeżeli nie wszyscy z kolonistów, to na pewno dość liczni rozumieli też język polski, o czym pośrednio świadczy spisanie większości przywilejów lokacyjnych i innych dokumentów lub aktów w języku polskim. Inne przesłanki wskazujące pośrednio na narodowość olędarów stanowią używany dialekt języka niemieckiego (znany głównie z przedwojennych badań części mniejszości niemieckiej w Polsce) oraz rodzaj i wielkości miar gruntów (prętów), które także wskazują na miejsce ich pochodzenia, ale nie w sensie miejscowości, ale regionu, kraju.

Miejscowości, z których przybyli osadnicy olędarscy są bowiem dla interesującego nas okresu czasu, poza zupełnie nielicznymi wyjątkami, nieznanne. W 16 z 28 osad olędarskich położonych w powiecie konińskim, zamieszkałych wyłącznie lub w części przez dysydentów, w świetle informacji o ich wyznaniu, a także w używanym przez nich dialekcie języka dolnoniemieckiego (*plattdeutsch*) i rodzaju oraz wielkości miar gruntów (prętów), można się domyślać emigrantów z pogranicza wielkopolsko-śląskiego i ze starszych osad olędarskich powstałych w zachodniej Wielkopolsce, tj. w województwie poznańskim (z okolic Zbąszynia

236 Por. przyp. 123.

237 Por. Tab. 3 c.

238 Por. Tab. 3 c.

239 Por. przyp. 121.

i Nowego Tomysła)²⁴⁰. Z tych terenów, głównie z powiatów województwa kaliskiego (z miast i wsi) pochodzili osadnicy katolicy i Polacy, zamieszkałi wyłącznie lub po części w kilkunastu osadach, zwłaszcza stanowiących własność kościelną, ale w kilku przypadkach także i szlachecką²⁴¹. Wydaje się, że już w pierwszych dziesięcioleciach po założeniu osad, zmieniał się, aczkolwiek w bardzo ograniczonym zakresie, skład wyznaniowy i etniczny wsi, wskutek przemieszczania się ich mieszkańców ze względu m. in. na wolność osobistą i sprzedaż gruntów oraz związki małżeńskie z mieszkankami/mieszkańcami sąsiednich wsi, zwłaszcza czynszowych lub olędarskich. Były one zamieszkałe, co najmniej w połowie, w całości lub częściowo, przez osadników Niemców, protestantów, a następnie aż do 1945 przez ich potomków, którzy niekiedy (zwłaszcza w osadach mieszanych wyznaniowo i etnicznie) przyjęli katolicyzm i z czasem spolonizowali się.

W trzech osadach olędarskich, oprócz chłopów, mieszkała też drobna szlachta, przeważnie jednak na specjalnych warunkach, nie wchodząc w skład chłopskich gmin osad olędarskich i nie podlegając jej samorządowi lub nie chcąc się jemu podporządkować. I tak w 1791 r. na gruncie wsi Cekowa, własności królewskiej, mieszkał na prawie olędarskim Różański²⁴². W 1792 r. w Białobłockich albo Królikowskich Ol. zamieszkiwał Mikołaj Mąkowski, który pozwał wówczas przed sąd ziemiański F. hr. Stadnickiego – dziedzica, olędarów Józefa i Jakuba oraz braci rodzonych Hersiów, Andrzeja Langę byłego sołtysa i Józefa Koźmińskiego, komisarza dóbr Królików oraz inne osoby z powodu: szkód w zasiewach i pastwiskach, słowną i fizyczną obrazę i potraktowania go jak chłopą przez sołtysa oraz gwałtownego zabrania wołów. W odpowiedzi F. hr. Stadnicki pozwał tegoż M. Mąkowskiego przed sąd ziemiański, uważając że przez ślub wzięty z wdową olędarką podlega (tak jak jej poprzedni mąż) prawu olędarskiemu w sprawach mianych z sołtysiem i ławnikiem i osobami gminu, z groźbą kary pieniężnej za niesłuszne do sądu ziemiańskiego wywołanie²⁴³. Z kolei w Świdlu, ale nie Świdlu Ol., w latach 1789-1792 r. posiadał za kontraktem, czyli prawem olędarskim 5½ hub 3 mr gruntu wymierzonego prętem 7½ łokciowym szlachcic Hieronim Nieszkowski. Pozostawał on jednak poza utworzoną w 1790 r. gminą olędarską²⁴⁴.

240 Por. Z. Chodyła, *Pochodzenie, nazwiska, wyznanie i narodowość mieszkańców osad olędarskich założonych w latach 1700-ok. 1783 na obszarze dzisiejszego powiatu nowotomyskiego w XVIII w.*, „Przegląd Nowotomyski”, Nr 2(18), Kwiecień – Czerwiec 2011, s. 3-22.

241 Wydaje się, że osadnicy lokowani w Ciężęńskich Ol. należących do dóbr biskupstwa poznańskiego pochodzili, ze starszej osady – Głównej Ol. pod Poznaniem, współfundowanej w 1782 r. także przez biskupa Antoniego Onufrego Okęckiego, por. *Przywileje lokacyjne Głównej Olędarów z drugiej połowy XVIII wieku*, wyd. Z. Chodyła, „Kronika Miasta Poznania” 2002/2, s. 69-80.

242 APP, Kalisz. Gr. 482 (r. 1791), k. 808-808 v. (wizja dóbr Ceków z 24 V 1791; obl. 1 VI 1791); *Królewstwy kaliskie*, s. 171.

243 APP, Księgi sądów ziemiańskich. Pyzdry. Zm. 1, k. 482, 532 i 536 (pozwy z 1792 i 30 VI 1792 r.).

244 Por. przyp. 104; APP, Kalisz. Gr. 482 (r. 1791), k. 177-178 i 172-172v; (Akt komplancji (ugody) we dworze w Przespolewie 4 IV 1791); Tab. 22, Kalisz (Tab. dymów i ludności z 1789 r.), k. 132 v; Tab. 2 (Tabela ofiary 10 (20) gr. z 1789 r.), k. 21; APP, Kalisz. Gr. 486 (r. 1792), k. 54-58 v (dekret sądu zjazdowego z 1792 r. obl. 6 VII 1792).

Stan prawny i organizacja administracyjno-sądowa osad olęderskich w Puszczy Pyzdrskiej

W osadach olęderskich założonych w Puszczy Pyzdrskiej, stosunek prawny pierwszych osadników i późniejszych mieszkańców osad olęderskich do pana feudalnego (fundatora osady i jego następców), zasady wzajemnego współżycia olędrów w osadach, organizację i funkcje samorządu, wreszcie ich zobowiązania wobec instytucji i osób trzecich (m. in. państwa i kościoła) określały przywileje lokacyjne osad, zwane też prawami, konsensami, listami. Były to formalnie akty jednostronne, wystawione i podpisane przez panów – fundatorów osad, a faktycznie umowy zawierane między nimi a zasadźcami działającym w imieniu całych gmin, jako ich przedstawicielami lub przeważnie z ogółem osadników. Nieraz mogły mieć też charakter ustny lub pisemny, ale wstępny, albo były indywidualne i dopiero z czasem zastępowano je pisemnymi dokumentami końcowymi, wspólnymi dla całej gminy²⁴⁵. Tak było w Wielołęce, Konarach, Lubieńskich Ol., Przespolewskich Ol., Wrąbczynku i Wrąbczynkowskich Ol., Gadowskich St. i Nw., Dzierżbińskich-Zdanowcu i Zamętach Ol., gdzie osadnicy osiadający stopniowo uzyskiwali najpierw indywidualne kontrakty określające okresy ich wolnizny, albo jak w Mycielińskich St. i Nw. Ol., przywileje wstępne²⁴⁶, które zastępowano dopiero później przywilejami (umowami) zbiorowymi o charakterze ostatecznym. Za wystawienie im przywileju zbiorowego gmina olęderska powinna zapłacić; w przywileju lokacyjnym dla Cekowskich St. Ol. z 1768 stwierdzono, że osadnicy „na kontrakt pokładnego deklarują się dać po taleru bitym, na to już dali czerwony złoty jeden”²⁴⁷.

Olędrzy byli, w odróżnieniu od chłopów pańszczyźnianych, zawsze osobiście wolni. Zostało to wyraźnie potwierdzone w zbiorowym przywileju lokacyjnym dla Gadowskich St. i Nw. Ol. (*umysliłam...dać prawo emfiteutyczne na Holendry Gadowskie jeszcze za życia męża mego...zaprowadzonym i za posiadania mego sprowadzającym [się] ludziom wolnym, żadnemu poddaństwu nie podległym... podług go kontraktów*)²⁴⁸. Na to, że w interesujących nas osadach olęderskich osiadali lu-

245 W. Rusiński, *Osady tzw. „olędrów”*, s. 40; Z. Chodyła, *Osadnictwo olęderskie w Wielkopolsce (1597-1793)*.

246 Por. przyp. 41, 54, 60, 78, 82, 86, 98.

247 Por. przyp. 111-112.

248 Por. przyp. 86.

dzie wolni osobiście wskazuje również pośrednio określanie ich jako *uczciwych* w przywilejach lokacyjnych i innych aktach dla: Pyzdrskich Ol., Białobłockich Ol., Gadowskich St. i Nw. Ol. i Lubieńskich Ol., Cekowskich Nw. Ol., Kosmowskich Ol., Plewińskich Nw. Ol., Stropieszyskich albo Radzanach i Gostyniach Ol.²⁴⁹

Poddaństwo gruntowe olędrów objawiało się w ich prawach rzeczowych do ziemi, przez sformułowanie form władania nią i warunków wolności alienacji i sprzedaży gospodarstw, w prawach użytkowych na gruntach pańskich (tzw. serwitutach) oraz w uzależnieniu od monopoli dworskich (głównie propinacyjnego). Najważniejsze z nich, prawo do ziemi, występowało w Wielkopolsce w XVIII w. (poza nielicznymi wyjątkami emfiteuzy w rozumieniu dzierżawy ziemi krótkoterminowej, kilkudziesięcioletniej), zasadniczo w formie: emfiteuzy w znaczeniu dzierżawy nieograniczonej czasowo, wieczystej, związanej z wymogiem uprzedniego okupienia nadziału gruntów, która po zapłaceniu okupnego przekształcała się praktycznie w wieczyste prawo czynszowe (niem. *Erbzinsrecht*). Gwarantowały to przywileje emfiteutyczno-wieczyste, związane z uprzednim uiszczeniem dworowi okupnego (*grundgeldu*) za otrzymane grunty. Ze źródeł wiadomo, że wieczystym prawem czynszowym cieszyły się następujące osady: Pyzdrskie Ol. (w których według spisu ludności z 1789 r. mieszkali *okupnicy, czynszownicy* [osadzeni] *na borach miasta* [ego] *K[rólewskiej] Mości Pyzdr*), Wrąbczynek i Wrąbczyńskie/Wrąbczynkowskie Ol., Białobłockie Ol. (a w nich przynajmniej bracia rodzeni Józef i Jakub Hersiowie), Borowieckie St. i Nw. Ol. (które jednak do 1789 r. nie opłaciły *grundgeldu*), Lubieńskie albo Biała Ol. (gdzie olędrzy osiedli *prawem wolnego okupu*), Gadowskie St. i Nw. Ol. (mieli dopiero zapłacić *grungielt na Holendrach zwyczajny*), Grądy St. i Nw. Ol., Konary albo Konarskie Ol., Wielołęka (gdzie osadnicy otrzymali w 1791 r. drugi przywilej lokacyjny emfiteutyczny wieczysty), (Ciemierowskie) Stare Ol. (określone, jako *wieś czynszowa, okupna*), Cekowskie St. i Nw. Ol., Dębniaki i Piskory Ol., Dzierżbińskie – Zamęty i Zdanowiec Ol. (których mieszkańcy wcześniej uzyskali przywileje indywidualne) i przynajmniej częściowo Jarantowskie Ol., Kazimierskie St. i Nw. Ol., Kosmowskie Ol., Kuszyńskie albo Jaszczurowo Ol., Mycielińskie St. i Nw. Ol., Oborskie St. i Nw. Ol., Plewińskie (St.) i Nw. Ol., Przespolewskie Ol., Stropieszyskie albo Radzany i Gostynie Ol., Wierzchy albo Tomickie Nw. Ol. i Zbierskie Ol. (gdzie także w tych osadach, w spisie ludności z 1789 r., wymienieni zostali *Holendry i okupnicy, Olendry i okupnicy* lub *okupnicy luźni*)²⁵⁰. Przywileje lokacyjne dla niektórych osad informują o wysokości okupnego. W Cekowskich St. Olędrach, Mycielińskich St. i Nw. Ol. osadnicy zapłacili 8 złotych polskich gruntgieltu, czyli okupnego z huby, w Stropieszyskich albo Radzanach i Gostyniach Ol. (gdzie według przywileju z 1787 r. dawali z tego tytułu 18 złp. od morgi gotowego gruntu lub łąki, a od zarosłej 3 złp., w trzech ratach, do 1789), w Wierzchach Ol. (*gdzie, zostali oni skwitowani z zapłacenia w 1786 r. 24 dukatów grundgeldu*)²⁵¹.

249 Por. przyp. 91, 65, 86, 78, 58, 75-76, 101, 113-114.

250 APP, Tab. 46 Pyzdry, k. 478v-479; por. przyp. 82, 65, 70, 78, 86, 72, 60-61, 54-56, 58 i 74, 102, 98, 94, 97. 75-76, 77, 111-112, 105, 101, 40, 113-114, 95 i 50; Tab. 22. Kalisz, k. 26 v, 260, 264 i 348; Tab. 23. Kalisz, k. 82 v.

251 Por. przyp. 58, 111-112, 113-114, 95.

Zgodnie z ustawą z 1775 r. przywileje emfiteutyczne powinny być wystawiane na papierze stemplowym z opłatą skarbową 1 gr. W przypadku niedopełnienia tego warunku ważność urzędowa przywileju mogła być prawnie kwestionowana i to nawet przez samego wystawcę. Taka sytuacja miała miejsce w Pyzdrych Ol. i stała się przyczyną dłuższego sporu sądowego między ich mieszkańcami a magistratem miasta Pyzdry, który być może celowo wydał osadnikom przywilej na papierze zwykłym²⁵².

Tak czy inaczej własność gruntów przydzielanych olędrów nie była pełna, ale użytkowa i podzielona, gdyż jego prawnym właścicielem był nadal pan, który jednak nie miał prawa usuwać z nich olędrów, dopóki ten użytkował go zgodnie z postanowieniami przywileju. Olędr był zobowiązany do takiego starania się o grunt, jakby był jego własnością, mógł nim dowolnie rozporządzać, o ile uiszczał panu należne świadczenia i zapłacił wspomniane okupne. W Wielkopolsce uiszczano je tylko raz, przy uzyskiwaniu prawa wieczystego posiadania ziemi, ryczałtem, wyjątkowo w ratach. Była to zapłata za wydzielone grunty²⁵³. Okupieni chłopcy – olędrzy uzyskiwali również z tego powodu swobodę w zakresie alienacji – przeniesienia prawa własności ziemi przez darowiznę na rzecz swych naturalnych spadkobierców oraz transakcję sprzedaży i kupna innym osobom, pod warunkiem uzyskaniu na to zgody dworu i zapłacenia panu wadium w wysokości co 10 grosza od sumy sprzedażnej gospodarstwa. Stwierdzały to wyraźnie przywileje dla: Pyzdrych Ol. (wolność sprzedaży gospodarstw za zgodą magistratu z opłatą wadium 10 grosza), Wrąbczynka i Wrąbczynkowskich Ol. (grunta okupione, wurdowane i zabudowane olędrzy mogą sprzedać, darować, zamienić za powiadomieniem dworu), Lubieńskich Ol., Orlińskich D. i M. Ol., Cekowskich St. Ol. (budynki i inwentarz żywy należą do gospodarzy, mogą je sprzedać, *...gdyby któremu nie podobało się w tym kraju*), Cekowskich Nw. Ol. (zezwolenie na sprzedaż gospodarstw za zgodą dworu, z oddaniem temuż co 10 gr od sumy sprzedaż-

252 W skardze olędrów Mateusza Koniecznego sołtysa, Józefa Baranowskiego i Jakuba Bończyka ławników i jako plenipotentów gminy przeciwko magistratowi miasta Pyzdry informacja, że ten wykorzystując, że oni „...nie będąc oświeconymi, jako nieuczni chłopkowie” otrzymali od rady miasta przywilej lokacyjny niewłaściwie spisany, bo nie na papierze stemplowanym, i z tego powodu kancelaria grodu pyzdryckiego nie chciała przyjąć tegoż do oblaty, w miejsce oddanego przez nich starego przywileju dał im takowy na papierze stemplowanym, ale z podpisami ich członków, a bez podpisów pospółstwa [starszych cechowych] i zażądał za nie powtórnej zapłaty. Teraz zaś chce im podstępnie to prawo znieść i odebrać, rozgłaszając jakoby z powodu sprzeciwu pospółstwa, które „o wszystkim wiedziało”, mimo iż zapłacili oni już wcześniej miastu okupne za otrzymane nadziały gruntu, zyskując do nich wieczyste prawo czynszowe. W tym celu powiadomił olędrów o uzyskaniu kiedyś dekretu sądu starościńskiego znoszącego ten przywilej lokacyjny, który przecież wcześniej został potwierdzony przez króla. Ponadto w in., różny sposób usiłuje się wyrugować ol. z ich gosp., m. in. przez wycinanie aktów sprzedaży gospodarstw z protokołu sołtysowskiego i zabranie im oryginalnego prawa znajdującego się w tym protokole oraz najazd obywateli Pyzdry w 15 koni, gwałty czynione pod pozorem brania rekruta i in. nadużycia. W związku z tym olędrzy deklarują dochodzenie w tej sprawie przed sądem referendarskim. Tegoż dochodzenia, zakończonego sprawiedliwym wyrokiem, dotyczą inne akta (list-glejł królewski dla olędrów, skargi olędrów, plenipotencje sądowe od gminy olęderskiej, pozwy, dekrety, korespondencja i in. z l. 1790), z podaniem ich sygnatur, tytułu i stron wydawnictwa Ks. RKor., w: Z. Chodyła, *Osadnictwo olęderskie w Wielkopolsce (1597-1793)*, Aneks I/5.

253 W. Rusiński, *Osady tzw. „olędrów”*, s. 44.

nej, przy czym sołtys z ławnikami był odpowiedzialny za niepozostawienie gruntu przez wyprowadzającego się gospodarza-następcy), Dzierżbińskich – Zamętów i Zdanowca Ol., Kosmowskich Ol. (kto by się chciał wyprowadzić ma osadzić na swym gospodarstwie innego olędrów za wiedzą sołtysa i ławników, *tudzież całego gminu*), Plewińskich Nw. Ol. (wyprowadzający się ma osadzić na gospodarstwie innego olędrów za wiedzą sołtysa i ławników i *całego gminu*, inaczej pozostali będą za niego odpowiadać), Wierzchów Ol. (wolność sprzedaży gospodarstw za powiadomieniem dworu) i Zbierskich Ol.²⁵⁴.

W przywilejach osadniczych dla olędrów ograniczono krąg nabywców gospodarstw do ludzi równej kondycji (to jest przede wszystkim chłopów wolnych osobiście): w Lubieńskich Ol. (wolno sprzedać gospodarstwo po powiadomieniu dworu *nie zmniejszając zasiewów na chubie i nie rujnując ani przewożąc budynków...*, z zapłaceniem 10 grosza dworowi, *...równemu w stanie swym...*, mieszczanom, ale nie szlachcie)²⁵⁵, w Zbierskich Ol. (grunty mogą zaprzedać ludziom równej kondycji, dać, darować, zamienić *bez wszelkiej pretensji pańskiej*)²⁵⁶. Transakcje gospodarstwami z określeniem sprzedawców i nabywców, warunków i cen ich sprzedaży potwierdzają ich wpisy w księgach wiejskich (sołtysich) Pyzdrych i Dzierżbińskich – Zdanowca oraz Zamętów Ol.²⁵⁷

Prawo dziedziczenia w osadach emfiteutycznych posiadali w olędrach w Puszczy Pyzdryckiej zapewne – tak jak i w osadach olęderskich w powiatach poznańskim, kościańskim, gnieźnieńskim, dla których w przywilejach lokacyjnych zachowały się odpowiednie dane – wszyscy naturalni spadkobiercy zmarłego gospodarza, także płci żeńskiej (w kolejności warunkowanej stopniem pokrewieństwa). W przypadku nieposiadania przez olędrów potomstwa, albo najbliższych krewnych (brata i siostry), uprawiane przez niego gospodarstwo wraz z całym wyposażeniem miało powrócić do dyspozycji dworu.²⁵⁸

W przywilejach lokacyjnych zachowanych dla 37 spośród 58 osad olęderskich założonych w Puszczy Pyzdryckiej, z wyjątkiem takowych dla 2 osad, brak jest podkreślenia zasady solidarności olędrów i ich zbiorowej odpowiedzialności za świadczenia wobec dworu. W przywileju dla Stropieszynskich albo Radzanów i Gostyni Ol., zasada ta wyraża się ogólnie w podkreśleniu punktualności świadczenia czynszów i *innych należytości*²⁵⁹. W odniesieniu do kilkunastu pozostałych osad występuje ona jednak w sposób domniemany w stwierdzeniach, w których jest mowa o wspólnym uiszczaniu świadczeń dworskich poprzez sołtysa lub tegoż i ławników, z nałożeniem na nich odpowiedzialności za ich zbiorowe świadczenie, o czym szczegółowo będzie jeszcze mowa poniżej.

Prawo rzeczowe obejmowało też potwierdzone w przywileju: 1) prawa użytkowe na posiadłościach pańskich – czyli serwituty pastwiskowe (będące podstawą

254 Por. przyp. 91, 82, 78, 106, 56, 98, 75-76, 105, 101, 95 i 50.

255 Por. przyp. 78.

256 Por. przyp. 50.

257 APP, Akta miast wielkopolskich. Akta m. Pyzdry I/63; SAB 803.

258 W. Rusiński, *Osady, tzw. „olędrów”*, s. 49-50; Z. Chodyła, *Osadnictwo olęderskie w Wielkopolsce (1597-1793)*.

259 Por. przyp. 113.

gospodarki hodowlanej), z których olędrzy ciągnęli zyski stanowiące ważne uzupełnienie dochodów czerpanych z gospodarstw, 2) niestałą pomoc gospodarczą pana, 3) monopole dworskie.

W ramach serwitutów pastwiskowych mieszkańcy – gospodarze w osadach olęderskich mogli paść bydło lub świnię na pańskim gruncie, pod warunkiem dokonania pewnej opłaty lub złożenia daniny w zbożu. W Dębniakach Ol. i Piskorach Ol. osadnicy otrzymali w osobnym przywileju pastwisko na borach i użytek stawu na Piskorach, w zamian za zaoranie w ciągu roku przez każdego z 16 gospodarzy po 10, a ogółem 150 lasek (prętów) ról dworskich na Bilawach „na ugór, jarzynę, zagon”²⁶⁰.

Niestała pomoc gospodarcza ze strony panów dla olędrów wyrażała się w tym, że otrzymywali oni od nich korzyści materialne i niematerialne, czasowe lub długoterminowe. Mogli oni bezpłatnie w okresie wolnizny korzystać w dowolnym lub w określonym stopniu i zakresie z wszelkiego rodzaju drewna budulcowego i opałowego na gruncie zajęтым pod swe gospodarstwa. W Cekowskich Nw. Ol. uzyskali w przywileju lokacyjnym pomoc w drewnie opałowym i budowlanym na własnej hubie, a po pożarach do odbudowy mieli dostać drewno z boru cekowskiego; ponadto mogli kopać glinę na wyznaczonym gruncie²⁶¹. W Stropieszynskich albo Radzanach i Gostyniach Ol. przyznano im drzewo na budowę szkoły²⁶². W Orlińskich D. i M. Ol., a także w Wierzchach Ol., uzyskali pomoc w drewnie budowlanym wyrudowanym na swym nadziale²⁶³. W Grądach St. i Nw. „Każdy olęder przed wyprzedaniem drzewa przyzwoicie i w linii z drugimi wybudować się powinien w ciągu lat czterech...”²⁶⁴.

Regularne i solidarne uiszczanie świadczeń na rzecz pana, państwa i Kościoła, wykonywanie innych czynności administracyjnych oraz sądowych, utrzymanie spokoju w osadach olęderskich w Puszczy Pyzdrowskiej zapewniał, tak jak i w innych olędrach, wybieralny samorząd. Stanowili go sołtys i ławnicy wybierani przez zgromadzenie gminne wszystkich gospodarzy (zwane niekiedy gminem lub gromadą). W zakresie spraw administracyjnych sołtys i ławnicy mieli, jak już wcześniej stwierdzono, dopilnować, aby osadnicy jak naprędzej, porządnie i pod linią się wybudowali (Orlińskie D. i M. Ol.²⁶⁵), czuwać aby była zachowana *...wszelka karność i posłuszeństwo pomienionych gmin holenderskich* (Gadowskie St. i Nw. i prawdopodobnie Smuszewskie Ol.)²⁶⁶.

Występowanie sołtysa, a nieraz także i ławników jest potwierdzone wyraźnie w przywilejach lokacyjnych lub innych aktach w 21 z 58 interesujących nas osad olęderskich. Mianowicie: w powiecie pyzdrowskim w Ciężęńskich Ol. (sołtys), Wrąbczynku (sołtys i ławnicy), Wrąbczynkowskich Ol. (sołtys i ławnicy); w powiecie konińskim: w Białobłockich Ol. (sołtys i ławnicy), Gadowskich St. i Nw. Ol. (sołtys i ławnicy), Grądach St. i Nw. Ol., Konarach Ol. (sołtys), Orlińskich D. i M. Ol.

260 Por. przyp. 103.

261 Por. przyp. 74.

262 Por. przyp. 113-114.

263 Por. 106 i 95.

264 Por. przyp. 72.

265 Por. przyp. 106.

266 Por. przyp. 86.

(sołtys i ławnik), Wielołęce (sołtys i ławnicy); w powiecie kaliskim w: Cekowskich St. Ol. (gdzie sołtys został określony jako wójt) i Nw. Ol. (sołtys i ławnicy), Dzierżbińskich – Zamętach i Zdanowcu Olędrach (gdzie w każdej osadzie osobni sołtysi i ławnicy), Kosmowskich albo Szadokierskich Ol. (sołtys i ławnicy), Stropieszynskich albo Radzanach i Gostyniach Ol. (sołtys i ławnicy), Wierzchach Ol. (sołtys) i Zbierskich Ol. (sołtys)²⁶⁷.

Sołtys i ławnicy byli na ogół wybierani corocznie przez zgromadzenie gminne a zatwierdzani przez dwór, chociaż niekiedy od tej zasady zdarzały się pewne, na ogół krótkotrwałe, odstępstwa. We Wrąbczynku i Wrąbczynkowskich Ol. sołtysa i ławników wybierały, za zgodą dworu, zgromadzenia gminne (zebrania gospodarzy-olędrów) obu wsi, w Pyzdrowskich Ol., według przywileju lokacyjnego z 1778 r., gospodarze mieli wybierać spośród siebie co 3 lata w pierwszy poniedziałek po św. Wojciechu (23 IV) sołtysa i 2 asesorów (ławników), potwierdzanych przez magistrat; w Gadowskich St. i Nw. Ol. oraz Grądach St. i Nw. Ol. sołtysa i dwóch ławników wybierała Gromada czyli gmin, w Stropieszynskich albo Gostyniach i Radzanach Ol. – zgromadzenie gminne, a potwierdzić ich na rok musiał dwór²⁶⁸. W Orlińskich M. i D. Ol. sołtys Bogusław Krol mający pozwolenie „...wolnego karczenia i wyrudowania się [ze] współsamiadami [!] jego...” otrzymał do pomocy Michała Arenta²⁶⁹, zapewne w charakterze ławnika, co w osobach ich obu każe upatrywać lokatorów jednej z tych osad.

Z kolei w Konarach Ol. sołtys był wybierany spośród 3 kandydatów podanych przez gromadę²⁷⁰; z nich dwóch niewybranych na ten urząd pełniło zapewne następnie funkcje ławników. W Dzierżbińskich – Zamętach i Zdanowcu Ol. byli osobni sołtysi i ławnicy, wybierani corocznie 11 XI, w Kosmowskich Ol., Plewińskich St. i Nw. Ol., Stropieszynskich albo Radzanach i Gostyniach Ol., Wierzchach Ol. sołtys był też wybierany co roku, a probowany przez dwór; w tych ostatnich w pierwszym roku sołtysa Daniela (zapewne dlatego, że był on osadźcą) obrał dwór, a ławników gmina, tj. zgromadzenie gminne złożone z gospodarzy²⁷¹.

Za swoją pracę sołtys otrzymywał nieraz dodatkowe uposażenie w ziemi lub inne wynagrodzenie. I tak we Wrąbczynku, za swoje starania dla gminy, sołtys dostał *ostrów* [wydział, wyspę, część] *w każdym polu* [to jest jarym, ozimym i ugorowym] *morgów pięć*, w Gadowskich St. i Nw. Ol. i Grądach St. i Nw. Ol. dodatkowo półćwierci huby wolne od powinności²⁷².

Jako sąd gminny – sołtys i ławnicy mieli zapewnić w osadach wewnętrzny spokój i porządek, rozstrzygać kłótnie i zwady. Sądziłi oni według prawa olęderskiego, którego warunki określały przywileje lokacyjne poszczególnych osad oraz, w przypadku niektórych z nich, także zgodnie z wilkierzami. Wilkierze stanowiły zbiory przepisów prawnych wydawanych formalnie przez właścicieli feudalnych – fundatorów osad lub ich następców, a faktycznie formułowane przez zgromadzenie

267 Por. przyp. 123, 82; 65, 86, 72, 60-61, 106, 54-56; 58 98, 75-76, 113-114, 95 i 50.

268 Por. przyp. 82, 91, 86, 72., 113-114, 95.

269 Por. przyp. 106.

270 Por. przyp. 60-61.

271 Por. przyp. 98, 75-76, 101, 113-114.

272 Por. przyp. 82, 86 i 72.

(zebranie) gminne, samo lub w porozumieniu z panem, regulujące wewnętrzny ustrój wsi ołęderskich. Taki, bardzo obszerny (liczący 41 punktów) wilkierz, spisany w języku niemieckim, niedatowany, ale pochodzący najpewniej jeszcze sprzed 1793 r., zachował się dla Wieloleki Ol. Ze względu na ograniczoną objętość tego opracowania nie sposób dokładnie omówić treść tego aktu. Warto jednak stwierdzić, że reguluje on m.in. takie sprawy, jak: rola samorządu gminnego w zapewnieniu zgodnego współżycia sąsiedzkiego, porządku i spokoju we wsi, m.in. przez kontrolę ruchu osób przybywających do niej z zewnątrz, organizacja i funkcjonowanie sądu gminnego, zachowanie i pilnowanie uczciwości (także poprzez nakładanie kar); określał zasady handlu bydłem, końmi i innymi towarami, pomocy sąsiedzkiej przy odbudowie budynków po pożarach, warunki zwrotu zajętych w szkodzie zwierząt hodowlanych sąsiadów, pomoc wdowom i osobom starszym, liczącym ponad 70 lat, udział mieszkańców wsi w ufundowaniu i utrzymaniu kościoła i szkoły po upływie okresu wolnizny²⁷³. O wilkierzu wspominają też przywileje lokacyjne dla Zbierskich Ol. i Dzierżbińskich – Zamętów i Zdanowca Ol. W tym pierwszym odnośnie tego aktu stwierdza się: *Prawo zaś swoje względem dobrego się sprawowania, jakie podadzą, alias wilkier, takim sądzeni być mają u sołtysa, od którego ukrzywdzonemu apelacja do dworu iść ma*²⁷⁴. Natomiast w drugim zawarta jest o nim następująca informacja: *Podaje się im wilkir, który do przywileju, a przywilej do wilkira należeć będzie, ten jest jednak w wilkirze najpryncypalniejszy [najpierwszy] punkt, aby kiedy będzie tego potrzeba z bronią jaką tylko mieć mogą porządna na potrzebę gwałtowną, to jest gdyby nieprzyjaciel wpaść miał do obrony z zupełnym sercem gotowi byli, jako też do obrony [od] ognia, gdyby się bór jakim trefunkiem zapalić miał*²⁷⁵.

Od wyroków sądu gminnego przysługiwało ołędrom prawo apelacji do dworu, czyli sądu pana (w Pyzdrowskich Ol. do sądu magistratu, w Cekowskich Nw. Ol., Zbierskich Ol. do sądu dominalnego, czyli pańskiego), dla którego było także zastrzeżone prawo wyrokowania w sprawach kryminalnych o rabunki, podpalenia, zabójstwa, cięższe uszkodzenia ciała oraz oczywiście o wszystkie wykroczenia przeciwko panu²⁷⁶. Kary sądowe były przeznaczane po połowie dla dworu i sądu (Cekowskie Nowe Ol.) lub tylko dla dworu²⁷⁷.

Panowie gwarantowali też ołędrom swą protekcję i przyrzekali im i ich potomkom w imieniu własnym i swych spadkobierców zachowanie warunków przywilejów lokacyjnych. Zobowiązali też czasem ołędrow do nieszukania przeciwko nim cudzej protekcji, stwierdzając, że *tak gdyby jej kto zażywać miał, do zapłaty placu swego pociągać nie może*²⁷⁸.

273 APP, SAB 789.

274 Por. przyp. 50

275 Por. przyp. 98.

276 Por. przyp 72 oraz APP. A. m. Pyzdry I/62: *Protokół rezolwowanych dekretów przez apelację lub zaskarżenie od sołtysa i ławników Hollendrow miasta Pyzdr dziedzicznych przed szlachetny magistrat tegoż miasta jako panów swych i dziedziców poddanych*, kk. 88; KSRK(2), t. II, s. 144, poz. 548; A. m. Pyzdr I/63: [Księga sądowa sołeczka wsi Holendry należącej do m. Pyzdr], kk. 24; por. przyp. 59, 40; W. Rusiński, *Osady, tzw. „oładrow”*, s. 42-43; Z. Chodyła, *Osadnictwo oładerskie w Wielkopolsce (1597-1793)*.

277 Por. przyp. 74.

278 W. Rusiński, *Osady, tzw. „oładrow”*, s. 42-43; Z. Chodyła, *Osadnictwo oładerskie w Wielkopolsce (1597-1793)*.

Spośród członków samorządu główny ciężar obowiązków administracyjnych spoczywał na sołtysie. Był on przede wszystkim zobowiązany dopilnować porządku i gospodarności w gminie, aby cała gmina punktualnie i w całości wypełniała powinności dworskie – czynsze, robocizny i opłaty na rzecz dworu, Kościoła i podatki do skarbu państwa. Do niego i ławników należało ściąganie tych świadczeń (odnotowane dla Stropieszyskich albo Gostynie i Radzany Ol.). Ponieważ za świadczenia dworskie gmina odpowiadała zazwyczaj solidarnie samorząd gminny zobowiązany był usunąć źle gospodarującego oładra i obsadzenia gospodarstwa innym (Cekowskie Nw. Ol., Plewińskie St. i Nw. Ol.). Zapewne też sołtys przy parciu pańskim dokonywał egzekucji wyroków zapadłych w sądzie gminnym²⁷⁹.

Większość z 58 osiemnastowiecznych osad oładerskich w Puszczy Pyzdrowskiej różnej wielkości pod względem areału gruntów (zwłaszcza uprawnych), liczby dymów i zaludnienia, stanowiło samodzielne jednostki przestrzenno-gospodarcze i administracyjno-sądowe (gminy). Tworzyły one osobne gminy jednowioskowe z własnym samorządem – sołtysiem i ławnikami. Jednakże część z nich: 14 (Borowieckie St. i Nw., Grądy St. i Nw. Ol., Orlińskie D. i M. Ol., Trąbczyńskie St. i Nw. Ol., Mycielińskie St. i Nw. Ol., Plewińskie St. i Nw. Ol., Stropieszyskie – Radzany i Gostynie Ol.) tworzyło gminy dwuwioskowe, a w jednym przypadku – Gadowskie St. i Nw. Ol. i zapewne Smuszewskie Ol. tworzyły gminę trzywioskową, ze wspólnym sołtysiem i ławnikami.

Być może niektóre wsie lub gminy oładerskie założone w Puszczy Pyzdrowskiej posiadały własną pieczęć będącą oznaką ich samorządu, którą jego organy – urząd i sąd (a właściwie urząd – sąd) pieczętowały swe pisma i dokumenty, w formie oryginałów lub odpisów wciągane były do własnych ksiąg gminnych – sołtysich, niekiedy miejskich, a także przesyłane były do innych gmin²⁸⁰. Księgi gminne i sołtysie (zawierające m. in. odpisy przywilejów lokacyjnych, rejestry czynszów i robocizn, transakcje sprzedaży-kupna gospodarstw, inwentarze ruchomości i testamenty oładrow), prowadzone przez pisarza gminnego, którym chyba najczęściej był nauczyciel, zachowały się tylko dla trzech gmin oładerskich – Pyzdrowskich Ol. i Dzierżbińskich – Zamętów i Zdanowca Ol., przy czym dla dwóch ostatnich jedna, wspólna²⁸¹. (Il. 25)

279 Por. 113-114, 74, 101; W. Rusiński, *Osady tzw. „oładrow”*, s. 53; Z. Chodyła, *Osadnictwo oładerskie w Wielkopolsce (1597-1793)*.

280 Z literatury przedmiotu znane są wyobrażenia takich pieczęci dla 21 wielkopolskich osad oładerskich, w większości z okresu staropolskiego, głównie z okolic Nowego Tomysła i Zbąszynia, zachowane do II wojny światowej w archiwach i muzeach, w postaci odcisków na dokumentach i aktach, a w jednym przypadku (Kąkolewskich Ol.) – tłoku. K. E. Goldmann, *Die ältesten Siegel und Wappen der Neutomischer und umliegenden Holländergemeinden*, „Deutsche Blätter in Polen”, 3 (1926), s. 418-429; M. Gumowski, *Herby i pieczęcie wsi wielkopolskich*, „Roczniki Historyczne”. R. XIII (1937), 1, s. 61-80; APP. Zbiór tłoków i pieczęci

281 APP. A. m. Pyzdry I/63: [Księga sądowa sołeczka wsi Holendry należącej do m. Pyzdr] z l. 1785-1809 i 1827-1869, kk. 24; AAB 803: Ks. wiejska Dzierżbińskich Ol. z transakcjami kupna-sprzedaży, rejestrami opłaconych czynszów i wykonanych robocizn oraz kar nakładanych za różne przewinienia 1792-1913.

Życie gospodarcze i społeczne osad ołęderskich w Puszczy Pyzdrskiej w latach 1746-1793

Technika uprawy ziemi w osadach nizinnych polegała na melioracji gruntów przez kopanie i zachowywanie w dobrym stanie systemu dużych i mniejszych rowów odpływowych, oraz na utrzymywaniu raz osuszonych gruntów uprawnych w stanie zdatnym do uprawy. Natomiast w osadach położonych wyżej, na suchych terenach leśnych uprawa polegała na karczowaniu lasów i zarośli, a następnie podnoszeniu jej żyzności przez nawożenie (głównie obornikiem, który zapewniała dobrze rozwinięta hodowla bydła). Czasem ołędrzy zajmowali gotowe role uprawne, nawet z budynkami i zasiewkami. Osady zakładane na gruntach gotowych lub częściowo zarosłych dawnych wsi zachowywały zbiorowy trójpolowy układ pól, związany z powszechnym wówczas systemem uprawy roli. Przy rozproszonym układzie przestrzennym gospodarstw w zdecydowanej większości osad trójpolówka była jednak zindywidualizowana i w poszczególnych osadach nie występował raczej przymus wspólnej uprawy. Zróżnicowana, a nie raz niska żyzność gleb częściowo podmokłych, częściowo (po karczunkach lasu) piaszczystych, przy stosowaniu ekstensywnej trójpolówki zbożowo-ugorowej i umiarkowanym (pomimo dość dobrze rozwiniętej hodowli zwierząt, a zwłaszcza bydła) nawożeniu, decydowały o raczej dość niskich plonach.

Podstawowe działy gospodarki rolnej w osadach ołęderskich Puszczy Pyzdrskiej stanowiły produkcja roślinna i hodowla. Wśród tej pierwszej przeważała zbożowa. Ze zbóż przeważało żyto, uprawiano także owies i jęczmień, rzadziej tatarkę, z innych płodów groch oraz len. Ze względu na niską żyzność gleb w większości gospodarstw uzyskiwano plony zbóż w ilości 3-3½ ziaren z 1 wysianego. Duże znaczenie miały łąki i pastwiska, jako miejsce wypasu bydła, ale i pozyskiwania dla niego paszy na zimę w postaci siana. Drugorzędne, uzupełniające, znaczenie miały uprawy ogrodowe: chmiel, tytoń, ziemniaki i marchew – głównie na własny użytek. Wykorzystane przez nas źródła pozwalają wnioskować o charakterze produkcji roślinnej w bardzo ograniczonym zakresie, tylko na podstawie przedstawionych dalej świadczeń w naturze i informacji o łąkach i pastwiskach. Podane wyżej dane zostały sformułowane przez analogię wobec innych osad ołęderskich w Wielkopolsce, dla których zachowały się odpowiednie, konkretne dane²⁸².

282 Podaje je W. Rusiński, *Osady tzw. ołędów*, s. 71-72.

De 14 Lisopada Roku 1792. Rejsero opisanych olędrow...
kowsy czenni oddali.

Wojciech Włochy z pól do ptactwa 20 - 49.
Wojciech Jan z pól do ptactwa 20 - 38.
Jan Łanga z pól do ptactwa 20 - 38.
Antoni Ładon z pól do ptactwa 20 - 38.
Jakub Warmiński z pól do ptactwa 20 - 38.
Fabianek czenni z morgów 15 - 6.
Jan Chleb z morgów 64 - 18.
Antoni Blaska z morgów 19 - 19.
Marcin Weiman z pól do ptactwa 30 - 30.
Judzik Tomaszewski z morgów 19 - 19.
Chryzostan z morgów 3 - 3.
Wojciech Polak z morgów 20 - 15.
Michał Ciekła z pól do ptactwa 30 - 30.
Witold z morgów 50 - 50.
Marcin Fic z pól do ptactwa 30 - 30.
Jan z morgów 19 - 19.
Jan z morgów 5 - 5.
Jan z morgów 30 - 30.
Michał z morgów 30 - 30.
Marcin z morgów 1 - 1.
Jan z morgów 1 - 1.

... z morgów 20 - 30.

... z morgów 30 - 30.

... z morgów 20 - 15.

25. Fragment Księgi wiejskiej Dzierżbińskich Ołędów w jęz. polskim i niemieckim z lat 1792-1913, z rejestrem ołędów, którzy opłacili czynsz z 14 XI 1792 w jęz. pol., APP, SAB 803.

Drugi ważny dział gospodarki mieszkańców osad olęderskich w Puszczy Puzdrskiej stanowiła hodowla zwierząt: bydła, owiec i świń, a także koni oraz drobiu. Wskazują na to informacje bezpośrednie o zgodzie na chowanie owiec i bydła, jak i pośrednie o łąkach i pastwiskach podane w przywilejach dla już wymienionych i innych osad, a mianowicie dla: Wrąbczynka i Wrąbczynkowskich Ol., (gdzie osadnicy otrzymali 16 mr gruntów wyrudowanych pod łąki, a Jakub Wróbel półtorej mr na chów owiec i bydła), Puzdrskich Ol. (wolne pastwisko dla inwentarza na borach), Gadowskich St. i Nw. Ol. (zgoda na hodowanie bydła i in. inwentarza, ale bez szkody dla pastwisk dworskich), Wielołęki (zgoda na tuczenie wieprzy, wolne pastwisko dla bydła w miejscach wyznaczonych), Cekowskich St. Ol., Dzierżbińskich – Zamętów i Zdanowca Ol. (bydła rogatego mogą trzymać ile chcą), Przespolewskich Ol. i Zbierskich Ol.²⁸³ W przywilejach dla Cekowskich St. i Cekowskich Nw. Ol. występują ilościowe ograniczenia hodowanego bydła. Pierwszy zezwalał na *hodowanie 25 sztuk owiec, a drugi na utrzymywanie na hubie: 7 krów, 4 koni, 4 wołów, 10 świń i 30 owiec*²⁸⁴. W Ciężęńskich Ol. obowiązywały opłaty za pastwisko: *od krowy 1 zł, od sztuki bydła jałowego, nie licząc cieląt 18 gr*²⁸⁵. W Dębniakach i Piskorach Ol. osadnicy otrzymali wolne pastwisko na borach i pastwiskach w zamian za zaoranie wciągu roku przez każdego z 16 gospodarzy po 10 a ogółem 150 lasek (prętów) ról dworskich na Bilawach, *na ugór, jarzynę, zagon*. Istotną rolę odgrywała też hodowla drobiu. Potwierdzają to pośrednio przytoczone niżej informacje o daninach w naturze: w gęsiach, kapłonach i jajach.

Dodatkowe dochody ludność osad olęderskich lokowanych w Puszczy Puzdrskiej czerpała z zajęć pozarolniczych: chowu pszczół, na który zezwalały przywileje osadnicze dla Puzdrskich Ol., Wrąbczynka i Wrąbczynkowskich Ol. oraz Wielołęki²⁸⁶.

Ludność osad olęderskich założonych w Puszczy Puzdrskiej w latach 1746-1792 brała też najpewniej aktywny udział w handlu, przeważnie lokalnym i detalicznym, sprzedając głównie nadwyżki swoich produktów rolnych (zboże) i hodowlanych (bydło, konie, świny, drób i nabiał) oraz wytwarzanych lub uzyskiwanych w ramach zajęć pozarolniczych (np. rzemiosł, pszczelarstwa) i kupując w zamian zboże oraz inne artykuły spożywcze, drewno, lub narzędzia na targach i jarmarkach w miastach i miasteczkach. Przywileje lokacyjne dla Cekowskich St. Ol. (zezwalał na handel solą i pieczywem), a dla Cekowskich Nw. Ol. z 1774 r., gwarantował osadnikom wolność handlu wieprzami, końmi, bydłem oraz owcami, a zabraniał handlu solą, żelazem²⁸⁷. Żaden z przywilejów lokacyjnych dla pozostałych olędrow nie stwierdza tego wyraźnie, nie podlega jednak wątpliwości, że olędrzy mieli zagwarantowaną wolność handlu, ponieważ głównie w ten sposób mogli zdobyć pieniądze na uiszczenie zobowiązań finansowych wobec dworu, państwa i kościoła. Często pośrednikami w handlu płodami rolnymi byli żydzi.

283 Por. przyp. 82,91,86,55-56,58,98,40 i 50.

284 Por. przyp. 58 i 74.

285 Por. przyp. 123.

286 Por. przyp. 91, 82 i 55-56.

287 Por. przyp. 58 i 74.

Dochody brutto były pomniejszone o nieznane koszty wewnętrznej konsumpcji i inwestycji oraz przede wszystkim powinności na rzecz dworu, kościoła i państwa, w decydujący sposób określające wartość dochodów netto.

Z tytułu wieczystego, dziedzicznego użytkowania ziemi olędrzy lokowani w Puszczy Puzdrskiej, w dobrach prywatnych, zobowiązani byli do świadczenia na rzecz panów – założycieli osad oraz ich spadkobierców: czynszów pieniężnych od gruntów, danin w naturze i robocizn (remont dróg oraz tłok – sezonowej pańszczyzny w czasie żniw i sianokosów, a także innych posług, regulowanych w wymiarze rocznym po upływie wolnizny) oraz zakupu dworskich trunków w ramach przymusu propinacyjnego. Ponadto ponosili pewne opłaty administracyjne, np. od sprzedaży gruntów, wspomniane już wyżej.

Z przywilejów i innych aktów wynika, że najważniejszym obciążeniem był czynsz pieniężny na rzecz dworu, płacony na ogół raz na rok, w określonym terminie (przeważnie 11 XI) i w kwocie odpowiedniej do wielkości posiadanego nadziału (gospodarstwa). Był on zbierany od poszczególnych gospodarzy i przekazywany wspólnie przez sołtysa wsi za pokwitowaniem panu feudalnemu lub jego przedstawicielowi. Takie pokwitowania odebranych czynszów z lat 1769-1783 znane są dla Ciemierowskich/Szymanowickich albo Starych. Ol.²⁸⁸ i w Puzdrskich Ol. (w ich księdze gminnej, albo sołectkiej²⁸⁹).

Dla Cekowskich Nw. Ol. znane jest dokładne wyszczególnienie opłat i wysokości kwot czynszów dla poszczególnych wymienionych z nazwisk gospodarzy: *Krzysztof Stefan, na którego miejscu teraz Grymberk z 1 huby 80 zł, Gotfryd Reszka z 1 huby 9 mórg 105 złp 10 gr, Wojciech Pruchno z ½ h. i 5 mr 46 złp. 20 gr od 6 I 1782, Krystian Kurcz, na którego miejscu Kups od 6 I 1785; reszta ol. osiadłych na 1 i ½ h. od 6 I 1787 r.; Hertel z 1 h. 80 złp, Puntzler z 1½ h. 120złp, Heinc z ¾ h. 60 złp, Szwander z 1 i ¼ h. 100 złp., Kups z 1 h. 80 złp., Krzysztof Kowal z ¾ h. 60 złp., Gajzler z ¾ h. 60 złp., Jan Paszkowski z 1 h. 80 zł, Grynberg z 2 h. objętych w 1782 r. 160 zł.*²⁹⁰ Rejestr opłaconych czynszów i wykonanych robocizn oraz kar nakładanych za różne przewinienia wraz z transakcjami kupna i sprzedaży gospodarstw z lat 1792-1813 znany jest z księgi wiejskiej (sołectkiej) Dzierżbińskich [-Zamętów] Ol.²⁹¹.

Stawki roczne czynszu z jednej huby były zróżnicowane, przeważnie jednak zbliżone. I tak wiadomo, że wynosiły one w: Dębniakach i Piskorach Ol. – 72 złp, Gadowskich St. i Nw. Ol. – 74 złp., w Ciężęńskich Ol., Puzdrskich Ol., Białobłoczkich Ol., Borowieckich St. i Nw. O., Konarskich Ol., Wielołęce, Cekowskich St. Ol., Oborskich Ol. – 76 złp., w Lubieńskich Ol. 78 złp., w Kazimierskich Nw. Ol. na 45 złp., ale z półhuby, we Wrąbczynku i Wrąbczynkowskich Ol. i Cekowskich Nw. Ol. – 80 złp., w Grądach St. i Nw. Ol. – 90 złp.²⁹² Z kolei w Dzierżbińskich – Zamętach i Zdanowcu Ol., Kosmowskich Ol., Kuszyńskich Ol. i Plewińskich Ol. określono je na *60 tynfów z huby*, a w Wierzchach Ol. na *30 tynfów z półhuby*²⁹³. Natomiast

288 APP, Puzdry Gr 107, k. 1215-1216.

289 APP, A.m. Puzdry I/63.

290 APP, Kalisz Gr. 450, k. 27-27v i 29-29v.

291 APP, SAB 803.

292 Por. przyp. 102, 86, 123, 91, 65, 70, 60-61,55-56, 58, 105, 78, 97, 82, 74, 72.

293 Por. przyp. 98, 75-76, 77 i 101.

w Przespolewskich Ol. ustalono je na 12 *reichsstalarów*, a w Zbierskich Ol. na 10 *talarów z huby*²⁹⁴. W nieznannej wysokości płacili je mieszkańcy Orlińskich D. i M. Ol., Mycielińskich – Kazali St. i Nw. Ol., Stropieszynskich – Gostyni i Radzanów Ol.²⁹⁵ W Przespolewskich Ol. w 1779 r. pierwsi osiedleni na Porożu trzej olędrzy płacili *po 2 czerwone złote (dukaty) czynszu i robili półtora dnia w roku*. O innych dosiedlonych później jest mowa, że nie dają czynszu *gdyż jeszcze wolnością przy kontraktach do czasu zostając zaszczycają się, oprócz karczmarza (...)*²⁹⁶. Inwentarz Przespolewskich Ol. (części) z 1785 r., wymieniający 22 olędrów stwierdza, że siedmiu z nich (w tym jednemu z części nadziału) pozostało od 3-6 lat wolnizny, na rzecz dworu, a więc że nie ponoszą oni jeszcze żadnych ciężarów, a inwentarz tychże z 1786 r. stwierdza, że olędrom za tłokę (robocizną żniwną) *trzeba dać beczkę piwa*. Z kolei tabela dymów tej osady z 1789 r. wymienia w tej osadzie 25 dymów z dodatkowym objaśnieniem: „...*Holendry Nowa Kolunia w nazwisku Poroże Wielkie*”; w tym „*chałup gront wyrudowany mający[ch] i z niego czynsz opłacają*” 13, „*Budów z wolności nie wyszłych i czynszów nie opłacających oprócz jednego jeszcze bez zabudowania 12 (z tych 7 bud obsiadłych w 1789 r., które zaczęły rudunek w 1789 r., a czynsz po 36 złp. będą płacić w 1796 r., 2 budy obsiadłe, które zaczęły rudunek w 1787 r. a czynsz po 36 złp. 1793 r.) oraz w 1 dymie*”²⁹⁷.

Daniny w naturze świadczone w wielu, ale nie we wszystkich osadach, w ziarnie owsa, drobiu i jajkach, z możliwością ich zamiany na gotówkę w określonej wysokości. Ich wymiary były zróżnicowane. I tak 2 *kapłony* (tuczone, kastrowane koguty) dawano tylko we Wrąbczynku i Wrąbczynkowskich Ol., 4 *wiertelce owsa miary warszawskiej, 4 kapłony lub za nie 2 gęsi, 2 mędele jaj w Gadowskich St. i Nw. Ol.*²⁹⁸. Natomiast 4 *wiertelce owsa albo 8zł, 2 gęsi lub 2 zł, 2 kapłony lub 1 zł 6 gr, jaj kopę albo 24 gr, w sumie 12 złp.* (ówcześnie 1 zł = 30 gr) oddawano w: Białobłockich Ol., w Borowieckich St. i Nw. Ol., Grądach St. i Nw. Ol., Konarskich Ol.²⁹⁹. Z kolei: najpierw 2 *wiertelce owsa miary rychwalskiej, 2 kapłony lub 1gęś*, a następnie 4 *wiertelce owsa lub 12 zł, 2 gęsi lub 3 zł, 2 kapłony lub 2 zł, jaj kopę lub 2 zł, w sumie 18 złp.* w Wielołęce³⁰⁰. Dalej: 4 *wiertelce owsa, królewskiej nowej miary, 4 kapłony lub 2 gęsi raz na rok zobowiązani byli oddać gospodarze w: Lubieńskich Ol., 4 kapłony lub 2 gąsiorzy w Dębniakach i Piskorach Ol., a 2 wiertelce owsa, 2 kury i 1 gęś, 2 mendele jaj Dzierzbińskich-Zamętach i Zdanowcu Ol.*³⁰¹

W przywileju dla Stropieszynskich Ol. z 1791, r. podkreślono punktualność świadczenia czynszów i „*innych należytości*”³⁰². W Wierzchach albo Nowych Tomickich Ol. czynsze i in. ciężary na rzecz dworu ponosili w 1789 r. olędrzy okupni

294 Por. przyp. 40 i 50.

295 Por. przyp. 106, 111-112, 113-114

296 Por. przyp. 40.

297 APP. Tab.22. Kalisz, k. 131 v.

298 Por. przyp. 82 i 86.

299 Por. przyp. 65, 70, 72, 60-61

300 Por. przyp. 55-56.

301 Por. przyp. 78,102 i 98.

302 Por. przyp. 113-114.

(okupnicy luźni) i olędrzy kontraktowi³⁰³. W Zbierskich Ol. gospodarze płacili na rok do dworu ogółem 540 złp. czynszu i oddawali daniny w naturze, w liczbie 18 *wiertelce owsa i 18 kur*³⁰⁴.

Robocizny w staropolskich osadach olęderskich położonych w Puszczy Pyzdrowskiej miały drugorzędne znaczenie. Są one wprawdzie wymieniane w przywilejach lokacyjnych wielu z nich w wymiarze rocznym z huby (względnie z półhuby), w postaci prac ręcznych, zróżnicowanych pod względem charakteru i liczby dni, głównie sezonowych (tzw. tłok) oraz dróg (podwód), jednak często z możliwością ich zamiany na pieniądze według określonej taksy.

Robocizny znane są dla: Ciążęńskich Ol. (6 tłok ręcznych w czasie żniw), Wrąbczynka i Wrąbczynkowskich Ol. (*orać 3 mr, mierzwę wozic 2 dni i podczas żniw odrabiać 3 dni ręczne*)³⁰⁵. Następnie w: Białobłockich Ol. (*do rowów bicia 4 dni lub 2 zł w czasie wolnizny, do żniw 4 dni w czasie wolnizny lub 2 zł, z kosą 1 dzień lub 1 zł, do szlamu lub gnoju 1 dzień lub 2 zł 15 gr, do grabienia 2 dni lub 1 zł, 1 dzień do wyrąbania siągu kwadratowego drzewa lub orka 3mr w zamian za drogę*), w Borowieckich St. i Nw. Ol. i Konarskich Ol. (*do rowów bicia 6 dni lub 3 zł, 8 dni w żniwa, do kosy dni 6 lub 6 zł, do grabienia 2 dni lub 1 zł, 1 siąg kwadratowy do dworu wyrąbać*), Gadowskich St. i Nw. Ol. (*w żniwa 4 dni, „szarwark za pastwisko, za to beczka piwa od dworu na 2 dni*”), Lubieńskich Ol. (*2 tłoki na rozkaz dworu*), Wielołęce (24 dni posługi ręcznej, za każdy dzień nieodrobiony przy czynszu 1 zł)³⁰⁶. Dalej w: Cekowskich St. Ol. (3 dni pańszczyzny) i Cekowskich Nw. Ol. (dawniej 3 dni, następnie zamienione na 2 *kapłony lub 3 kury większe*), Dębniakach i Piskorach Ol. (3 dni posługi żniwnej), Dzierzbińskich Ol. –Zamętach i Zdanowcu Ol., Kosmowskich Ol. i Kuszyńskich Ol. (2 dni w żniwa), Oborskich St. i Nw. Ol., (6 dni), Plewińskich St. i Nw. Ol. (8 dni w żniwa), Przespolewskich Ol. (3 dni do dworskich robót *za co dostaną beczkę piwa*), Stropieszynskich – Gostyniach i Radzanach Ol. (*raz w roku wycinać krzewy lub rąbać drzewo do cegielni względnie odnawiać rowy, za co każdy otrzyma po garncu piwa*), Wierzchach Ol. (8 dni tłoki w żniwa z ½ huby i oranie pól raz na zimę i raz na lato, przywóz 2 fur drzewa na Wielkanoc i Boże Narodzenie)³⁰⁷.

Istotnym obciążeniem mieszkańców osad olęderskich w Puszczy Pyzdrowskiej na rzecz dworu były drogi, występujące jednak tylko w niektórych wsiach. I tak w: Pyzdrowskich Ol. (drogi do Leszna i Torunia), Wrąbczynku i Wrąbczynkowskich Ol. (droga poznańska lub wschowska, *a gdy będzie niepotrzebna 10 zł*)³⁰⁸. Następnie w Białobłockich Ol. i Grądach St. i Nw. Ol. (*1 droga o mil 6, z czym i po co dwór rozkaże, parą koni lub 6 zł*), w Borowieckich St. i Nw. Ol. i Konarskich Ol. (*1 droga o mil 12 lub 2 drogi o mil 6, z czym i po co dwór wskaże, para koni lub 12 zł*), Gadowskich St. i Nw. Ol. (*droga parukonna, najdalej do Krotoszyna*), Wie-

303 Por. APP. Tab. 19. Kalisz, k. 2a.

304 Opis stanu dóbr Zbiersk z okazji ich nabycia przez Leona Gąsiorowskiego z 30 VI 1775 r. Der III, s. 54 (obl. Konin 31 VII 1775).

305 Por. przyp. 123 i 82.

306 Por. przyp. 65, 60-61, 86,78, 55-56.

307 Por. przyp. 58, 74. 102, 98, 75-76, 77, 105, 101, 40, 113-114,95.

308 Por. przyp. 91 i 82.

łołęce (1 droga o mil 12 lub 24 zł)³⁰⁹. Dalej w: Oborskich St. i Nw. Ol. (1 droga lub 12 złp. za niq)³¹⁰.

Inne poważne obciążenie na rzecz dworu stanowił zupełny przymus propinacyjny, obowiązujący we wszystkich osadach olęderskich w Puszczy Pyzdrowskiej. Olędrzom pod groźbą kary nie wolno było wyrabiać żadnych trunków, *ani też brać ich od kogo innego oprócz dworu*. Wyraźnie stwierdzały to, albo ogólnie, albo też z określeniem kar za przekroczenie tego zakazu, przywileje lokacyjne dla Pyzdrowskich Ol., Gadowskich St. i Nw. Ol., Lubieńskich Ol., Orlińskich D. i M. Ol., Wielołęki, Cekowskich St. Ol., Cekowskich Nw. Ol. (z groźbą zapłacenia kary 40 zł za garniec piwa, 80 zł za garniec gorzałki), Oborskich St. i Nw. Ol., Dębniątek i Piskorów Ol. (z zagrożeniem karą 2 talarów), Kosmowskich Ol. (z nałożeniem kary zapłaty za 1 „suchą beczkę” i 3 garnce wódki), Kuszyńskich Ol., Mycielińskich Ol. (pod groźbą zapłacenia „suchej beczki”), Plewińskich Ol., Przespolewskich Ol., Wierzchów Ol.³¹¹ Także w takich okolicznościach, jak: chrzciny, wesela, zabawy, olędrzy zobowiązani byli zawsze pić trunki pańskie. Od przymusu propinacyjnego, przy którym kupno trunków zależało od woli osadników, różnił się przymus zakupienia pewnej ilości trunków, a więc pośrednio przymus konsumpcji. Był on w olędrach rzadko spotykany, ale jednak się zdarzał. Tak było w Oborskich St. i Nw. Ol. i Wierzchach Ol., gdzie ich gospodarze zobowiązani zostali do zakupienia ½ i 1 beczki piwa przy obieraniu sołtysa³¹².

W niektórych osadach olęderskich obowiązywał też przymus zakupienia w karczmie innych towarów w określonej ilości np. w Lubieńskich Ol. („śledzi pańskich” w czasie Wielkiego Postu), w Stropieszynskich – Radzanach i Gostyniach Ol. (20 śledzi na każdy dym)³¹³.

Mieszkańcy wszystkich osad olęderskich założonych w XVIII w. w Puszczy Pyzdrowskiej zobowiązani byli także, podobnie jak mieszkańcy wsi nieolęderskich, do świadczeń na rzecz państwa w postaci uiszczanych co roku w dwóch ratach (marcowej i wrześniowej) podatków w pieniądzu – pogłównego, określonego w taryfach dla lat 1775 r. i 1789-1790, hiberny w osadach położonych w dobrach królewskich w taryfie z 1775 r., i podatku ofiar (od 1789 r.) 10 gr. (w dobrach szlacheckich) i 20 gr. (w dobrach duchownych) oraz podatku w naturze, tzw. zsyпки z dymów „samorolnych” (w postaci korców żyta i owsa z jednego dymu, zróżnicowanych w poszczególnych przywilejach). Ich świadczenie znajduje potwierdzenie w źródłach dla królewskich Cekowskich St. Ol. w 1775 r. (podymne w kwocie 126 złp z 18 dymów przy stawce 7 zł z dymu i 56 za hibernę razem z Cekowem³¹⁴), szlacheckich Zbierskich Ol. (płacących w 1775 r. 36 złp. pogłównego³¹⁵), Ciemierowskich St. Ol., które w 1790 zalegały z zapłatą 112 złp. podymnego w racie wrześnio-

309 Por. przyp. 65, 60-61, 86, 55-56.

310 Por. przyp. 105.

311 Por. przyp. 91, 86, 78, 106, 55-56, 58, 74, 105 i 102, 75-76, 77, 111-112, 101, 40 i 95.

312 Por. przyp. 78 i 95.

313 Por. przyp. 78 i 113-114.

314 APP. Tab. 19. Kalisz, k. 2a.

315 Por. przyp. 52.

wej³¹⁶, Kosmowskich Ol. (pokwitowanie podymnego dla 2 osadników z lat 1787 i 1788)³¹⁷. Podatki lub podatek podymnego, ogólnie lub z określeniem jego rozdzaju i wysokości z dymu wymieniają przywileje dla: Pyzdrowskich Ol. (8złp na rok), Wrąbczynka i Wrąbczynkowskich Ol. (ogólnie); Gadowskich St. i Nw. Ol. (4 zł na każdą ratę), Wielołęce (ogólnie), Dębniątek i Piskorów Ol. (ogólnie), Dzierżbińskich Ol. – Zamętów i Zdanowca Ol. (7 zł. rocznie), Oborskich St. i Nw. Ol. (2 zł 16 gr z półhuby) Stropieszynskich – Gostyni i Radzanów Ol. (ogólnie), Wierzchów Ol. (3 zł 15 gr na rok)³¹⁸. Kwoty świadczone w jednej racie z podymnego, zwanego też kominowym, odpowiednio do liczby dymów w osadach, podaje tabela tego podatku z trzech powiatów woj. kaliskiego z 1789 r.³¹⁹

Stawkę roczną podatku ofiary ustalano dla większości spośród 58 osad, na podstawie średnich dochodów ich właścicieli za ostatnie trzy (a wyjątkowo za dwa) lata. Według danych zachowanych w tabeli podatku ofiary 10 lub 20 groszy z 1789 r. podatek ten płacono od czynszu rocznego, z propinacji piwa i wódki, danin w życie (licząc za korzec 6 zł)³²⁰.

Zsyпка zbożowa z dymów samorolnych ustalona została w 1791 r. i służyła potrzebom wojska³²¹.

Ponadto wszyscy mieszkańcy wielu osad olęderskich, katolicy, ale także w znacznej części ewangelicy, zobowiązani byli do świadczeń na rzecz Kościoła rzymsko-katolickiego w postaci opłat *jura stolae* (tj. od chrztów, ślubów i pogrzebów), mesznego, kolędy. Ewangelicy opłacali je do 1768, jak nieraz i po ustawie tolerancyjnej z tego roku, zwłaszcza wtedy, kiedy osiadali na grutach dawniej zasiedlonych, a później opustoszałych, we wsiach olęderskich powstałych na miejscu osad średniowiecznych, przypisanych pod tym względem do parafii katolickich, co było zawarte niekiedy w ich aktach erekcyjnych³²². Przywileje lokacyjne określały te zobowiązania ogólnie, informując, że zostaną one określone w osobnych umowach zawartych między osadnikami a proboszczami parafii za pośrednictwem dworu (tj. feudalnego założyciela osady), albo też podawały ustalone już wcześniej warunki. I tak wiadomo, że: w Białobłockich Ol. olędrzy płacili proboszczowi w Królikowie od pogrzebu i ślubu po 4 zł, od chrztu po 1 zł 6 gr, natomiast w Borowieckich St. i Nw. Ol. katolicy tej gminy „...dla bliższości miejsca” zostali przyłączeni do kościoła parafialnego grodzieckiego, „...któremu nim taksa zwierzchności [tj. określenie ich wysokości przez wyższą władzę duchowną] wypadnie” mieli płacić od pogrzebu i ślubu po 4 zł, od chrztu po 1 zł 6 gr., ewangelicy natomiast mając zagwarantowaną ustawowo wolność religijną do czasu powięk-

316 APP, Kalisz. Gr. 479, r. 1790, k. 297-297v, 369-369v (Delaty z raty septembrowej...).

317 APP, Kalisz. Gr. 482, k. 682.

318 Por. przyp. 91, 82, 102, 98, 113-114, i 95.

319 APP, Zbiór tabel podatkowych i lustracji. Tab. 21. Kalisz.

320 APP, Zbiór tabel podatkowych i lustracji. APP, Tab. 24. Kalisz i Tab. 25. Kalisz, k.; Tab. 47. Pyzdry; Kalisz. Cw. 6, k. 26-42: Wypis parafii i wsi w powiecie konińskim leżących z książki 10 gr, wydany z Konina 1789 (28 XII 1789 r.).

321 APP, Pyzdry. Gr. 115, k. 534-552 (Taryfa zsyпки zbożowej z powiatów kaliskiego, konińskiego i pyzdrowskiego w woj. kaliskim)

322 W. Rusiński, *Osady tzw. „olędrów” w dawnym woj. poznańskim*, s. 104-107; Z. Chodyła, *Osadnictwo olęderskie w Wielkopolsce (1597-1793)*

szenia się liczby dysydentów i ustanowienia dla nich kościoła przez fundatora dla nich mogli uczęszczać *do jakiego by chcieli kościoła*³²³. Z kolei w Gadowskich St. i Nw. Ol. olędrzy różnej religii oddawali do kościoła parafialnego dzierzbińskiego *2 wiertele owsa miary warszawskiej i płacili od pogrzebu starego człowieka 4 zł, młodego lub dziecka 2 zł, od chrztu 1 zł, od zapowiedzi trzech 18 gr, od ślubu 4 zł, od wyvodu 6 gr)*. „...a gdyby dyssydenci chcieli w swej religii kościele też obrządku zachować wolno im wszystko będzie, wszelako teraz ułożony, ugodzony datek do Kościoła katolickiego dobrowolnie bez wszelkiej zatargi i sprzeczek oddawać przyrzekają”³²⁴. W Grądach St. i Nw., podobnie, jak w należących do tego samego właściciela Borowieckich St. i Nw. Ol katolicy zostali przyłączeni do pobliskiego kościoła parafialnego w Grodźcu i mieli mu uiszczać takie same opłaty od chrztu i pogrzebu do czasu określenia jego wysokości przez wyższą władzę duchowną, a *dyssydenci* [ewangelicy] teje gminy śluby i chrzty mieli odbywać „*pod sztrofem*” [karą grzywny] w tym kościele³²⁵. W stanowiących własność kościelną Lubieńskich Ol. mieszkańcy – katolicy mieli corocznie płacić kościołowi parafialnemu w Dzierzbini za administrację sakramentów³²⁶, czyli zapewne uiszczać tzw. *kompozytę*, to jest jednorazową, zryczałtowaną opłatę za chrzty i śluby, a zapewne i inne rodzaje świadczeń (meszne, dziesięcinę). W Cekowskich St. Ol. miała zostać zawarta ugoda z proboszczem o dziesięcinę za pośrednictwem dworu, w Dębniakach i Piskorach Ol. dysydenci byli zwolnieni od świadczeń, a katolicy mieli płacić *jura stolae*, w Dzierzbini St. Ol. – Zamętach i Zdanowcu Ol. olędrzy mieli według umowy dawać *z włóki wiertel żyta i płacić od ślubu 4 zł, od pogrzebu starego człowieka 1 zł, od chrztu 1 zł, od zapowiedzi trzech 18 gr*, w Kosmowskich Ol., Kuszyńskich Ol. i Plewińskich St. Ol. powinni oni świadczyć według przyszej ugody z proboszczem kosmowskim, natomiast w Plewińskich Nw. Ol. olędrzy tego samego wyznania ewangelicko-augsburskiego powinni dawać opłatę taką, jaką dawali mieszkańcy Plewińskich St. Ol.³²⁷, bliżej jednak nieokreślona. W Oborskich St. i Nw. Ol. ich mieszkańcy zobowiązani zostali oddawać proboszczowi w Żegocinie *co rok 1 dukata*, w Przespolewskich Ol. mieli oni wnosić opłaty *jura stolae* dla proboszcza katolickiego w Przespolewie Kościelnym³²⁸. Pierwszy przywilej lokacyjny dla Stropiesznińskich albo Radzanów i Gostyni Ol. z 1787 r. stanowił: „*Ponieważ podług prawa niedawnego ostrzeżono jest dla wszystkich ludzi religij protestantskiej [sic!] wolność ich nabożeństwa, dlatego, co należy do spowiedzi i chowania się wolno im będzie do kościoła swego udawać się i dwór im w tym da protekcję, na fundamencie tegoż prawa, od wszelkich /gdyby była/ impetycji duchownych*”. Drugi taki przywilej dla tych osad z 1791 r. stwierdzał natomiast: „*Śluby i chrzty w kościele parafialnym odbywać będzie obowiązkiem tychże Hollędrów, do którego kościoła parafialnego powinni będą płacić w każdym roku na święto 3-ch Króli złotych 12 na воск czyli*

323 Por. przyp. 65 i 70.

324 Por. przyp. 86.

325 Por. przyp. 72.

326 Por. przyp. 62

327 Por. przyp. 58, 102, 98, 76, 77, 101

328 Por. przyp. 105 i 40.

światło...” przez sołtysa, za pośrednictwem dworu³²⁹. W Zbierskich Olędrach ich mieszkańcy luteranie mieli uiszczać *proboszczowi w Zbiersku kompozytę, czyli ową jednorazową, zryczałtowaną opłatę za chrzty, ale zapewne także i za meszne, dziesięcinę, w uzgodnieniu wysokości, w której ustaleniu i zawarciu w tej sprawie umowy z plebanem fundator osady deklarował im dopomóc*³³⁰.

329 Por. przyp. 113-114.

330 Por. przyp. 50.

Kultura materialna i duchowa oraz życie codzienne mieszkańców osad olęderskich w Puszczy Pyzdrskiej w latach 1746-1793

Przejawy kultury materialnej i duchowej oraz życia codziennego mieszkańców osad olęderskich w Puszczy Pyzdrskiej w latach 1746-1793 są w pisanych źródłach staropolskich uchwytnie przeważnie w bardzo skromnym stopniu, albo brak jest o nich informacji w ogóle. Nie przetrwały też do dziś ilustrujące je zabytki z 2 połowy XVIII w., dlatego charakterystyka większości zagadnień z nimi związanych, zwłaszcza w przypadku kultury materialnej, jest możliwa tylko w oparciu o zabytki (np. budownictwa, przedmiotów należących do wyposażenia wnętrz domów, narzędzi rolniczych), z XIX i 1 poł. XX w., ich muzealną dokumentację fotograficzną oraz literaturę etnograficzną i inną, przeważnie przy zastosowaniu metody retrogresji.

Źródła pisane przekazują zaledwie kilkanaście informacji o zabudowie mieszkalnej i gospodarczej. Według nich w zagrodach olędrów w Puszczy Pyzdrskiej znajdowały się oprócz chałupy, czyli domu mieszkalnego, budynki gospodarskie: stodoły, obory, stajnie i chlewy dla inwentarza żywego. Jak już wyżej (w Rozdz. 2) stwierdzono według tabel szczegółowych dymów zachowanych dla interesujących nas osad olęderskich położonych w powiatach pyzdrskim i kaliskim w większości z nich były „*chałupy o jednym gospodarzu*”. Z przywilejów lokacyjnych zachowanych dla 31 osad wynika, że budynki mieszkalne i gospodarsze stawiano z podarowanego przez fundatora drzewa (głównie sosnowego) znajdującego się przeważnie na nadziałach olędrów i przez nich wykarczowanych. W przywilejach dla kilku osad znalazły się zalecenia postawienia ich „*jak najdokładniej*”, albo nakazy ich wzniesienia w określonym terminie kilku lat pod groźbą kary grzywny pieniężnej lub nawet usunięcia z osady. Budynki mieszkalne i gospodarsze wznosili zapewne cieśle i murarze z osad olęderskich lub sąsiednich. Wśród tych pierwszych przeważały najpewniej właściwe dla ówczesnych wsi nie tylko olęderskich chałupy podcieniowe, stawiane na ogół szczytem a nie kalenicą do drogi, natomiast budynki gospodarsze wznoszono wokół podwórza, tak że razem z chałupą tworzyły czworobok. Niestety w staropolskich osadach olęderskich w Puszczy Pyzdrskiej, poza kilkoma wyjątkami, nie przetrwały budynki z XVIII w. Zdecydowanie więcej budynków gospodarczych i chałup zachowanych do naszych czasów pochodzi z XIX w. Ich ogląd w połączeniu z analizą archiwalnej dokumentacji fotograficznej

nej budownictwa ludowego w tych wsiach, przechowywaną w Muzeum Okręgowym w Koninie oraz reprodukowaną w książce I. F. Tłoczka³³¹, a także informacje zawarte w literaturze etnograficznej, pozwoliły stwierdzić występowanie w tych domach elementów właściwych także dla osiemnastowiecznego budownictwa. Budynki wówczas wznoszono z drewna, w konstrukcjach: sumikowo-łatkowej, zrębowej oraz szachulcowej (szkieletowej). Powszechnie stosowanym budulcem były także: glina i darniowa ruda żelaza. Budynki wznoszone z drewna i darniowej rudy żelaza ocieplano od wewnątrz polepą z gliny. Architektura budynków mieszkalnych z obszaru Puszczy Pyzdrskiej, co wykazały w latach 2009 – 2011 badania architektoniczne³³², posiada powtarzające się cechy wspólne dla całego obszaru Puszczy. Są nimi: dwuspadowe, symetryczne dachy pod kątem 45 stopni; szczyty obite deskami w układzie pionowym; krokwie na wystających poza lico ściany zdobionych belkach stropowych; okna skrzynkowe „prostokąt stojący” jedno- lub dwuskrzydłowe; okna dzielone: wielkość szyb identyczna lub większe u dołu, mniejsze u góry; drzwi zewnętrzne w konstrukcji ryglowej lub ramowo-płytowej, przeważnie zdobione, najczęściej dwuskrzydłowe. Cechy budynków gospodarczych są zbliżone do mieszkalnych. Widoczne różnice dotyczą cech następujących: okna prostokątne lub kwadratowe; dodatkowe małe otwory okienne bez szyb, w kształcie trójkąta foremnego; drzwi z desek ustawionych pionowo.

W domach były zazwyczaj szerokie kominy, u dołu łączone z piecami chlebowymi. Te ostatnie, służące także do suszenia lnu, olędrzy z Puszczy Pyzdrskiej wznosili, ze względów przeciwpożarowych, na podwórzu lub w ogrodzie. Piece domowe podlegały corocznemu nadzorowi sołtysa i ławników, którzy ściągali grzywny na rzecz dworu za zakazane suszenie lnu w chałupach³³³.

Dokładne określenie pierwotnego rozplanowania wnętrz zachowanych domów, ze względu na liczne ich przebudowy, jest niemożliwe. Według informacji literatury etnograficznej można jednak przypuszczać, że najpopularniejszy był typ chałupy dwuizbowej, z dwoma izbami położonymi po obu stronach znajdującej się w środku sieni.

Na wyposażenie wnętrz chałup olęderskich składały się: łóżka, stojące najczęściej pod ścianami, skrzynie używane do przechowywania odzieży i stół pod oknem, ławy do siedzenia i maglowania bielizny. Nie w każdej izbie był piec. Na ścianach wisiały półki, istniał też (chyba zwłaszcza w domach katolików) tzw. „*święty kąt*”, gdzie stawiano krucyfiks i inne dewocjonalia³³⁴.

We wnętrzach domów olędrów występowały też dość liczne sprzęty niezbędne w gospodarstwie domowym, najpewniej podobne do stosowanych w innych nieolęderskich osadach, a znanych z literatury etnograficznej. Należały do nich drewniane, klepkowe naczynia do: wody, służące do jej czerpania (węborki) i no-

331 I. F. Tłoczek, *Chałupy polskie*, Warszawa 1958.

332 P. Szwiec, praca zbiorowa, *Katalog architektury regionalnej dla obszaru Puszczy Pyzdrskiej*, Pyzdry, 2009; R. Barek, praca zbiorowa, *Puszcza Pyzdrska – wzornik zabudowy*, Pyzdry, 2011.

333 M. Jasińska, dz. cyt., s. 111; Z. Chodyła, *Najstarsze dzieje osad olęderskich w okolicach Nekli w latach 1749-1793*, Nekla 2005, s. 43; tenże, *Zarys najstarszych dziejów osad olęderskich na Ziemi Jarocińskiej w latach 1747-1790(1793)*, „Zapiski Jarocińskie”, Nr 1-2(22/23). R. 2001, s. 69.

334 *Kultura ludowa Wielkopolski*, pod red. J. Burszty, t. I, Poznań 1961, s. 174-183.

szenia (konewki), do prania bielizny (waski, balie), do przetwarzania mleka (prasy serowe, kierzynki do robienia masła, dzieże do przechowywania mąki, tzw. koponki do robienia zakwasu chlebowego, łopaty do chleba, tarki do prania, tzw. prasowalnice³³⁵. Z innych sprzętów na uwagę zasługują żarna do mielenia ziaren i krosna do wyrabiania płótna³³⁶.

W budynkach gospodarczych przechowywano różnego rodzaju narzędzia pracy: wozy, kosy, radła, pługi, brony, grabie, widły i inne. Z nich zwraca uwagę drewniane radło rylcowe używane w zachodniej Wielkopolsce, Czechach i na Śląsku, składające się z prostej grzędzieli, rozwidlonej i przechodzącej w rączki oraz z osadzonego ukośnie w tej grzędzieli rylca z nasadzoną na nim żelazną radlicą z uchem. Taką radlicę znaleziono w 1958 r. Jarantowkich Ol. (Jarantowie Kolonii), a jej występowanie tutaj (i nie tylko) tłumaczy się w literaturze pochodzeniem mieszkańców tej wsi z olędrów zamieszkałych przez czeską ludność z okolic Zbąszynia³³⁷.

Ubierano się odpowiednio do zwyczajów przyniesionych z miejsc pochodzenia, inaczej – co oczywiste – na co dzień, a inaczej od święta, w odzież chyba głównie własnej produkcji, z płótna lnianego i wełny owczej, ale też częściowo szytą z sukna kupowanego w miastach i miasteczkach.

Wyżywienie ludności osad olęderskich powstałych w Puszczy Pyzdrowskiej nie odbiegało chyba zasadniczo od innych, adekwatnie do zamożności. Jedzono chleb żytni i inne potrawy zbożowe lub mączne, kasze, warzywa, masło, ser, od czasu do czasu mięso, w okresie postu zapewne śledzie i inne ryby oraz miód z własnych pasiek, owoce, zapijano powszechnym wówczas piwem, a także mlekiem³³⁸.

W czasie uroczystości rodzinnych (chrztów, wesel) i przy innych okazjach miano obowiązek (w ramach dworskiego monopolu i przymusu propinacyjnego) pić wódkę i piwo w pańskiej karczmie lub z pańskich gorzelni i mielcucha. Informują o tym wyraźnie przywileje lokacyjne dla: Cekowskich Nw. Ol., Przespolewskich Ol., Zbierskich Ol., Grądów St. i Nw. Ol. oraz Wrąbczynkowskich Ol.³³⁹. Zakaz sprowadzania „*piwa i gorzałek i żadnego trunku*” skądinąd obowiązywał w Cekowskich Nw. Ol., Dzierżbińskich-Zamętach i Zdanowcu Ol., Plewińskich St. i Nw. Ol., a także we Wrąbczynkowskich Ol.³⁴⁰.

Porównawcza charakterystyka olędrów i ludności miejscowej z wsi położonych w okolicach Stawiszyna dokonana w 1889 r. przez Stanisława Ciszewskiego³⁴¹ potwierdza, że olędrzy protestanci, z pochodzenia najczęściej Niemcy, w porównaniu z ludnością miejscową, reprezentowali inny typ fizjonomii (wyglądu zewnętrznego), inną mentalność, różnili się językiem, nie poddawali się łatwo asymilacji, nie utrzymywali kontaktów z polskim chłopami, różniąc się od nich wyglądem zewnętrznym,

335 M. Jasińska, dz. cyt., s. 111-112.

336 St. Błaszczuk., *Kultura ludowa ziemi kaliskiej*. [W:] *Osiemnaście wieków Kalisza*, T. 2, Poznań 1961, s. 424, ryc. 42.

337 Tamże, s. 428

338 *Historia kultury materialnej Polski*, oprac. zbior. po red. W. Hensla i J. Pazdura, t. IV: Od połowy XVII do końca XVIII w., pod red. Z. Kamińskiej i B. Baranowskiego, Ossolineum, Wrocław-Warszawa – Kraków – Gdańsk 1978.

339 Por. przyp. 74, 40, 50, 72 i 82.

340 Por. przyp. 74, 98, 101 i 82.

341 Stanisław Ciszewski: w „*Wisła*” – *Miesięcznik Geograficzno-Etnograficzny*. 1889, T.3, z.2

ubiorem i zwyczajami nawet po upływie przeszło stu lat od ich osiedlenia. Według jego obserwacji: „olędrzy-mężczyźni byli w ogóle niżsi od polskich chłopów, za to bardziej „*przysadziści, rozrośli i silni*“³⁴². Ich twarze były typowe, niemieckie, wygolone, bardzo rzadko nosili brody. Polscy chłopci nosili długie, niemal do ziemi sięgające sukmany z szarego, grubego sukna; rzadziej z płótna zgrzebnego, na ciemno niebiesko farbowanego, wyrabianego w domu, a pod sukmanami długie, sukienne kamizelki, ze szklanymi, świecącymi się guzikami. Portki i koszula były płócienne; pierwsze niekiedy szyte z takiego płótna, jak sukmana. Buty były zwyczajne, jarmarczne. Na głowy zakładali latem kapelusze filcowe, czarne, z małym rondem, zimą wyżsi nosili czapki z siwego baranka, nadzwyczaj wysokie, z dnem sukienym niebieskim i ściągającymi je wąskimi, niebieskimi wstążeczkami, związanymi w kokardkę; niżsi zaś wzrostem tak zwany kaptur, to jest rogatywkę niską, obkładaną również siwym barankiem. Olędrzy także jak i miejscowi chłopci, nosili często szare lub niebieskie sukmany, ale te były krótsze i o odmiennym kroju. Z nakryć głowy prawie nigdy nie nosili kapeluszy, lecz czapki sukienne, a w zimie czarne, barankowe. Kobiety polskie ubierały się w spódnice i kaftany lub staniki, w których przeważał zawsze kolor czerwony, a jedynie u starszych spotykało się dawniej powszechnie używany granatowy kabat sukieny, dość krótki, sięgający może pół łokcia i mający przy tym małą, okrągłą wyciętą pelerynkę, oraz marszczony z tyłu. Mężatki z obciętymi włosami nosiły na głowach (choć nie wszystkie) muślinowe lub tiulowe czepki, przewiązywane wkoło głowy skręconą, wzorzystą chustką. Dziewczęta plotły włosy w warkocz, część upinając z tyłu, część okręcając koło uszu. Do paciorków (korali), noszonych na szyi, tak mężatki, jak i panny, lubiły przyczepiać jasne, kolorowe wstążki. Na nogach wszystkie kobiety nosiły trzewiki, niekiedy ozdobione kokardkami ze wstążek. Olęderki natomiast (zarówno mężatki jak i dziewczęta) chodziły w pasiastych wełniakach swego wyrobu i takich fartuchach oraz zakładały kaftan barchanowy lub inny. W lecie natomiast zamiast wełniaków nosiły perkalowe suknie. Na głowy zakładały chustki wełniane, ale ciemne, miejskiego typu, które wiązały w taki sam sposób, jak kobiety wszystkich stanów. Nogi obuwały w trzewiki.

Zwyczaje i obyczaje ludności tych osad w 2 poł. XVIII w. nie są znane.

Gdy szło o zwyczaje olędrzy święcili w Trzech Króli: bursztyn, mirę, przestęp, majeranek i czosnek, który miał chronić od złego człowieka. Święcili też wtedy w tym samym celu tak zwane „czarcie łajno“ (asafetydę, smrodzieniec), którym się okadzali” dając jeszcze jeść krowom przeciwko oczarowaniu, szczególnie na nowiu i przed Zielonymi Świątkami. Wprowadzili też znany później polskim chłopom sposób leczenia bydła przez zadawanie oleju zwierzęcego. Tak oni, jak i polscy chłopci, przy leczeniu ludzi, jak i bydła, przywiązywali dużą wagę do rozmaitych „dziewięciorkach” ziół, traw, korzeni, kropli i maści. Uważali też, że chorować może ktoś np. z oczarowania przez „cioty” [czarownice], Oprócz ziół ulubionym lekarstwem były różne sadła: jak oto: psie, niedźwiedzie, lwie [sic!], jaźwiewcowe (borsucze), które miały pomagać używane wewnątrz, jak i zewnątrz. Środek przeciwko robakom u dzieci, aby był skuteczny należało przygotowywać nie w domu, lecz za domem. Stosowali też i inne, magiczne sposoby leczenia. Środkiem radykalnie pomagającym dziecku, które „krzyczy od rana do wieczora”, [rzekomo]

ze względu na ból w krzyżach jest wyrąbanie siekierą krzyży na trzech belkach podtrzymujących powałę [sufit] o wschodzie słońca³⁴². Według S. Ciszewskiego wskutek braku u polskich chłopów wrodzonych zdolności asymilujących występowały między obu grupami ludności wiejskiej wyraźne różnice, powodowane także przez protestantyzm, będący głównym wyznaniem Olędrów oraz obcy język. Małżeństwa olędra z z polską chłopką lub odwrotnie w XVIII w. nie zdarzały się, albo przynajmniej o nich nie słyssał, a ze strony polskiej podkreślano brak stosunków i odrębność między obiema grupami. Chłopi polscy byli pobożni i zamiłowani w zewnętrznych obrządkach religijnych, ale z drugiej strony ogromnie zabobonni, nieufni względem dworu i ludzi z miasta, urzędników, ale i uniżeni wobec nich, nie ceniący oświaty, ale kochający swą ziemię i oceniający człowieka według pracy, ale tylko fizycznej. Do ich wad należało nieposzanowanie cudzej własności, zwłaszcza leśnej i może trochę lekkie życie kobiet. Olędrzy protestanci pod względem pobożności nie ustępowali polskimi, a pod względem zabobonności o wiele ich przewyższali, stosując zwłaszcza przy hodowli bydła mnóstwo praktyk guślarskich, które od nich zapożyczyli ich polscy sąsiedzi. Równocześnie jednak wykazywali większą znajomość gospodarowania. W stosunkach z ludźmi inteligentniejszymi olędrzy byli mniej uniżeni, niż chłopi, wykazując więcej światowego obycia. Do nauki również nie przywiązywali większej uwagi, wielu z nich nie umiało pisać, chociaż chyba większość potrafiła czytać. Pomimo zamieszkiwania w Polsce, nie wszyscy umieli mówić po polsku. Występowały między nimi jednostki, które, będąc w wojsku, nauczyły się dość dobrze mówić po rosyjsku. Natomiast polscy chłopi starali się choćby parę słów wymówić w ich gwarze, która była dość trudna do zrozumienia, nawet osób znających w miarę język niemiecki. Olędrzy odznaczali się także pracowitością, ale nie wykazywali takiego przywiązania do ziemi jak polscy chłopi. Wśród olędrów nie spotykało się ludzi bardzo ubogich, częstych wśród polskich wieśniaków, co także wynikało z posiadania przez nich gospodarstw większych obszarowo oraz z przemyślności i gospodarności. Dość spory dochód przynosiło im np. tkactwo domowe, uprawiane przez olęderki, a zaniedbane przez polskie chłopki. Z hodowanych przez olędrów owiec wszystkie prawie olęderki wyrabiały bardzo piękne i trwałe, grubsze i cieńsze wełniaki oraz fartuchy, przędzę oddając do miasta tylko do ufarbowania. Polscy włościanie wyrabiali natomiast tylko płótno zgrzebne, które czasami farbowali w miasteczku na niebiesko i szyli z niego spodnie i sukmany dla mężczyzn, albo też kupowali już wyroby fabryczne. Zamożność i wyższa kultura życia codziennego olędrów nad polskim chłopem przejawiała się także w zamiłowaniu do porządnego mieszkania. Chaty chłopskie [polskie] na tle schludnych olęderskich prezentowały się gorzej, za to jako robotnik, tak zwany „ręczny” chłop polski był bardziej poszukiwany.

Gdy szło o kulturę duchową ludności osad olęderskich powstałych w XVIII w. w Puszczy Pyzdrskiej to w źródłach są bezpośrednio lub pośrednio uchwytnie stosunki wyznaniowe, szkolnictwo i kult religijny oraz kultura życia codziennego (głównie materialna).

342 St. Ciszewski, *Notatka etnograficzna z okolic Stawiszyna, w pow. kaliskim*. „Wisła Miesięcznik Geograficzno-Etnograficzny”. 1889, T. III, z. 2.

Skład ich mieszkańców pod względem wyznaniowym nie był – jak już wyżej ukazano – jednolity. Za przynależnością większej części mieszkańców osad do protestantyzmu przemawiają informacje o charakterze i sposobach uiszczania świadczeń na rzecz Kościoła katolickiego, przedstawione wyżej oraz potwierdzenia istnienia szkół – domów modlitwy i/lub ich nauczycieli i cmentarzy w postaci ich uposażeń w odpowiednie obszary gruntów – w przywilejach i kilku innych źródłach (inwentarzach, wizjach).

O szkołach/nauczycielach mówią też źródła w odniesieniu do 29 osad, a mianowicie: Wrąbczynka i Wrąbczynkowskich Ol. (wspólnej)³⁴³, Białobłockich i Orlińskich D. i M. Ol. (wspólnej)³⁴⁴, Borowieckich i Konarskich Ol. (wspólnej)³⁴⁵, Gadowskich St. i Nw. Ol.³⁴⁶, Grądach St. i Nw. Ol.³⁴⁷, Trąbczyńskich St. i Nw.³⁴⁸, Wielołęce Ol.³⁴⁹, Cekowskich St. Ol., i Cekowskich Nw. Ol.³⁵⁰, Dębniakach i Piskorach Ol. (wspólnej)³⁵¹, Dzierżbińskich – Zamętach i Zdanowcu Ol. (osobnych szkołach i nauczycielach)³⁵², Kosmowskich³⁵³, Mycielińskich St. i Nw. Ol.³⁵⁴, Plewińskich St. i Nw. Ol.³⁵⁵, Przespolewskich Ol.³⁵⁶, Stropieszyskich albo Radzanach i Gostyniach Olędrach³⁵⁷ oraz Zbierskich Ol.³⁵⁸.

Nauczycielem w szkole była osoba specjalnie w tym celu zatrudniona lub (jak to się często zdarzało) jeden z mieszkańców wsi, umiejący czytać i pisać. Do jego obowiązków należało nauczanie dzieci katechizmu, przygotowanie do konfirmacji w wieku 14 lat, oraz nauczanie podstaw czytania, pisania i liczenia. Do szkół chodziły dzieci osadników ewangelickich, a nauka do I wojny światowej odbywała się w języku niemieckim. Dzieci osadników polsko-katolickich zostały objęte nauczaniem dopiero na początku XX wieku.

Nauka w szkole odbywała się początkowo tylko przez dwa lata i, jak to wówczas było powszechne, tylko w okresie zimowym i wczesnowiosennym, ze względu na wykorzystywanie dzieci do pasienia bydła i robót polowych. Ponadto, ze względu na umiejętność pisanie i czytania, nauczyciel pozostawał na usługach samorządu osady. Równocześnie nauczyciel spełniał posługi religijne w podstawowym zakresie (przewodniczył nabożeństwom niedzielnym, pogrzebom). Nabożeństwa niedzielne odbywały się nie tylko w kościołach ewangelickich, ale także w szkołach lub postawionych obok szkół kaplicach, jak np. w istniejących do dziś kaplicach

343 Por. przyp. 82.

344 Por. przyp. 65 i 106.

345 Por. przyp. 70 i 60-61.

346 Por. przyp. 82(przywil. lok. z 1 XI 1784).

347 Por. przyp. 72(przywil. lok. emf.-w. z 6 II 1791 r.).

348 Por. przyp. 34.

349 Por. przyp. 55-56.

350 Por. przyp. 58 i 74.

351 Por. przyp. 102.

352 Por. przyp. 98

353 Por. przyp. 75-76.

354 Por. przyp.111-112

355 Por. przyp. 101

356 Por. przyp.40.

357 Por. przyp. 113-114.

358 Por. przyp. 50.

w Orlinie Dużej, Zamętach, Wrąbczynkowskich Holendrach i Łazińsku Pierwszym.

Natomiast z chrztami i ślubami olędrzy zamieszkujący w Puszczy Pyzdrowskiej udawali się do pastorów kościołów ewangelickich znajdujących się w: Grodźcu, Nowej Kaźmierce, Koninie, Starych Prażuchach, Stawiszynie, Zagórowie i Żychlinie.³⁵⁹

W szkołach, potwierdzonych w przywilejach lokacyjnych dla 16 osad, znajdujących się w drewnianych chałupach na nadziałach półkmiących lub zagrodniczych z gruntem i ogrodem, mieściły się też przeważnie domy modlitwy, w XIX w. zastąpione w niektórych osadach przez nowsze budynki drewniane, wyjątkowo istniejące do dziś w Piskorach i Starym Borowcu, a zwłaszcza murowane, zachowane do dziś między innymi w: Białobłotach, Łazińsku Pierwszym, Nowych Grądach, Michalinowie Trąbczyńskim, Starych Prażuchach, Stawiszynie, Wrąbczynkowskich Hol., Zamętach i Zagórowie³⁶⁰.

Istotny element organizacji przestrzennej i krajobrazu kulturowego olędrów stanowiły wiejskie cmentarze grzebalne. Dla części osad wspominają o nich przywoływane wyżej przywileje lokacyjne. O ich występowaniu świadczą także lokalizacje na dawnych mapach (zwłaszcza na Mapie Kwatermistrzostwa Generalnego Wojska Polskiego z 1839 r.), a przede wszystkim relikty tychże (głównie z nagrobkami z 2 poł. XIX i 1 poł. XX w.) zachowane do dzisiaj w ponad 50 osadach, m.in.: Ciemierowskie Stare Ol. (dziś Ciemierów Kolonia), Wrąbczynkowskie Ol.³⁶¹, Cekowskie Nw. Ol. (Prażuchy Nw.), Plewnia Kolonia, Kuźnica, Poroże (Stare), Szadykierz³⁶², Piskory Ol, Orlińskie Duże Ol.³⁶³. Pod względem powierzchni były one zróżnicowane odpowiednio do wielkości populacji wsi. W ich centrum wznoszono wysoki drewniany krzyż. Otaczano je niskim płotem, a wyjątkowo murem, także z darniowej rudy żelaza, co można zobaczyć w Orlinie Dużej. Fakt istnienia cmentarzy grzebalnych potwierdzają np. przywileje lokacyjne dla 10 z 26 osad w powiecie kaliskim: Dębniaki i Piskory Ol. (mieli dostać grunt na wspólny „cmentarz pogrzebowy”), Dzierżbińskie – Zdanowiec i Zamęty Ol. (miały otrzymać na wspólny cmentarz dla dysydentów plac o powierzchni 14 na 14 prętów), Kuszyńskie albo Jaszczurowo Ol., wspólnie z Kosmowskimi Ol. („...dla szczupłości miejsca na tychże Holendrach Jaszczurowie zwanych..., więc ci Holendry Jaszczurowskie na Holendrach Kosmowskich grzebać się mają...”), Przespolewskie Ol. (dostali plac na cmentarz, który mają ogrodzić parkanem), Stropieszyskie St. i Nw. Ol. (na szkołę i cmentarz otrzymały 3 mr i drzewo od dworu) i Zbierskie Ol. (na „kirchow”, czyli cmentarz dostały plac o powierzchni 15x15 prętów)³⁶⁴.

Pogrzeby ewangelików z osad olęderskich mieszanych wyznaniowo, założonych do 1768 r., jak też i później, ale tylko na miejscu wcześniej istniejących osad nieolęderskich mogły następować na podstawie umów zawieranych między gmi-

nami olęderskimi a proboszczami, zobowiązujących olędrów do zapłacenia duchownemu katolickiemu tzw. pokładnego. W przywileju dla Stropieszyskich-Radzanów i Gostyni Ol. z 1791 r. stwierdzano: „*Ponieważ podług prawa niedawnego [tj. konstytucje sejmu z 1768 r. – uzupeł. Z.Ch.] ostrzeżono jest dla wszystkich ludzi religij protestantskiej [sic!] wolność ich nabożeństwa, dlatego, co należy do spowiedzi i chowania się wolno im będzie do kościoła swego udawać się i dwór im w tym da protekcję, na fundamencie tegoż prawa, od wszelkich /gdyby była/ impetycji [napaści] duchownych*”³⁶⁵.

359 W. Rusiński, *Osady tzw. „olędrów”*, s. 114–115 i 117.

360 Z. Chodyła, W. Kowalska, *Puszcza Pyzdrowska. Olęderskie dziedzictwo*, s.30-31 (fotografie); J. Dolat, *Parafia ewangelicko-augsburska w Prażuchach*, „Kronika Wielkopolski” Nr 2(102), R. 2002, s. 37-48 (tu: s. 45-47).

361 Jw.

362 J. Dolat, *Parafia ewangelicko-augsburska w Prażuchach*, (cmentarze, s. 47-48).

363 Z. Chodyła, W. Kowalska, *Puszcza Pyzdrowska. Olęderskie dziedzictwo*, s. 30-31.

364 Por. przyp. 102, 98, 77, 40, 113-114, 50.

365 Por. przyp. 114.

Zakończenie

Zarys najstarszych dziejów osad olęderskich w Puszczy Pyzdrowskiej w latach 1746-1793 zawiera sporo luk, wynikających ze stanu zachowania i zakresu treści źródeł. Pozwala on jednak sformułować kilka końcowych wniosków dotyczących: 1) chronologii, organizacji, charakteru terenu, warunków i przyczyn lokacji oraz nazewnictwa osad, 2) ich obszaru, rozplanowania przestrzennego i zabudowy 3) zaludnienia w latach 1789-1790, z uwzględnieniem liczb i struktury mieszkańców według płci, wieku, społeczno-majątkowej i zawodowej, 4) sytuacji prawnej i administracyjno-sądowej ludności olęderskiej, 4) życia gospodarczego i społecznego osad i 5) kultury materialnej i duchowej oraz życia codziennego ich mieszkańców.

- 1) Puszcza Pyzdrowska, stanowiąca od wczesnego średniowiecza aż po dzień dzisiejszy jeden z jeszcze dość dużych kompleksów lasów we właściwej Wielkopolsce, jest obszarem, na którym w XVIII w. rozwijało się dość dynamicznie osadnictwo olęderskie, jedna z głównych form wiejskiego osadnictwa czynszowego w Polsce w okresie od XVI do początków 2 poł. XIX w. W sumie w latach 1746-1792 (1793) założono w niej, w granicach trzech staropolskich powiatów – 58 osad olęderskich. Najwięcej w powiecie konińskim (28), następnie kaliskim (25) i pyzdrowskim (5). Należały one do trzech typów własności feudalnej: królewskiej, a wówczas ściślej koronnej (7, w tym 1 w dobrach królewskiego miasta Pyzdry), duchownej (3, a z tych 1 w dobrach biskupstwa poznańskiego, 2 w dobrach zakonnych) i aż 48 w dobrach szlacheckich. w większości w takich, jak: Grodziec-Królików, Gadów i Trąbczyn w powiecie konińskim oraz Dzierzbów, Chocz, Kosmów, Lipe w powiecie kaliskim. Z nich dwie wsie (Kazimierskie Stare i Nowe Olędry) w parafii i dobrach Chocz, stanowiące uposażenie szlacheckiej fundacji infulackiej przy kolegiacie chockiej uznawane są nieraz w źródłach za wsie duchowne. Dziś tym 58 osadom olęderskim odpowiada 67 wsi lub ich części, o przeważnie zmienionych nazwach, położonych w 15 gminach i sześciu powiatach. Czas powstania 31 z 58 osad olęderskich powstałych w Puszczy Pyzdrowskiej w XVIII w. określają dokładnie przywileje lokacyjne, dla pozostałych pozwalają go ściśle lub w przybliżeniu określić pierwsze wzmianki w innego rodzaju źródłach. W ramach przyjętej

periodyzacji dziejów osadnictwa olęderskiego w Polsce i Wielkopolsce powstały one w drugiej fazie (1660-1793/1795) i trzecim okresie (1721-1793/95), w większości (44) w trzecim ostatnim podokresie (1773-1793) tego okresu. Osady olęderskie zakładali fundatorzy, właściciele lub posiadacze dóbr ziemskich, w porozumieniu z zasadźcami występującymi indywidualnie lub grupowo w imieniu całej przyszłej gminy lub przeważnie z całymi gminami, wydając dla nich nieraz najpierw przywileje indywidualne lub zbiorowe lecz wstępne, a dopiero później (np. po zebraniu się potrzebnej liczby osadników) zbiorowe i końcowe, przesądzające o olęderskim charakterze wsi. W dobrach królewskich fundowali je ich ówczesni tenentariusze (starostowie, dzierżawcy), w duchownych biskup i przełożona z inni członkiniami władz klasztoru Zakonu Franciszkanek w Kaliszu, w miejskich magistrat Pyzdry, a w szlacheckich szlachta bogata i średniozamożna. Współzałożyciel albo założyciel największej liczby wsi olęderskich był w majątności grodziecko-królikowskiej – Fraciszek hr. Stadnicki, który tylko w samym powiecie konińskim posiadał aż 21 osad wiejskich. Fundatorzy kilkudziesięciu innych, w liczbie 12 osób, byli właścicielami co najmniej kilku takich osad wiejskich, a niekiedy i miasteczek. Najstarsze osady, w liczbie co najmniej 12 zostały założone w latach 1746-1771, pozostałe w przeważającej liczbie lokowano w latach 1772-1792. O założeniu wsi olęderskich zdecydowało dążenie fundatorów do podniesienia swych dochodów przez zasiedlenie i zagospodarowanie terenów dawniej opustoszałych, wyludnionych lub leśnych, a często dotychczas nie zajmowanych przez osadnictwo. Osiedlenie olędrów, odpowiadających solidarnie, zgodnie z jedną z podstawowych zasad prawa olęderskiego, za świadczenia czynszów pieniężnych na rzecz panów, zapewniało ich założycielom stałe i regularne dochody. Dla olędrów motywację do osiedlenia się stanowiły korzystne, znacznie lepsze niż w kraju i miejscu ich pochodzenia lub poprzedniego zamieszkania w Polsce, prawne i gospodarcze warunki życia oraz zapewnienie im wolności religijnej i swobody kultu publicznego, zagwarantowane w przywilejach lokacyjnych osadnikom, zgodnie z zasadami prawa olęderskiego. Gdy idzie o charakter terenu z 58 wsi olęderskich co najmniej 37 zostało założonych na gruntach leśnych, a z tych co najmniej 27 na surowym korzeniu, czyli w miejscach dotychczas niezasiedlanych, w borach lub lasach (na co także wskazują długie 7-8 letnie okresy wolnizny przeznaczone na karczunek, zagospodarowanie i zabudowę osad), 5 lokowano na miejscu osad lub ich części istniejących pod tymi samymi nazwami już wcześniej, nawet od średniowiecza, a opustoszałych i zarosłych lasem w końcu XVI i początkach XVII w., a 5 na gruntach częściowo uprawnych i gotowych. Z 58 osad założonych w Puszczy Pyzdrowskiej 27 założono na glebach bielcowych, 4 na czarnych ziemiach, 6 na glebach bagiennych, 13 na glebach murszowych, 4 na madach rzecznych, a 4 na glebach mieszanych w tym 1 na bielcowych, murszowych, madach rzecznych i piaskach wydmych, a 3 na bielcowo-murszowych. Zatem połowa z nich powstała na glebach urodzajnych i średniurodzajnych, połowa na nieurodzajnych, a 4 na mieszanych, z przewagą jednak gleb nieurodzajnych. Więk-

szość osad olęderskich otrzymywała nazwy nowe: dzierżawcze wywodzące się od nazw dawnej wsi lub nazwy topograficzne nie związane z takimi nazwami a nawiązujące do miejscowych nazw lasów, zarośli, borów oraz puszczy na których je zakładano. Niektóre wsie otrzymały nazwy charakterystyczne, tworzone niezależnie od nazewnictwa osad starych, a więc m. in. odosobowe, pochodzące od imion i nazwisk fundatorów i członków ich rodzin. Część osad nosiła nazwy odziedziczone po osadach dawno opustoszałych, zarosłych lasem i krzewami lub wyrugowanych ze starych mieszkańców, na miejscu lub na gruntach, na których je lokowano z udziałem nowych kolonistów osiedlanych na prawie olęderskim, albo po osadach zamieszkałych nadal w całości lub w części przez dotychczasowych mieszkańców, przeniesionych na to prawo – topograficzne i dzierżawcze. W obu przypadkach nazwy tych osad występowały najczęściej z dodatkiem (*H*)*olendry* lub (*H*)*olędry*). Do dzisiaj zachował się on tylko w nazwach 6 osad.

- 2) Obszar wsi olęderskich powstałych w Puszczy Pyzdrowskiej zależał od rezerw gruntów (leśnych lub innych), jakimi dysponowali fundatorzy, a także od liczby pozyskanych lub zgłaszających się osadników. Nadziały gruntów przyznawane osadnikom wahały się w granicach od 1 do ½ huby, czyli włóki (łanu), nieraz jednak różnych rodzajów i wielkości odpowiednio do długości podstawowych miar – prętów i łokci, jakimi je wymierzano. Ponadto wsie olęderskie otrzymywały mniejsze nadziały gruntów dla karczmarza, szkoły (domu modlitwy), nauczyciela i na cmentarz grzebalny. W tych 58 osadach olęderskich było w latach 1789–1790 w sumie około 651 dymów (gospodarstw). Pod względem liczby gospodarstw występowała między osadami duża rozpiętość – bardzo małych liczących 2-5 dymów było 9, małych mających 6-10 dymów – 11, średnich z liczbą 11-15 dymów – 5, większych niż średnich z liczbą 16-20 dymów – 8, dużych z 21-25 dymami tylko 2, a bardzo dużych, obejmujących od 26 dymów tylko 1. Dla 15 osad znana jest struktura funkcjonalna i społeczno-gospodarcza ich dymów. Wśród nich, jeżeli pominąć 2 browary, 6 karczem i 2 dymy rzemieślnicze, przeważały zdecydowanie dymy o jednym gospodarzu, występujące we wszystkich 15 olędrach w ogólnej liczbie 636. Dymy o 2 gospodarzach w ogólnej liczbie 37 występowały tylko w 5 osadach, a ogrodowe z gruntem i ogrodem w liczbie 16 w 3 osadach, a bez gruntu i ogrodu w liczbie 2 w 1 osadzie. Większość z dymów stanowiły „dymy samorolne”, czyli gospodarstwa rolnicze, których w 1791 r. było 662. Układ przestrzenny osad olęderskich położonych na obszarze tego kompleksu leśnego był zróżnicowany. Rzędówki na gruntach bagiennych, jednorodnych z szeregami zabudowy w różnych układach, czasem częściowo rozproszone, reprezentowało 9 osad; ulicówki regularne i nieregularne lokowane na gruntach niejednorodnych – 2, osadę rozproszoną luźną aż 40 osad, a mieszaną 7 osad. Zabudowa zagród (gospodarstw) – mieszkalna i gospodarcza była rozproszona, budynki stawiano zazwyczaj rozdzielnie na planie czworoboku, chałupy były najpewniej, tak, jak we wszystkich ówczesnych wsiach, przeważnie podcieniowe, a na budynki gospodarcze składały się stodoły, stajnie, obory i chlewy, wznoszone róż-

ną techniką z drewnianych bali, gliny i darniowej rudy żelaza. W zabudowie i układzie przestrzennym wsi olęderskich w Puszczy Pyzdrowskiej, w większości w całości lub po części zamieszkałych przez ludność wyznaniowo ewangelicką, ważne składniki stanowiły domy modlitwy – szkoły oraz położone na ogół na obrzeżach wsi cmentarze grzebalne.

- 3) W 58 osadach olęderskich w Puszczy Pyzdrowskiej żyło w latach 1789–1790 r. ogółem około 3815 osób, z czego w 5 osadach w powiecie pyzdrowskim 499, w 25 osadach w powiecie kaliskim 1457, a w 28 osadach w powiecie konińskim 1859. Średnia statystyczna liczba mieszkańców przypadających na 1 osadę wynosiła 65,77 osób. W 45 osadach, dla których znana jest struktura demograficzna ich mieszkańców, żyły 3154 osoby, w tym 1707 (50,32%) płci męskiej i 1685 (49,68%) żeńskiej. Z tych 3154 osób 449 (234 płci męskiej i 215 żeńskiej) mieszkało w 3 osadach powiatu pyzdrowskiego, 1368 osób (691 płci męskiej i 677 żeńskiej) mieszkało w 22 osadach powiatu kaliskiego, a 1337 osób (654 płci męskiej i 683 żeńskiej) żyło w 20 osadach powiatu konińskiego. Struktura społeczno – majątkowa i zawodowa oraz społeczno-zawodowa jest uchwytna tylko dla 25 osad olęderskich (3 w powiecie pyzdrowskim i 22 w powiecie kaliskim). Ogółem było w nich 1518 gospodarzy rolników i chałupników-czynszowników (czyli właściwych olędrów z członkami rodzin), których można uznać w zasadzie za jedną, tożsamą kategorię społeczno – zawodową, 50 komorników, 7 rzemieślników, 13 karczmarzy i szynkujących, 102 osoby czeladzi i służących, 68 osób luźnych i 59 osób innych. Struktura wyznaniowa mieszkańców 58 osad olęderskich założonych w latach 1746-1792 w Puszczy Pyzdrowskiej była zróżnicowana. Przeważała w nich ludność wyznaniowo ewangelicka i sądząc nie tylko z religii, ale i z nazwisk, a także innych przesłanek – etnicznie niemiecka, jednak nie stanowiła ona więcej, niż ok. 52% całej populacji. Znany dokładniej pod tym względem skład 1337 mieszkańców 20 z 28 osad olęderskich położonych w powiecie konińskim przedstawiał się następująco: osad zamieszkałych wyłącznie przez dysydentów w łącznej liczbie 385 (luteranów i być może w niewielkim stopniu ewangelików-reformowanych) było 6, z ludnością katolicką w ogólnej liczbie 210 było 4, zaś osad z ludnością mieszaną, katolicką i ewangelicką, prawie wyłącznie luteranów, odpowiednio w łącznych liczbach 365 katolików i 377 dysydentów było 10. Zatem we wszystkich tych osadach zamieszkiwało ogółem 575 katolików i 762 dysydentów, czyli ewangelików – luteranów i może w przypadku dwóch – trzech z tych osad także reformowanych. Miejsca pochodzenia osadników nie są dokładnie znane, ale na podstawie pewnych, przytoczonych wyżej przesłanek (miar gruntów, zbieżności brzmienia nazwisk, używanych dialektów) wydaje się, że do osad przybyli oni z pogranicza wielkopolsko -śląskiego oraz ze Śląska i ze starszych protestanckich osad olęderskich, a może i sołtyśkich, głównie z zachodniej Wielkopolski nieznanymi z nazw, ale w większości z tych samych miejscowości (na co zdaje się wskazywać ich pokrewieństwo czytelne w identyczności nazwisk). Pod względem etnicznym byli to w ok. 52% Niemcy. Przy założeniu pokrywania się w około 90% wyznania z etnosem można przyjąć,

że ok. 38% stanowili wśród mieszkańców olędrów w Puszczy Pyzdrskiej Polacy. Dokładnych ustaleń nie można tu podać, ponieważ poczucie tożsamości i identyfikacji etnicznej wśród ludności, zwłaszcza chłopskiej, nie było wówczas tak jednoznaczne, jak dzisiaj, i dopiero zaczynało się kształtować.

- 4) Mieszkańcy osad olęderskich powstałych w Puszczy Pyzdrskiej żyli zgodnie z zasadami prawa olęderskiego, tj. solidarności całej gminy wobec dworu i wewnętrznej równości wobec siebie. Olędrzy byli, w odróżnieniu od chłopów pańszczyźnianych, zawsze osobiście wolni. Poddaństwo gruntowe olędrów objawiało się w ich prawach rzeczowych do ziemi, przez sformułowanie form władania nią i warunków wolności alienacji i sprzedaży gospodarstw, w prawach użytkowych na gruntach pańskich (tzw. serwitutach pastwiskowych, rybnych i in.) oraz w uzależnieniu od monopoli dworskich (głównie propinacyjnego). Najważniejsze z nich: prawo do ziemi występowało w Wielkopolsce w XVIII w., poza nielicznymi wyjątkami, emfiteuzy w rozumieniu dzierżawy ziemi krótkoterminowej, kilkudziesięcioletniej, zasadniczo w formie: emfiteuzy w znaczeniu dzierżawy nieograniczonej czasowo, wieczystej, związanej z wymogiem uprzedniego okupienia nadziału gruntów, która po zapłaceniu okupnego przekształcała się praktycznie w wieczyste prawo czynszowe (niem. *Erbzinsrecht*). Własność gruntów przydzielanych olędom nie była pełna, ale użytkowa i podzielona, gdyż jego prawnym właścicielem był nadal pan, który jednak nie miał prawa usuwać z nich olędra, dopóki ten użytkował go zgodnie z postanowieniami przywileju. Samorząd gmin olęderskich tworzyli wybierani przez gminne zgromadzenia: sołtys i przeważnie dwaj ławnicy, o kadencji w zasadzie jednorocznej. Jako sąd gminny sołtys i ławnicy mieli zapewnić w osadach wewnętrzną spójność i porządek, rozstrzygać kłótnie i zwady. Sądził on według prawa olęderskiego, którego warunki określały przywileje lokacyjne poszczególnych osad oraz, w przypadku niektórych z nich, także zgodnie z wilkierzami. Od wyroków sądu gminnego przysługiwało olędom prawo apelacji do dworu, czyli sądu dominialnego (pana), dla którego było także zastrzeżone prawo wyrokowania w sprawach kryminalnych o rabunki, podpalenia, zabójstwa, cięższe uszkodzenia ciała) oraz oczywiście o wszystkie wykroczenia przeciwko panu. W podległości sądowi dominialnemu (pańskiemu) w takim zakresie wyrażało się właśnie poddaństwo sądowe olędrów. Zamieszkiwane przez nich wsie stanowiły w większości samodzielne jednostki przestrzenno-gospodarcze, prawno-ustrojowe i administracyjno-sądowe (gminy). Część z nich, a mianowicie 14, tworzyła jednak gminy dwuwioskowe, a nawet w jednym przypadku trzywioskową, ze wspólnymi sołtysami.
- 5) Mieszkańcy 58 osad olęderskich w Puszczy Pyzdrskiej w XVIII w. byli w blisko 98% bezpośrednio zatrudnieni w rolnictwie. Potwierdza to pośrednio wspomniany już wyżej fakt, iż na ogólną liczbę 681 dymów w 1789 r. aż 662 dymy uznano w 1791 za rolnicze. Także dla posiadających mniejsze nadziały ziemi karczmarzy, zagrodników, nauczycieli i innych praca w rolnictwie stanowiła ważne dodatkowe zajęcie. Podstawowym działem gospodarki rolnej olędrów była produkcja roślinna, a zwłaszcza zbożowa. Drugorzędne, uzupełniające

znaczenie miały też uprawy ogrodowe. Drugi ważny dział gospodarki mieszkańców osad olęderskich w Puszczy Pyzdrskiej stanowiła hodowla zwierząt – bydła, owiec i świń, a także koni oraz drobiu. Olędrzy brali aktywny udział w handlu, sprzedając nadwyżki swoich produktów rolnych (zboże) i hodowlanych (bydło, konie, świnię, drób i nabiał), niekiedy także handlując towarami wytwarzanymi lub uzyskiwanymi w ramach zajęć pozarolniczych (np. rzemiosł, pszczelarstwa) i kupując w zamian zboże oraz inne artykuły spożywcze, drewno, lub narzędzia na targach i jarmarkach w miastach. Z tytułu wieczystego, dziedzicznego użytkowania ziemi mieszkańcy olędrów lokowanych w Puszczy Pyzdrskiej zobowiązani byli do świadczenia na rzecz panów – założycieli osad oraz spadkobierców tychże – czynszów pieniężnych od gruntów, danin w naturze i robocizn (tłok – sezonowej pańszczyzny w czasie żniw i sianokosów i innych posług oraz dróg), uiszczanych w wymiarze rocznym, po upływie wolnizny oraz do zakupu dworskich trunków w ramach przymusu propinacyjnego. Ponadto ponosili pewne opłaty administracyjne, np. od sprzedaży gruntów. Najważniejszym obciążeniem był czynsz pieniężny płacony na ogół raz na rok, w określonym terminie i w kwocie odpowiedniej do wielkości posiadanego nadziału (gospodarstwa). Był on zbierany od poszczególnych gospodarzy i przekazywany wspólnie przez sołtysa wsi za pokwitowaniem pana feudalnego lub jego przedstawiciela. Mieszkańcy wszystkich osad olęderskich założonych w XVIII w. w Puszczy Pyzdrskiej zobowiązani byli także, jak mieszkańcy innych wsi, do świadczeń na rzecz państwa w postaci uiszczanych co roku w dwóch ratach (marcowej i wrześniowej) podatków w pieniądzu – pogłównego, poświadczanego w osobnych taryfach dla lat w 1775 r. i 1789-1790, hiberny w osadach położonych w dobrach królewskich w taryfie z 1775 r., ofiary 10 gr (w dobrach szlacheckich) i 20 gr w dobrach duchownych z 1789 r. i podatku w naturze tzw. zsyпки z dymów „samorolnych” [rolniczych] w postaci określonej liczby korców żyta i owsa z takiego dymu. Ponadto wszyscy mieszkańcy wielu osad olęderskich, katolicy, ale także w znacznej części ewangelicy, zobowiązani byli do świadczeń na rzecz Kościoła rzymsko-katolickiego w postaci opłat *jura stolae* (tj. od chrztów, ślubów i pogrzebów), mesznego i kołedy. Ewangelicy zobowiązani byli płacić *jura stolae* zarówno do 1768 r., jak nieraz i po ustawie tolerancyjnej z tego roku, zwłaszcza wtedy kiedy osiadali na gruntach dawniej zasiedlonych, a później opustoszałych, w olędrach powstałych na miejscu osad średniowiecznych, przypisanych pod tym względem do parafii, nieraz także w aktach erekcyjnych tych okręgów parafialnych.

- 6) Kulturę materialną i duchową oraz życie codzienne ludności osad olęderskich w Puszczy Pyzdrskiej w XVIII w. niełatwo jest scharakteryzować, ze względu na bardzo skąpe wiadomości w źródłach pisanych. Uzupełniając je o dane z dokumentacji muzealnej, literatury etnograficznej i współczesne badania naukowe można stwierdzić, że w przypadku budownictwa mieszkalnego i gospodarczego architektura budynków posiada cechy wspólne, charakterystyczne dla obszaru Puszczy Pyzdrskiej.

Gdy idzie o kulturę duchową, to można stwierdzić, że mieszkańcy osad olęderskich w Puszczy Puzdrskiej mieli zagwarantowaną wolność religijną i swobodę kultu publicznego w formie właściwej dla ich religii. Miejszem jego praktykowania były w każdej wsi zamieszkałej przez ewangelików w tym okresie szkoły-domy modlitwy, a nabożeństwu w podstawowym zakresie przewodniczyli nauczyciele (lektorzy) uczący w nich dzieci, zwłaszcza podstaw religii i przygotowujący je do konfirmacji. Olędrzy-dysydenci (ewangelicy) posiadali też własne cmentarze grzebalne, których relikty zachowały się do dziś w zasadzie we wszystkich wsiach, w których oni żyli. Na kulturę życia codziennego ludności osad olęderskich składały się warunki mieszkaniowe (domy mieszkalne z ich wyposażeniem), praca, ubranie, pożywienie, zwyczaje i obyczaje związane z ich produkcją, podziałem i użytkowaniem. Ubierano się odpowiednio do zwyczajów przeniesionych z miejsc pochodzenia, inaczej – co oczywiste – na co dzień, a inaczej od święta, w odzież głównie własnej produkcji, z płótna lnianego i wełny owczej, ale też częściowo szytą z sukna kupowanego w miastach i miasteczkach. Wyżywienie ludności osad olęderskich powstałych w Puszczy Puzdrskiej nie odbiegało zasadniczo od innych osad i było adekwatne do zamożności. Jedzono chleb żytni i inne potrawy zbożowe lub mączne, kasze, warzywa, masło, ser, od czasu do czasu mięso, w okresie postu zapewne śledzie i inne ryby, które olędrzy mieli prawo poławiać na wodach przyległych do ich gruntów, oraz miód z własnych pasiek, owoce; zapijano powszechnym wówczas piwem, a także mlekiem. Różne przejawy kultury materialnej i duchowej olędrów w porównaniu ze znanymi dla polskiej ludności wiejskiej, nawet po upływie wieku wykazywały różnice. Wynikało to z odrębności językowej, religijnej separacji i niechęci do asymilacji ze strony olędrów, jak też różnic w mentalności obu stron. Niemniej dochodziło pomiędzy nimi do pewnych kontaktów i przejmowania lub naśladowania niektórych działań, zwłaszcza w zakresie gospodarki rolnej i hodowli, w których olędrzy przodowali.

W podsumowaniu tego zarysu najstarszych dziejów osad olęderskich w Puszczy Puzdrskiej trzeba stwierdzić, że ze względu na liczbę tych osad i szczegółowość niektórych informacji źródłowych dotyczących jednych kwestii, przy równoczesnych brakach tychże w odniesieniu do innych spraw, i ograniczoną objętość opracowania, nie sposób było stworzyć jego równomiernego, pełnego i wyczerpującego obrazu.

Doceniając wkład osadnictwa olęderskiego w rozwój sieci osadniczej oraz w rozwój społeczny i gospodarczy obszaru, należy je widzieć w kontekście całego osadnictwa wiejskiego, nie tylko jemu współczesnego, ale wcześniejszego i późniejszego. W latach 1794/1796-1863, w strukturze osadniczej obszaru Puszczy Puzdrskiej zaszły bowiem kolejne zmiany. W tym okresie założono co najmniej 28 osad. Z nich do lat 40-tych XIX w. powstało co najmniej 17 osad olęderskich, a do początku lat 60-tych 11 innych osad czynszowych, a wśród nich takie, jak: Święcia, Olchowo, Emilienheim czyli Oleśnica, Michalinów, Tarszewo, Grądzień Las, Mały Las, Chruściki, Grądzień, Drzewce, Kopojno, Oleśnica Kolonia, Oleśnica Wielka, Zarzew w ówczesnych gminach Dąbroszyn, Oleśnica i Dłusk. Część z nich założono w okresie Prus Południowych na miejscu wsi dawnych, opustoszałych lub

wyrugowanych z dotychczasowych mieszkańców 366. W tym samym czasie i później poszczególne części Puzdrskich Olędrów w miarę podziału obszaru większych gospodarstw i dosiedlania nowych osadników przekształcały się w wielodworcze przestrzenie i osobne administracyjnie wsie. W rezultacie pierwotnie jedna, pod względem administracyjnym i sądowym osada o kolonijnej rozrzuczonej (rozproszonej) zabudowie w postaci tzw. pustkowi, przekształciła się w 9, czy nawet, licząc kolejno na obwodzie puszczy, 12 odrębnych osiedli: Kruszyny, Zamość, Grądy Dolne i Górne, Baraniec, Zimochowiec, Tłoczyna, Glinianki, Trzcianki, Zapowiednia, Żdzary i Królewiny. W tym czasie także z niektórymi innymi staropolskimi osadami olęderskimi wyodrębniły się z czasem 2 lub nawet 3 osobne osady, np. Białobłockie Ol. podzieliły się na: Białobłoty, Garncarski Kąt i Krzyżówkę.

Po uwłaszczeniu chłopów w Królestwie Polskim (1864), w prywatnych majątkach ziemskich, m.in. sąsiadujących od strony południowej i wschodniej z lasami miejskimi Puzdr, pojawiła się w latach 1870-1880 nowa fala osadnicza na parcelowanych gruntach folwarcznych. Wówczas i później aż po 1914 r. założono na nich 55 na ogół mniejszych osad wiejskich i przynajmniej 9 osad przemysłowych. Wśród osadników staropolskich i późniejszych osad olęderskich oraz innych osad czynszowych w Puszczy Puzdrskiej w ogólnej liczbie co najmniej 82, przeważał żywioł niemiecki. Ludność nowych kolonii, w części tworzących w miarę zwarte grupy, w części rozproszonych, odróżniała się od ludności autochtonicznej językiem, religią, własnymi urządzeniami społecznymi, takimi jak szkoła i dom modlitwy, strojem, obyczajami i zwyczajami. Pochodziła ona głównie ze Śląska i w mniejszej części z Nowej Marchii (Ciężęńskie Holendry, Wrąbczyn, Wrąbczyn-kowskie Holendry, Olchowo, Mały Las, Tarszewo, Babia, Józefów, Zarzew, Augustynów, Święcia). W XIX w. nastąpiły istotne zmiany w zabudowie, zaludnieniu i składzie wyznaniowym, a zapewne i etnicznym oraz alfabetyzacji mieszkańców osad olęderskich powstałych w Puszczy Puzdrskiej w XVIII w.³⁶⁷

W XIX w. nastąpiły też zmiany w organizacji kościelnej osad olęderskich. Osady z ludnością wyłącznie lub przeważnie ewangelicką, prawie wyłącznie luterańską³⁶⁸ zostały włączone do luterańskich parafii ewangelicko-augsburskiej diecezji kaliskiej. Korzystała ona z ewangelickich kościołów parafialnych w Stawiszynie (1780), Groźcu (od 1796), Prażuchach (od 1808), Koninie (od 1826), Zagórowie (od 1858 r.) i filialnych w Józefowie koło Kaźmierki Starej (od 1843) i Lisewie (1858) oraz Żychlinie³⁶⁹.

W okresie międzywojennym powstało około 12 nowych osad, nieraz o charakterze przysiółków lub wysiółków o własnych nazwach (etymologicznie przeważnie jednak związanych z nazwami dawnych wsi). Założono je na gruntach majątków parcelowanych w związku z wprowadzaniem w życie postanowień reformy

366 Por. cyt. wyżej prace A. Breyera.

367 *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. T. I-XVI, cz. 1-2, Warszawa 1880-1902

368 E. Kneifel, *Die evangelisch-augsburgischen Gemeinden der Kalischer Diocese...*, Lipsk 1937.

369 E. Kneifel, *Die evangelisch-augsburgischen Gemeinden der Kalischer Diocese...*, Lipsk 1937; K. Górczyca, *Żychlin pod Koninem: dzieje wsi i zboru*, Warszawa, „Semper” 1997.

rolnej z 1925 r. Wtedy także, w ramach realizacji tych postanowień, które dotyczyły likwidacji służebności, miasto Pyzdry utraciło 785 ha terenów leśnych na rzecz właścicieli działek, na których ciążył obowiązek ochrony miejskich borów. Nowo tworzone działki wytyczano enklawami wewnątrz obrębów leśnych o cennym drzewostanie, z przewagą udziału dębu. Akcja ta prowadzona chaotycznie, przyczyniła się do dezorganizacji racjonalnej niegdyś gospodarki leśnej i do powstania pokażnej liczby nowych gospodarstw, także w ramach wsi starszych, bez jakichkolwiek zasad planistycznych. Równocześnie postępował dalej rozpoczęty już w XIX w. proces rozdrabniania gospodarstw, trwający tu z pewnymi przerwami aż do wydania ustawy o ochronie gruntów rolnych i leśnych w 1971 r.

W latach 1945-2015, a także później, w rezultacie tego procesu do tego czasu, a także wskutek tworzenia działek rekreacyjnych, pojawiło się 10 nowych małych osad. Dziś na obszarze Puszczy Pyzdrowskiej, znajdującym się w granicach jednego województwa wielkopolskiego i wspomnianych wyżej 6 powiatów i 15 gmin występuje 328 nomenklatur osadniczych, w tym 6 miasteczek, 323 wsie i inne osady.

Dziś staropolskie, a także późniejsze osady olęderskie są już w tylko w mniejszej części zamieszkałe przez potomków pierwszych osadników – katolików, ale także w minimalnej części przez potomków ewangelików – Niemców. Stało się tak, gdyż niemal wszyscy ewangelicko-niemieccy mieszkańcy tych osad zostali wysiedleni z Puszczy Pyzdrowskiej i zmuszeni do wyjazdu do Niemiec po 1945 r. Zamieszkiwane przez nich do 1945 r. osady olęderskie zostały zasiedlone w większym lub mniejszym stopniu przez ludność napływową polską, a częściowo zostały zalesione.

Do dziś przetrwały w osadach olęderskich, a poczynając od uwłaszczenia ich mieszkańców właściwie już poolęderskich, istniejących w Puszczy Pyzdrowskiej, takie składniki ich krajobrazu kulturowego, jak układy przestrzenne wsi i ich pól, rowy i groble, przebieg części dróg, zadrzewienia, dawne zbory luterańskie, tradycyjne zagrody, szkoły, cmentarze. Niestety w bardzo małym stopniu zachowane zostały pierwotne nazwy tych wsi, gdyż zostały one w większości zmienione w okresie międzywojennym i powojennym, m. in. z intencją ich polonizacji i skrócenia pod względem budowy językowej. Tylko sześć osad zawiera charakterystyczny człon wyróżniający (*H*)*olędry* lub (*H*)*olendry*: Ciężańskie Holendry, Wrąbczynkowskie Holendry, Złotkowskie Holendry, Gadowskie Holendry, Holendry Jaroszewickie i Olendry Smaszewskie.

Te zabytki i toponimia stanowiąc wspólną historyczną – ludzką, europejską wartość kulturową, podnoszą atrakcyjność turystyczną mikroregionu Puszczy Pyzdrowskiej. Powinny one zostać objęte ochroną i trwać opieką przez miejscowe społeczności, instytucje samorządowe, religijne, szkoły, organizacje społeczno-kulturalne i krajoznawczo-turystyczne. Spore zasługi na polu ochrony tych zabytków i tworzeniu ich dokumentacji oraz upowszechniania wiedzy o nich w społeczeństwie ma organizacja Towarzystwo Kulturalne „Echo Pyzdr”. Jej działania przyczyniają się do pogłębienia świadomości historycznej mieszkańców poszczególnych miejscowości i całego regionu, upowszechnienia wiedzy o istotnych elementach przestrzeni historycznej i spuścizny kulturowej nie tylko w lokalnym, ale i szerszym regionalnym i krajowym wymiarze.

Słowniczek staropolskich pojęć

asekuracja – tu: zabezpieczenie, poręczenie na piśmie.

bicie rowów – kopanie i faszynowanie rowów.

cekowska dzierzawa – jednostka organizacyjna dóbr królewskich/koronnych w powiecie kaliskim, z wsią Ceków jako jej ośrodkiem; w latach 70-tych XVIII w. składająca się, oprócz niej, także z nowo założonych Cekowskich Starych i Nowych Olędrow.

czeladź – służba wiejska, ludność najemna, rekrutująca się z młodzieży (męskiej i żeńskiej) chłopskiej (kmiecej, częściej zagrodniczej, chałupniczej i komorniczej), przeważnie przed wstąpieniem w związki małżeńskie, zatrudniona w gospodarstwach chłopskich (głównie kmiecych, pełnorolnych) i w folwarkach, w oparciu o umowy zawierane zazwyczaj na rok i wynagradzana mieszkaniem, wyżywieniem, odzieżą oraz niewielkimi kwotami pieniężnymi (tzw. mytem).

czzerwony złoty – dukat, złota moneta o ciężarze ok. 3,5 g niemal czystego kruszcu, od 1787 r. równa 18 srebrnym złotym polskim.

czynszujący – tu chłopci, gospodarze olędrzy, którzy zgodnie z umowami uiszczali, jako najważniejsze świadczenie, czynsz pieniężny i ewentualnie dodatkowy czynsz w naturaliach (ziarnie zbóż, drobiu) w zamian za możliwość najczęściej wieczystego użytkowania ziemi.

dezerta (od łac. *deserta*), zob. pustka.

dobra stołowe – dobra stanowiące uposażenie, źródło dochodów i podstawę utrzymania określonego urzędu lub urzędnika związanego z dworem (otoczeniem), w tym przypadku dobra stołowe biskupa poznańskiego.

efemeryda – tu: osada niewątpliwie olęderska pod względem prawnoustrojowym i gospodarczym, ale istniejąca jako taka tylko przejściowo, przekształcona w pańszczyźnianą, ale nie w wyniku ewolucji, lecz z innych przyczyn.

emfiteuza (od łac. *emphiteusis*) – w okresie feudalnym rozumiano przez nią najczęściej dzierżawę długoterminową (odnawialną) i wieczystą ziemi przez chłopów, związaną z obowiązkiem płacenia rocznego czynszu oraz zawiadomienia właściciela o zamiarze sprzedaży, gdyż właścicielowi przysługiwało prawo pierwokupu albo 10% od ceny sprzedaży gruntu.

fundator (od łac. *fundo, fundator*) – tu: feudalny założyciel osady, w tym przypadku wiejskiej, olęderskiej.

garniec – miara pojemności od 1764 r. równa 3,77 litra, dzielił się na 2 półgarnce, 4 kwarty i 16 kwaterek.

kasztelan – urzędnik staropolski, w średniowieczu zarządca grodu – kasztelu (od łac. *castellum* – zamek) i okręgu grodowego (kasztelanii), dowódca wojskowy i sędzia w imieniu monarchy na jego obszarze, członek rady królewskiej, w czasach nowożytnych senator; kasztelanowie dzielili się na większych (prowincjonalnych) i mniejszych (powiatowych zwanych też drażkowymi).

kmiecie – podstawowa warstwa ludności wiejskiej w XIII-XIX w., użytkownicy gospodarstw uważanych za pełnorolne. W XIII-XIV w. w okresie wprowadzania prawa niemieckiego byli osadzani zazwyczaj na gospodarstwach jednołanowych (jednowłókowych), ale wówczas i później często otrzymywali nadziały większe, dwułanowe (i jako tacy nazywani byli także gospodarzami rolnikami) lub mniejsze, półłanowe (półrolnicy). W XIII-XIV główne obciążenia k. stanowiły czynsze pieniężne i daniny w naturze (głównie w ziarnie) na rzecz pana i dziesięcina na rzecz Kościoła, w XVI-XVIII coraz bardziej obciążano ich pańszczyzną dochodzącą w XVII w. do 5-6 dni, a w XVIII w. niekiedy do kilkunastu dni tygodniowo z łana, co zmuszało k. do zatrudniania czeladzi. Do uprawy swoich i pańskich gruntów k. utrzymywali znaczny sprzężaj (w XVII w. zazwyczaj 2 konie i 4 woły). W XVII-XVIII w., rozmiary gospodarstw kmiecych ulegały znacznemu zmniejszeniu do ½ a nawet ¼ łana i malał odsetek k. w strukturze ludności wiejskiej. Obok k. pańszczyźnianych znacznie mniej liczną grupę tworzyli k. czynszowi (np. olędrzy), z reguły bogatsi i bardziej samodzielni gospodarczo.

komornicy – kategoria bezrolnej ludności wiejskiej występująca w XIV-XIX w., nie posiadająca chałup ani ziemi, mieszkających najczęściej u gospodarzy rolników (także olędrow) i utrzymujących z pracy najemnej u nich lub we dworze, często jako czeladź; niekiedy posiadających nieliczne zwierzęta hodowlane i uprawiających, w zamian za odpracowanie, skrawki ziemi; najuboższa warstwa osiadłej ludności wiejskiej.

kontraktowy – chłop (także ołędler), częściej rzemieślnik osiadły we wsi za indywidualnym kontraktem, czyli umową zawartą z panem feudalnym, dziedzicem lub posiadaczem dóbr ziemskich. **kontrakt** (od łac. *contractus*) – tu umowa założyciela osady z osadnikami lub ich przedstawicielami oraz całą gminą wiejską, mająca najczęściej formę jednostronnego przywileju wydawanego przez fundatora; mogła być indywidualna, wstępna i zbiorowa, końcowa, a w zależności od charakteru prawnego emfiteutyczna – krótkoterminowa (kilkudziesięcioletnia) lub wieczysta. **korzec warszawski** – miara pojemności, od 1764 równa 120,6 litra; dzielił się na 2 korczyki gdańskie i 32 garnce.

lokacja (od łac. *locatio*) – tu założenie osady, oparte na umowie określającej jego warunki prawne i gospodarcze, sformułowanej przez założyciela w porozumieniu z osadnikami.

lokator (od łac. *locator*) – osadzca, przedstawiciel osadników zawierający w ich imieniu umowę z założycielem osady, przedsiębiorca osadniczy, sprowadzający osadników i organizujący nową osadę; najczęściej osiadający w założonej wsi i pełniący (przynajmniej na początku obowiązki jej sołtysa), czerpiący też korzyści materialne z tytułu swej funkcji (np. w postaci dodatkowej powierzchni gruntu).

łanowy układ przestrzenny – układ gruntów uprawnych mający postać łana, obszaru pełnorolnego gospodarstwa chłopskiego, którego rozmiary w zależności od jego rozumienia jako jednostki mierniczej wahały się od 16,7 – 25,8 ha i były wytyczane przy użyciu różnych rodzajów prętów i łokci.

łokieć – jednostka miary, od 1764 r. łokieć warszawski równał się 59,6 cm (miara długości) i dzielił się na 24 cale; łokieć warszawski² równał się 0,354666 m² (miara powierzchni).

niwowy układ – układ gruntów uprawnych mający postać niwy, to jest nowego obszaru ziemi uzyskanego pod uprawę głównie poprzez karczunek lasów, należącego do jednego lub kilku gospodarzy, o kształtach i rozmiarach zależnych od warunków terenu i stosunków własnościowych; charakteryzował się wyznaczeniem trzech podstawowych pól (ozimego, jarego, ugoru), w których chłopci nieraz z dworem pańskim, posiadali odrębne płosy (działki) tworzące łan (włókę), które dzieliły niwę na pasy wzdłużne.

oblata (od łac. *oblatus*, a to od *offerre oblatum* nieść naprzeciw; pozostawić) – tu: wpis (odpis) lub wciągnięcie aktu prawnego do ksiąg sądu i urzędu (np. grodzkiego).

okupne (z niem. zwane najczęściej *Grungeld*) – opłata za użytkowaną wieczysto ziemię, za wieczyste prawo jej posiadania i czerpania z niej pożytków.

plenipotent – pełnomocnik innej osoby, działający za jej upoważnieniem pisemnym, najczęściej zeznanym przed urzędem.

podkomorzy – staropolski urzędnik ziemski, przewodzący sądowi podkomorskiemu, granicznemu, zastępca procesowy ubogich wdów i sierot ze stanu szlacheckiego oraz (tylko w Wielkopolsce i tylko do przełomu XV/XVI w.) uczestnik sądu ziemskiego.

podwoda – posługa komunikacyjna, transportowa, zwana inaczej drogą, świadczona przez chłopów, w tym przypadku ołędrow na rzecz dworu (przeważnie raz do roku), w ramach robocizn, jako jedna z form powinności dworskich, niekiedy zamieniana na opłatę; podwody były używane do transportu zboża folwarcznego i innych towarów na rynki lokalne (tzw. drogi małe do ok. 35 km) oraz bardziej oddalone (drogi wielkie do ok. 84 km), odbywane wozami i zaprzęgami parokonnymi chłopów.

pręt – miara długości od 1764 r. równa 4 m 46 cm 6,54 mm; był równy 7½ łokcia.

przestęp – (biały lub dwupienny) – bylina, pospolita roślina z rodziny dyniowatych o czarnych lub czerwonych jagodach.

przymus propinacyjny – bezwzględny obowiązek nabywania przez chłopów (także ołędrow) trunków produkowanych w dobrach ich panów feudalnych, pod groźbą dotkliwych kar pieniężnych, a nawet usunięcia z gospodarstwa.

pustka – teren po wsi opuszczonej wskutek różnych przyczyn, zarosłej wtórnie lasem i nieużywanej, wymagającej karczunku.

rudunek (z niem. *Rodung*) – karczunek, nazywany też rumunkiem.

rumunek – karczunek albo miejsca wykarczowane, lub osada założona na miejscu po wyciętych lasach, nazwa pochodzi z języka niemieckiego *räumen* (opróżniać, uprzątać, usuwać).

rychwalska miara – tu: lokalna odmiana wiertela odwołująca się do wzorca tej miary, przechowywanego zapewne w ratuszu miasteczka Rychwał, dokładnie nieznaną.

siąg kwadratowy, inaczej sążeń – niemetryczna miara; staropolski – 1,786 m (według konstytu-

cji 1764); pochodną sążnia jest sąg – jako sześcienne miara drewna, 1 sąg (leśny, do drzewa) = ½ sążnia sześciennego = 2,58 m³.

skarbnik latyczewski – staropolski urzędnik ziemski, w średniowiecznej Polsce opiekujący się skarbem królewskim – kosztownościami, klejnotami i dokumentami, w czasach nowożytnych honorowy, tytularny związany z województwem lub powiatem, ziemią, ostatni w hierarchii urzędów ziemskich; w tym wypadku związany z powiatem latyczewskim/latyczowskim na Podolu.

starosta – „z władzą sądową” (starosta grodzki, generalny) urzędnik sądowy i administracyjny z nominacji króla, na obszarze ziemi, powiatu lub większym, dzierżawiący również dobra królewskie (państwowe), stanowiące uposażenie jego urzędu; „bez władzy sądowej” tylko tenutariusz, czyli dzierżawca i zarządca większych lub mniejszych jednostek organizacyjnych i gospodarczych królewskich lub państwowych dóbr ziemskich, zwanych starostwami, tenutami, dzierżawami, a nieraz tylko pojedynczych wsi, gospodarstw (sołectw, wójtostw) i obiektów (jak młyny).

stolnik – staropolski urzędnik ziemski, w średniowieczu sprawujący pieczę nad stołem panującego, w czasach nowożytnych urząd honorowy, tytularny, wojewódzki lub ziemski.

sucha becзка – pusta becзка, nie napełniona piwem, symbol określonej kary pieniężnej płaconej dworowi za obejście, złamanie przymusu propinacyjnego.

szambelan, inaczej podkomorzy nadworny – urzędnik dworski odpowiedzialny za siedzibę monarchy, sprawujący zwierzchnictwo nad służbą pokojową i dworzanami przydzielonymi do obsługi króla, asystujący królowi podczas obrad sejmu, sądu w podróży i podczas wypraw wojennych; w XVIII w. urząd czysto tytularny, honorowy.

szarwark – przymusowe świadczenie ludności chłopskiej, także ołęderskiej, w robociznie lub sprzężaju przy naprawie i budowie dróg, mostów, grobel, wałów przeciwpowodziowych.

talar – duża moneta srebrna o ciężarze ok. 28 g., z dobrego kruszcu, bita w wielu krajach Europy od końca XV i 1 poł. XVI w.; po 1764 w Polsce był równy 8 złp.; od XVI w. w krajach świętego Cesarstwa Rzymskiego (Rzeszy) określany jako reichsthaler, talar cesarski bity także według właściwej mu stopy w mennicach polskich.

tatarka – zboże, gatunek gryki.

tenutariusz – zob. starosta.

tymf, **tymf** – potoczna nazwa srebrnych złotych polskich/złotówek bitych w latach 1663-1667 w Bydgoszczy i Lwowie przez Andrzeja Tymfa dzierżawcę mennic koronnych będących o wyznaczonym kursie 30 gr., realnie warta 12-18 gr.; jej ogromna produkcja (ok. 6 mln szt.) przyczyniła się do spotęgowania inflacji.

wiertel – przed rozbiorem Polski miara powierzchni rolnej równa 3,591 m², później jako berliński wiertel (Viertel, ćwierć pruska) miara pojemności płynów, objętości produktów sypkich (także zboża), równa 7,9 l.; tu występuje w tym drugim znaczeniu.

wizja – szczegółowy urzędowy opis nieruchomości i ruchomości oraz renty pobieranej z gospodarstw chłopskich lub mieszczkańskich, sporządzany najczęściej w związku ze zmianą posiadacza dóbr, na żądanie zainteresowanych stron, przeprowadzany na gruncie przez woźnego przysięgłego reprezentującego urząd, sąd grodzki lub ziemski, w obecności świadków i tym się różniący od opisu prywatno-prawnego jakim były inne inwentarze.

wojski – staropolski urzędnik ziemski, w średniowieczu zastępca kasztelana do spraw wojskowych, odpowiedzialny za porządek w powiecie podczas wyprawy wojennej, opiekun żon i dzieci szlachty będącej na wojnie, w czasach nowożytnych urząd honorowy, tytularny przedostatni w hierarchii urzędów ziemskich.

wolnizna – określony w przywileju lokacyjnym czas kilku lat przeznaczonych na zajęcie i zagospodarowanie terenu otrzymanego jako nadział (obszar pod gospodarstwo), wolnych od powinności na rzecz dworu, państwa i Kościoła; jej długość zależała przede wszystkim od charakteru tego terenu.

wywód – tu: pobłogosławienie matki po urodzeniu dziecka, wprowadzonej do kościoła katolickiego. **zagrodnicy** – inaczej ogrodnicy, kategoria małorolnej ludności chłopskiej, przeważnie poddanej, istniejąca w XIII-XIX w., posiadająca niewielkie gospodarstwa, na ogół 5-6 morgów; w osadach ołęderskich występowały też oprócz takich zagrodników „zagrodnicy bez gruntu i ogrodu”, posiadający chałupy, ale będący chyba faktycznie ludźmi żyjącymi z pracy najemnej.

złoty polski lub złoty (złotówka) – srebrna moneta polska, od 1764 r. równa 4 srebrnym groszom, 2 półzłotkom, albo 30 groszom miedzianym.

Spis ilustracji

1. Osady olęderskie w Puszczy Pyzdrowskiej, lokowane w latach 1746-1792, na fragmencie *Mapy szczegółowej*[!] *Województwa Kaliskiego Karola de Perthéesa* [b.d.[1791?]] i ok. 1801 r. w skali 1:225 000.
2. Osady olęderskie w Puszczy Pyzdrowskiej, lokowane w latach 1746-1792, na fragmencie mapy *Special Karte von Südproussen (...)* Dawida Gille'go z 1802 i 1803 w skali 1:150 000.
3. Osady olęderskie w Puszczy Pyzdrowskiej, lokowane w latach 1746-1792, na fragmencie *Topograficznej Karty Królestwa Polskiego* (Mapy Kwatermistrzostwa Generalnego Wojska Polskiego), [Warszawa], oprac. przed 1830 r., wyd. w 1843 r. z datą 1839, kolumna I sekcja II.
4. (1-2) Fragmenty dekretu sądu komisarskiego granicznego z 1776 r. informującego o lokacji Trąbczyńskich St. Ol. i Luśni Ol. przez Pawła i Katarzynę z Rozdrażewskich Prusimskich w 1746 r. APP, Konin Gr. 145, k. 681 i 692.
5. Michał Drogosław Skórzewski, podkomorzy poznański, starosta-tenutariusz pyzdrowski, fundator Lisewskich Ol. po 1765 r. J. Łojko, *Civitas Pyzdry. Dzieje miasta do roku 1793*, Pyzdry 2007.
6. (1-3) Fragmenty przywileju lokacyjnego, emfiteutyczno-wieczystego dla Zbierskich Ol. z 11 XI 1761 r., wystawiony przez Stanisława Dzik Kożuchowskiego, sędziego ziemskiego wielońskiego, dziedzica dóbr Zbiersk. APP Kal. Gr. 448, k. 254-255v (obl. 25 VII 1783).
7. (1-2) Fragmenty przywileju lokacyjnego dla Wielolęki, jako osady olęderskiej, wystawiony z 6 XI 1770 przez Jana Wężyka, kasztelana konarskiego sieradzkiego w języku polskim, wypis wierzitelny z akt Trybunału Cywilnego Guberni Kaliskiej z 19 IX/1 X 1841 r., odpis w maszynopisie. APP, SAB. 789.
8. Fragment przywileju lokacyjnego w języku niemieckim Józefa Wężyka, kasztelana konarskiego sieradzkiego dla Konar/Konarskich Ol. z 6 IX 1770 r. APP, SAB 696.
9. Fragment wspólnego drugiego przywileju lokacyjnego, emfiteutyczno-wieczystego dla założonych w latach 1770-1772 Konarskich Ol. i Borowieckich St. i Nw. Ol. w pow. konińskim, wystawiony 25 VIII 1785 r., przez Franciszka hr. Stadnickiego, starostę ostrzeszowskiego, dziedzica dóbr Grójca (Grodźca), Królikowa i Biskupic. APP, Kalisz Gr. 476 (r. 1789), k. 421-422v.
10. (1-2) Fragmenty przywileju lokacyjnego emfiteutyczno-wieczystego dla gromady Białobłockich Olędrow „już teraz osiadłych” z 17 X 1787 i 1792 Franciszka hr. Stadnickiego, SAB 626 (nr 8, ekstr. obl. z 29 VI 1788 z ks. gr. kal.). APP, SAB 626.
11. Fragment wspólnego drugiego przywileju lokacyjnego, emfiteutyczno-wieczystego dla założonych przed i w 1772 oraz w 1791 r. Grądów St. i Nw. w pow. konińskim, wystawionego 6 II 1791 r. przez Franciszka hr. Stadnickiego, starostę ostrzeszowskiego, dziedzica dóbr Grójca (Grodźca), Królikowa i Biskupic. APP, Kalisz. Gr. 482, k. 77-77v i 89-89v, obl. 4 III 1791.
12. (1-2) Fragmenty przywileju lokacyjnego, emfiteutyczno-wieczystego dla Cekowskich Nw. Ol., wystawionego 28 X 1780 r. przez Krzysztofa Celińskiego, APP, Kal. Gr. 450, k. 27-27v i 29-29v; obl. 27 III 1783 ucz. Bogusław Szwander ol. z d. Cekowa.
13. (1-3) Fragmenty przywileju lokacyjnego, emfiteutyczno-wieczystego dla Lubieńskich Ol., wystawionego 10 XI 1777 r. przez Annę Chlebowską przełożoną klasztoru zakonu św. Klary (Franciszkanek) w Kaliszu. APP, Kalisz. Gr. 429 (r. 1778), k. 153 v-154v.
14. (1-4) Przywilej lokacyjny, emfiteutyczno-wieczysty dla Pyzdrowskich Ol., wystawiony 24 IV 1778 r. przez magistrat miasta Pyzdry. APP, Pyzdry Gr. 82 (r. 1780), k. 36-39, też w: Konin Gr. 118 (r. 1780), k. 158-159v. (obl. 16 X 1780 ucz. Jakub Bończyk sołtys, Józef Baranowski ławnik.
15. Kazimierz Lipski ks., infulat chocki, założyciel Kazimierskich Starych Ol. (1782) i Kazimierskich Nowych Ol.(1790) w pow. kaliskim. Chocz. Portret z ok. 1790 r. w pałacu poinfulackim. Katalog Zabytków Sztuki w Polsce. T. V, z. 19, s. 5, fig. 4.
16. Fragment przywileju lokacyjnego emfiteutyczno-wieczystego dla Dzierżbińskich-Zameętów i Zdanowca Ol., wystawionego 25 VI 1783 r. przez Kazimierza Poraj Biernackiego, wojskiego powiatu ostrzeszowskiego, dziedzica dóbr Siąszyce, Dzierżbin i majątności sul[i]szewskiej. APP, Kalisz. Gr. 448, k. 216v-218.
17. (1-2) Fragmenty przywileju lokacyjnego, emfiteutycznego dla Plewińskich (Starych) i Nowych al. Kuźnickich Olędrow wystawionego 1 IX 1793 r. przez Antoniego Kawieckiego, dziedzica dóbr Kuszyn i Plewnie. APP, Kal. Gr. 488, k. 26v.-28.
18. Wawrzyniec Antoni Łódzia Czarnecki, stolnik inowłodzki, podstarości grodzki łączycy (zm.1783), założyciel wraz z żoną Ewą z Nowowiejskich wsi Dębniaki Ol. i Piskory Ol. (1783), w pow. kaliskim. Katalog Zabytków Sztuki w Polsce, T. V, z. 6, s. 6, ryc. 106.
19. (1-2) Fragment wspólnego przywileju lokacyjnego, emfiteutyczno-wieczystego dla dwóch osad: Dębniaki/Bolimowskie wzgl. Brudzewskie oraz Piskory albo Lipeckie Olędry, wystawionego 17 VII 1783 r. przez Wawrzyńca Antoniego Łódzia, stolnika powiatu inowłodzkiego i Ewę małżonkę Czarneckich, dziedziców dóbr w pow. brzezińskim w woj. łączycykim i w pow. i woj. kaliskim. APP, Kalisz. Gr. 482, k. 1-2v; obl. 7 I 1791(Ryc. 30 Dębniaki i Piskory Ol.jpg).
20. Wiadomość o Siąszyckich Ol. założonych około 1786, w manifestacji (proteście) Leona Bi(e)lskiego plenipotenta Kazimierza Biernackiego, stolnika piotrkowskiego, dziedzica dóbr Siąszyce, przeciwko Onufremu Gałczyńskiemu towarzyszowi Kawalerii Narodowej z 1790 r. APP, Konin. Gr.122 (r. 1790), k. 275 v.-276.
21. (1-2) Fragmenty pierwszego przywileju lokacyjnego, emfiteutyczno-wieczystego dla Mycielińskich St. i Nw. – Kazali St. i Nw. Ol. wydany przez Macieja Łuczyckiego, dziedzica dóbr Mycielin 30 III 1787 r. APP, Kalisz. Gr. 472 (r. 1788), k. 50-50v, 53; obl. 22 I 1788.
22. (1-2) Jeden z dwóch pierwszych przywilejów lokacyjnych, emfiteutyczno-wieczystych dla Stropiesznińskich-Radzanów i Gostyni Ol., wystawiony 6 1787 r. przez Ignacego Skarbek Koziatulskiego, skarbnika ziemi czerskiej, dziedzica wsi i folwarku Stropieszyn. APP, Kalisz Gr. 466 (r. 1787), k. 335-336v; obl. 7 XII 1787 ucz. Michał Gultz, olęder.
23. Fragment rewizji klucza ciężńskiego dóbr stołowych biskupów poznańskich z 1793 r. z informacją o przywileju lokacyjnym biskupa Antoniego O. Okęckiego dla Ciężnińskich al. Zarzecznych Ol. z 1789 r. i z imiennym wykazem ich osadników. AAP. CP 152 k. 23-24v.
24. Antoni Onufry Okęcki (1729-1793) biskup poznański(1780-1793), fundator Ciężnińskich Ol. w 1789 r.
25. Fragment Księgi wiejskiej Dzierżbińskich Olędrow w jęz. polskim i niemieckim z lat 1792-1913, z rejestrem olędrow, którzy opłacili czynsz z 14 XI 1792 w jęz. pol., APP, SAB 803.

Pozostałe ilustracje (skany) dokumentów archiwalnych związanych z historią osadnictwa olęderskiego w Puszczy Pyzdrowskiej, które z powodu braku miejsca nie znalazły się w niniejszej publikacji, znajdują Państwo na stronie: www.puszczapyzdrowska.com, w zakładce: dokumenty archiwalne.

Wydawca:

Lokalna Organizacja Turystyczna „Puszcza Pyzdrska”
www.puszczapyzdrska.com
62-310 Pyzdry
ul. Zwierzyniec 6

Autor:

dr Zbigniew Chodyła

Opracowanie graficzne:

Agnieszka Jankowska

Korekta:

Wiesława Kowalska

Inicjatorzy i koordynatorzy projektu:

Wiesława i Przemysław Kowalski

ISBN: 978-83-943651-0-3

Wydanie I, Pyzdry 2015

Zbigniew Chodyła – doktor nauk humanistycznych w zakresie historii, autor 150 publikacji naukowych (wśród nich 7 w językach francuskim, niemieckim i angielskim, w czasopismach i wydawnictwach obcych i polskich), w tym 2 książek, rozpraw, artykułów, recenzji, haseł problemowych i biograficznych (m. in. w *Encyklopedii Historii Gospodarczej Polski do 1945 r.*, encyklopedii *Britannica. Edycja Polska*, w *Polskim Słowniku Biograficznym*); edytor wydawnictw źródłowych, redaktor i współredaktor 3 książek głównie z zakresu historii społecznej i gospodarczej Polski w wiekach XVI-XVIII, dotyczących m.in. dziejów osadnictwa wiejskiego (szczególnie olęderskiego), miast, cen i cenników, różnych zagadnień z dziejów Wielkopolski oraz życia i działalności kilkunastu historycznych postaci.

Partnerzy i sponsorzy wydawnictwa:

Towarzystwo Kulturalne
„Echo Pyzdr”
www.echo.org.pl

Lokalna Organizacja Turystyczna
„Puszcza Pyzdrska”
www.puszczapyzdrska.com

FUNDACJA WSPÓŁPRACY
POLSKO-NIEMIECKIEJ
STIFTUNG
FÜR DEUTSCH-POLNISCHE
ZUSAMMENARBEIT

Wydano z finansowym wsparciem
Fundacji Współpracy
Polsko-Niemieckiej
Herausgegeben mit finanzieller
Unterstützung der Stiftung
für deutsch-polnische Zusammenarbeit

Niemieckie Forum Kultury Europy
Środkowej i Wschodniej jest
finansowane przez Pełnomocnika
Rządu Federalnego ds. Kultury
i Mediów na mocy uchwały
Niemieckiego Bundestagu.

Genea 2011
www.genea2011.net

Gmina
Blizanów

Gmina
Ceków
Kolonia

Gmina
Chocz

Gmina
Grodziec

Starostwo
Kaliskie

Gmina
Mycielin

Gmina
Pyzdry

Gmina
Stawiszyn

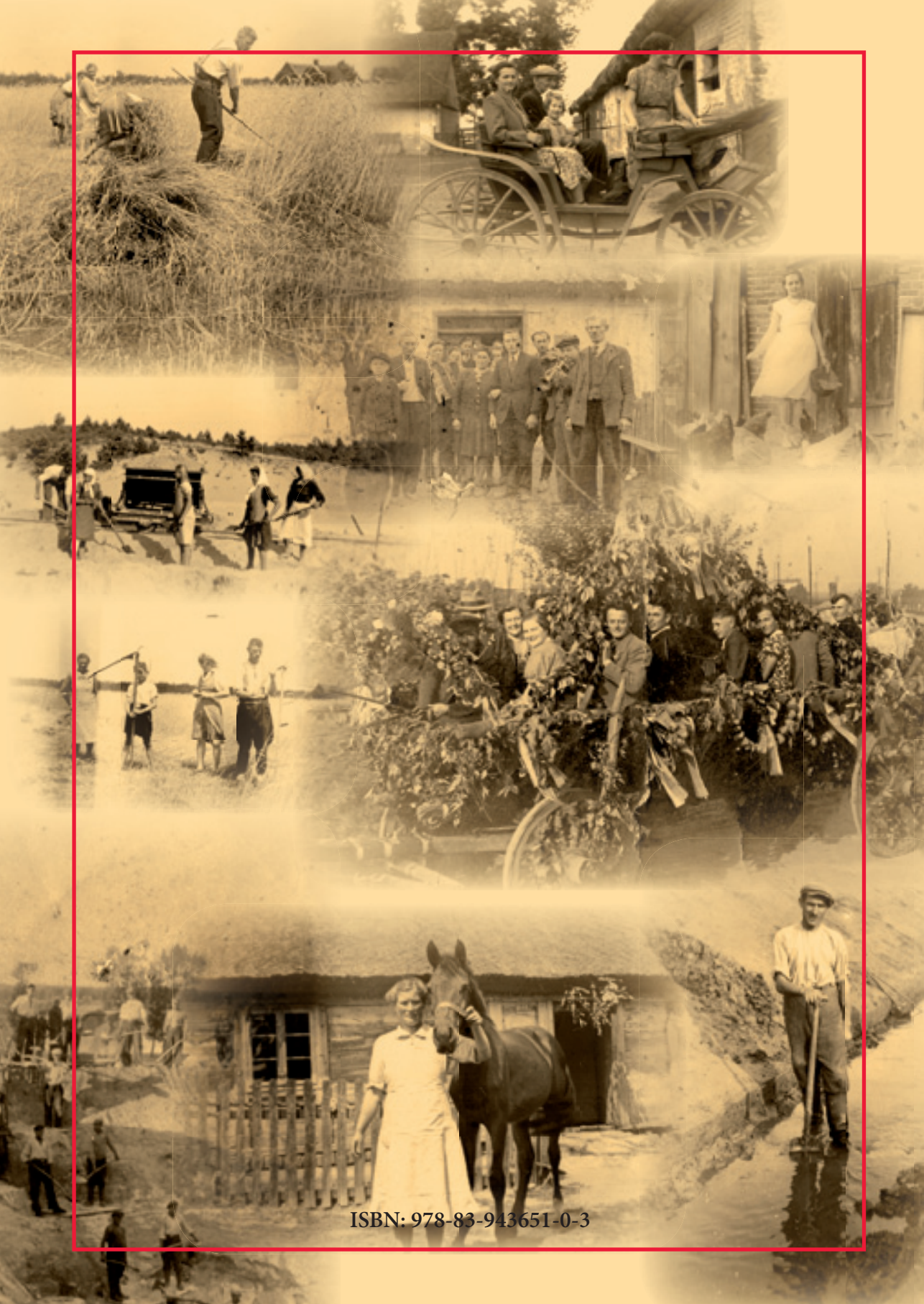

Gmina
Zagórz

Wesprzyj działania na rzecz odkrywania Puszczy Pyzdrskiej!

Przeznacz 1% na: Towarzystwo Kulturalne „Echo Pyzdr”, KRS 0000117319
Pomóż w zbudowaniu dobrego wizerunku naszej Małej Ojczyzny...

ISBN: 978-83-943651-0-3